

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT
AQRAR UNIVERSİTETİ

ADAU-nun Elmi Əsərləri

GƏNCƏ 2023

ISSN: 2310-4104

ISSN-E: 2790-5799

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT AQRAR UNİVERSİTETİ

**ADAU-nun
ELMİ ƏSƏRLƏRİ**

GƏNCƏ 2023 №1

**Azərbaycan Respublikası Ədliyyə
Nazirliyi Mətbuat Nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmə nömrəsi
№ 2209, 20.04.2007**

1958-ci ildən nəşr olunur (ildə 3 -4 sayı)

**Zəfər Qurbanov - Texnika elmləri namizədi, dosent, ADAU-nun rektor vəzifəsini icra edən
- baş redaktor;**

**Nizami Seyidəliyev - Aqrar elmlər üzrə elmlər doktoru, professor - baş redaktorun
müavini;**

Elçin Nəsirov - məsul redaktor.

Redaksiya şurasının üzvləri

Rasim Balayev	- İqtisad elmlər doktoru, professor;
Mohammad Babadost	- Bitki mühafizəsi üzrə doktor, professor (İllinays Universiteti, ABŞ);
Fuad Əliyev	- Kimya elmləri doktoru, akademik, AMEA-nın həqiqi üzvü;
Rasim Əliquliyev	- Texnika elmləri doktoru, akademik, AMEA-nın həqiqi üzvi;
Vladimir Solopov	- İqtisad elmləri doktoru, professor (Miçurin DAU-nun prorektoru);
Aleksandr Nikitin	- İqtisad elmləri doktoru, professor (Rusiya);
Erol Yıldırım	- Bitki mühafizəsi ixtisası üzrə doktor, professor (Türkiyə);
Mustafa Yıldırım	- Sosial bölümlər üzrə doktor, professor (Türkiyə);
Əsgər Tağızadə	- Texnika elmləri doktoru, professor (AzTU);
Arif Şərifov	- Texnika elmləri doktoru, professor (AzİMİ);

Elm sahələri üzrə redaksiya heyətinin tərkibi:

Aqrar elmlər üzrə:

Zaur Həsənov - aqrar elmlər üzrə elmlər doktoru, professor
Hüseyn İdrisov - aqrar elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Arif Hüseynov - aqrar elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Qənbər Abdullayev - aqrar elmlər üzrə elmlər doktoru, professor
Mirzə Əliyev – biologiya elmləri doktoru, professor
İlqar Gəncəyev – baytarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Arif Tağıyev - aqrar elmlər üzrə elmlər doktoru, professor əvəzi
Telman İsgəndərov - baytarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Texniki elmlər üzrə:

Ziyad Abbasov - texnika elmləri doktoru, professor
Nurəddin Məmmədov – texnika elmləri doktoru, professor
Camaləddin Məmmədov - texnika elmləri doktoru, professor
Həsən Fətəliyev - texnika elmləri doktoru, professor
Qurban Əliyev – texnika elmləri doktoru, professor
Qabil Məmmədov – texnika elmləri doktoru, professor

İqtisad elmləri üzrə:

Məhərrəm Hüseynov – iqtisad elmləri doktoru, professor
Anar Hətəmov – iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Əlöysət Əsgərov - iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Asəf Qasimov - iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Elçin Salahov - iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Vahid Əhmədov - iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Pərvin Muxtarova - iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Humanitar elmlər üzrə:

Azad Bayramov –fəlsəfə elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Aidə Həsənova – filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Elgün Aslanov - tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Əbdülrəhman Kazımov - hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sevda Abdullayeva - tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Məhəbbət Həsənova- filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Vəsilə Vəliyeva - filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent əvəzi

Elektron ünvan: www.journal.adau.edu.az

e-mail: journal@adau.edu.az

**AZƏRBAYCANDA SÜDÇÜLÜK SAHƏSİNİN DAYANIQLI İNKİŞAFI
MƏSƏLƏLƏRİ**

Firdovsi Fikrət oğlu Fikrətzadə¹

XÜLASƏ

Tədqiqatın məqsədi - Tədqiqatın məqsədi ölkədə südçülük sahəsinin dayanıqlı inkişafı baxımından intensiv südçülük fermalarının fəaliyyətinin genişləndirilməsi, süd emalı sənayesinin inkişaf etdirilməsi, bu sahədə keyfiyyətə nəzarət və vergi tənzimlənməsi sisteminin daha da təkmilləşdirilməsi məsələlərini araşdırmaqdan ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası - Araşdırma problemin təhlilinə sistemli yanaşma, məntiqi və struktur təhlili, habelə məlumatların statistik işlənilməsi və analitik-hesablama metodlarının tətbiqi əsasında aparılmışdır.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - Məqalədə südçülük sahəsində dayanıqlı inkişaf tələbləri nəzərə alınmaqla mövcud tənzimləmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi məsələlərinə baxılmış və müvafiq istiqamətdə hesablamalara əsaslanan qiymətləndirmələr aparılmışdır.

Tədqiqatın nəticələri - Araşdırma nəticəsində ölkədə südçülük sahəsinin dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi məqsədilə təbii süd xammalı istehsalının və süd emalı sənayesinin inkişafının stimullaşdırılmasına yönəlik təkliflər hazırlanmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi - Məqalədə südçülük sahəsində dayanıqlı inkişaf şərtləri və mexanizmlərinə dəyər zənciri konsepsiyası çərçivəsində kompleks baxış qoyulmuşdur.

Açar sözlər: təbii süd xammalı, süd yağı əvəzediciləri, süd emalı, süd məhsulları, intensiv ferma, vergi tənzimlənməsi, subsidiya.

Giriş. Müasir çağırışlara uyğun olaraq ölkəmizdə də heyvandarlıq sahəsinin intensiv ferma modeli əsasında inkişaf etdirilməsi və heyvanların cins tərkibinin yaxşılaşdırılması yolu ilə məhsuldarlıq potensialının yüksəldilməsi bu sahə üzrə dövlət siyasətinin əsas vəzifəsi kimi müəyyən edilmişdir. Bu çərçivədə yüksək məhsuldarlıqlı safqanlı cins düyələrin Avropa ölkələrindən idxal olunmaqla dəyərinin 60%-nin dövlət büdcəsi hesabına subsidiyalaşdırılaraq fermerlərə güzəştli lizinq yolu ilə satılması və süni mayalanma yolu ilə doğulmuş buzovlara görə subsidiyanın verilməsi bu sahədə dövlət siyasətinin əsas alətləridir.

Bu dəstək siyasətinin nəticəsi olaraq ölkədə heyvanların cins tərkibi tədricən yaxşılaşır və süd istehsalı üzrə məhsuldarlıq göstəricisi yüksəlir. Hazırda ölkədə süd xammalı istehsalında stabil artım dinamikası var. Belə ki, 2015-2021-ci illər ərzində müvafiq istehsalın həcmi 15.5% artmış, 2021-ci il üzrə süd məhsulları ilə özünü təmin etmə səviyyəsi 84.8% təşkil etmişdir.

Bunlarla belə, son illər ərzində intensiv ferma modelinin tədricən genişlənməsinə baxmayaraq, hələ də ölkədə süd istehsalının təqribən 96%-ni əsasən örüş və otlaq sahələrindən asılı olan kiçik və orta ölçülü ailə kəndli təsərrüfatları təmin edir ki, bu təsərrüfatlarda da ənənəvi istehsal üsulu üstünlük təşkil edir. Başqa sözlə, süd istehsalında intensiv fermalar hələ də çox aşağı paya malikdir.

Buna görə də ölkədə süd istehsalı üzrə məhsuldarlıq göstəricisi hələ də dünya üzrə orta göstəricidən, xüsusilə də intensiv ferma modelinin üstünlük təşkil etdiyi ölkələrlə müqayisədə çox aşağıdır. Həmçinin süd məhsullarının idxalı 2015-2021-ci illər ərzində 14.1% və ya təqribən 52 min ton süd xammalı ekvivalentində artaraq 418 min ton səviyyəsinə çatmışdır.

¹ Firdovsi Fikrət oğlu Fikrətzadə, iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutunun doktorantı; e-mail: firdovsi.fikratzade@atm.gov.az

Bunun müqabilində az həcmdə olan süd məhsulları üzrə ixracın artım trendində isə qeyri-stabillik mövcuddur.

Bunlarla yanaşı, emal müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin kifayət qədər yüksək olmaması səbəbindən yerli süd xammalının əsas alıcısı kimi çıxış edə bilməmələri, ölkədə südün fermadan alış qiymətinin dünya bazarının əsas süd ixracatçısı olan ölkələr ilə müqayisədə aşağı olması, xüsusilə də son illər ərzində südün istehsal xərclərinin artımının südün fermadan satış qiymətinin artımını üstələməsi, habelə müasir dövrdə qida texnologiyaları əsasında istehsal olunan süd yağı əvəzedicilərinin bir sıra hallarda bazarda yaratdığı keyfiyyət təhrifinə görə təbii süd xammalı istehsalçıların ədalətsiz rəqabətlə üzləşmələri də əsas çağırışlardır.

Qeyd edilənlərə əsasən, ölkədə südçülük sahəsinin dayanıqlı inkişafı baxımından aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirilməsinə ehtiyac var:

- i) Emal müəssisələri əsasən quru südün və ya üzsüz südün təbii yağ tərkibini ucuz yağ əvəzedicisi ilə əvəz etməklə bazara ucuz məhsullar təklif edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, burada əhalinin alıcılıq qabiliyyəti, xüsusilə də istehlakçı məlumatlılığının az olması da əhəmiyyətli təsirə malikdir. Nəticədə bu problem yerli süd xammalı istehsalçıları üçün haqsız rəqabət yaradır və təbii xammala olan tələbatı ciddi şəkildə aşağı salır.
- ii) Yerli emal müəssisələri daxili süd məhsulları bazarının əsasən aşağı əlavə dəyər yaradılan seqmentlərində iştirak edirlər, həm də onların istehsal etdikləri məhsulların daxili bazar qiymətləri anoloji idxal məhsullarının qiymətlərindən aşağıdır. Bu səbəblərə görə yerli emal müəssisələri aşağı mənfəətlilik marjası ilə fəaliyyət göstərir və təbii ki, zəif emal müəssisələri yerli süd xammalının alışında əsas bazar rolunu oynaya bilmirlər.
- iii) Fermalar (xam süd istehsalı) ƏDV-dən azad olunub, lakin emal müəssisələri (süd məhsulları istehsalı), həmçinin süd məhsullarının satışı ƏDV-yə cəlb olunur. Buna görə də emal müəssisələri üçün yerli xammal ilə müqayisədə idxal olunmuş xammalın alışı (həm qiymətin ucuz olmasına, həm də ƏDV-ni əvəzləşdirmək imkanına görə) sərfəlidir ki, bu da yerli xammala olan tələbatı aşağı salan daha bir faktordur.
- iv) Əksəriyyəti süd istehsalının əsas hissəsini təmin edən kiçik və orta ölçülü ailə kəndli təsərrüfatlarıdır ki, bu təsərrüfatlarda da ənənəvi istehsal üsulu üstünlük təşkil edir. Buna görə də bu təsərrüfatların rəqabət qabiliyyəti aşağıdır.

Mövcud vəziyyət

Ölkədə təbii süd xammalı istehsalı və süd emalı sahələrinin inkişafı məqsədilə keyfiyyət nəzarət, istehlakçı hüquqlarının qorunması, vergi tənzimlənməsi və dövlət dəstəyi mexanizmlərinin müvafiq istiqamətlər üzrə təkmilləşdirilməsi ehtiyaclarını müəyyən etmək üçün aşağıdakı məsələlər araşdırılmışdır:

1) Süd yağı əvəzedicilərindən istifadə etməklə istehsal olunan məhsullar təbii süd xammalı sahəsi üçün ədalətsiz rəqabət şərtləri yaradır

Süd emalı müəssisələri tərəfindən istehsal xərclərinin aşağı salınması məqsədilə təbii südün tərkibində olan təbii süd yağı – kərə yağı daha ucuz qiymətə olan bitki və heyvan mənşəli yağların qarışığı olan süd yağı əvəzedicisi ilə əvəzlənir.

Tərkibində olan təbii yağ dəyişdirildiği zaman bir litr südün maya dəyərinin dəyişməsi aşağıda ətraflı şəkildə göstərilmişdir (*Cədvəl 1*):

Cədvəl 1. Təbii süd yağı tərkibli və süd yağı əvəzedicisi ilə hazırlanmış südün xammalının qiymət müqayisəsi

Təbii süd yağı tərkibli 1 L xam südün qiyməti (maya dəyəri)	Təbii yağı süd yağı əvəzedicisinə dəyişdirilmiş 1 L südün qiyməti (maya dəyəri)
0.6 manat	0.14 manat

Mənbə: Bazar iştirakçıları ilə aparılan müsahibələr əsasında hazırlanmışdır.

- Təbii südün 1 L qiyməti – 0.6 manat;
- Orta hesabla südün yağlılığı – 3.6%;
- 1 kq kərə yağının (82%) alınması üçün tələb olunan südün miqdarı – 23 L;
- 1 kq kərə yağının alınması üçün tələb olunan südün (23 L) dəyəri – 13.8 manat;
- 1 kq süd yağı əvəzedicisinin qiyməti – 3.2 manat;
- 1 kq süd yağı əvəzedicisi ilə 23 L südün hər bir litrinin xammal dəyəri – 0.14 manat.

Göründüyü kimi süd məhsullarının istehsalı üçün təbii süddən istifadə etmək yağsız quru süd və süd əvəzedicisindən istifadə ilə müqayisədə orta hesabla 4.3 dəfə daha çox xərc yaradır. Buna uyğun olaraq, emal, qablaşdırma, logistika və s. xərclər nəzərə alınmadan istifadə olunan hər iki növ südün xammalından istifadə baxımından maya dəyəri göstəriciləri də təbii olaraq kəskin şəkildə fərqlənir (*Cədvəl 2*).

Cədvəl 2. Təbii süd yağı tərkibli və süd yağı əvəzedicisi ilə hazırlanmış süd məhsullarının maya dəyərinin müqayisəsi

Süd məhsulunun adı	Emal, qablaşdırma və s. xərclər daxil olmadan emalda əsas xammalın maya dəyəri	
	Təbii süd yağı ilə (manat)	Süd yağı əvəzedicisi ilə (manat)
Süd (L)	0.6	0.14
Qatıq (kq)	0.7	0.16
Xama (kq)	3.6	0.84
Kəsmik (kq)	3.0	0.70
Ağ pendir (kq)	3.6	0.84
Bərk pendir (kq)	8.4	1.96

Mənbə: Bazar iştirakçıları ilə aparılan müsahibələr əsasında hazırlanmışdır.

Qeyd edilənlərə əsasən, aydın məsələdir ki, süd əvəzedicilərindən istifadə imkanı olduğu halda təbii süddən istifadə etməyi emal müəssisələri əlverişli hesab etmirlər. Üstəlik, mövcud ƏDV tənzimlənməsi süd emalı müəssisələri tərəfindən idxal edilən yağsız quru süd xammalı və süd əvəzediciləri üzrə ƏDV əvəzlənməsinə rahat imkan yaradır ki, bu da yerli təbii süd xammalı ilə müqayisədə daha bir üstünlükdür. Buna görə də hazırda süd emalı müəssisələrinin xammal olaraq ehtiyac duyduqları və satın aldıkları xammal daha çox üzsüz, yəni yağsız süd və süd yağı əvəzedicisidir.

Süd emalı müəssisələri yağsız quru süd və yağ əvəzedicilərini asanlıqla ölkə xaricindən təmin etməklə bərabər, eyni zamanda südün daşınması, mikrobioloji çirklənmə riski və bunun qarşısının alınması üçün əlavə investisiya qoyuluşundan və əlavə işçi heyətinin cəlb edilməsi kimi izafi xərclərdən qurtulmuş olurlar.

Süd yağı əvəzedicisi ilə istehsal edilən məhsulun üzərinə yazılan “Qatıq məhsulu”, “Xama məhsulu”, “Pendir məhsulu” ifadələrində “məhsulu” sözü tərkibin dəyişdirilməsinə olan işarə olsa da, istehlakçıların bunu müəyyən etməsi mümkün deyil. Hətta əksinə, “kənd qatığı”, “xama” kimi ənənəvi sözlərlə satışı təqdim edilən məhsulların keyfiyyət və tərkibinin məhsulun adına uyğunluğunun yoxlanılması zərurətini yaradır, belə ki, bu etiketlər istehlakçılarda təbii süddən istifadə edildiyi kimi yanlış fikirlərin formalaşmasına səbəb olur.

Belə ki, orta statistik istehlakçı məhsulun üzərində yazılan “TŞ – texniki şərt” anlayışının, “məhsulu” sözünün kəsb etdiyi mənənin və eləcə də bir çox hallarda süd yağı əvəzedicisinin nə demək olduğunu bilmir. Bu hal özlüyündə faktiki olaraq istehlakçıların bilərək seçim etmək hüququnun əllərindən alınmasıdır.

Avropa İttifaqı ölkələrinin bu sahədə olan qanunvericiliyi süd emalı müəssisələrinə məhsulun yağ tərkibini dəyişdirməyə imkan verir, lakin süd emalı müəssisələri südün təbii yağını dəyişdirdiyi halda artıq bu məhsula ənənəvi süd məhsulu adını qoya bilmirlər (qatıq, süd, xama, pendir və s. kimi). Çünki məhsulların üzərində əsrlərdir insanların tanıdığı, bildiyi klassik məhsul adlarının istifadəsi istehlakçılarda analoji məhsul hissi oyada bilər. Eyni zamanda məhsul üzərində təbii süd xatırlada biləcək şəkillərin (məsələn, süd şəkli, inək şəkli və s.) istifadəsi də qəti qadağandır. Bununla yanaşı, təbii yağ dəyişdirilmiş süd məhsullarının klassik süd məhsulları təəssüratı yaradan, xatırladan qablaşdırmalara yerləşdirilərək istehlakçılara təqdim edilməsi də qadağandır. Hətta ümumi qayda olmasa da, bəzi ölkələrdə süd yağı əvəzedicisi ilə istehsal olunan məhsulların təbii süddən hazırlanan süd məhsulları rəfində birgə satışı təqdim edilməsinə icazə verilmir.

Bu hal, yəni istehlakçıların təbii süd yağı yerinə süd yağı əvəzedicilərindən istifadəsinə görə bazarda keyfiyyət təhrifinin yaranması və təbii süd xammalı istehsalçıların üzleşdiyi ədalətsiz rəqabət şərtləri təsərrüfatların da fəaliyyətinə mənfi təsir göstərməklə, bu sahədə məşğulluq göstəricilərinin azalmasına, südçülükə paralel inkişaf edən və qarşılıqlı bağlılıqda olan ət istehsalı sektorunun da zəifləməsinə gətirib çıxara bilər.

Buna görə də istehlakçıların təbii süd yağı və süd yağı əvəzedicisi ilə hazırlanmış məhsullar arasında fərqlə bağlı məlumatlılığının artırılması, süd yağı əvəzedicisi ilə hazırlanmış məhsulların etikətlənməsi zamanı təbii süd məhsullarına istinad edilməsinə yol verilməməsi üçün müvafiq nəzarət tədbirlərinin gücləndirilməsinə ehtiyac var.

2) Süd emalı sənayesinin inkişaf etdirilməsi və istehsal gücünün artırılmasına ehtiyac var

Aparılan təhlillər göstərir ki, ölkədə fəaliyyət göstərən süd emalı müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyi lazımi səviyyədə deyil və bazarda uğurla fəaliyyət göstərə bilmirlər. Bu mülahizə ən azı aşağıdakı 3 istiqamət üzrə göstəricilərə əsaslanır:

- i) Süd məhsulları istehlakında yerli sənaye müəssisələri tərəfindən istehsal olunan məhsulların payı azdır;

- ii) Süd məhsulları üzrə ticarət dövriyyəsinin strukturuna əsasən nisbətən yüksək əlavə dəyər yaradılan məhsullar seqmentində idxal mənbələri, daha aşağı əlavə dəyər yaradılan məhsullar seqmentində isə yerli müəssisələr üstünlük təşkil edirlər;
- iii) Daxili bazarda yerli süd emalı müəssisələrinin məhsullarının satış qiyməti idxal olunan anoloji məhsullarla müqayisədə aşağıdır.

Hazırda daxili bazara təklif olunan süd məhsullarında yerli sənaye müəssisələrinin payını *Cədvəl 3*-dən müşahidə etmək mümkündür.

Cədvəl 3. Son 3 il ərzində süd məhsullarının sənaye üsulu ilə istehsalı və idxal həcmi, ton

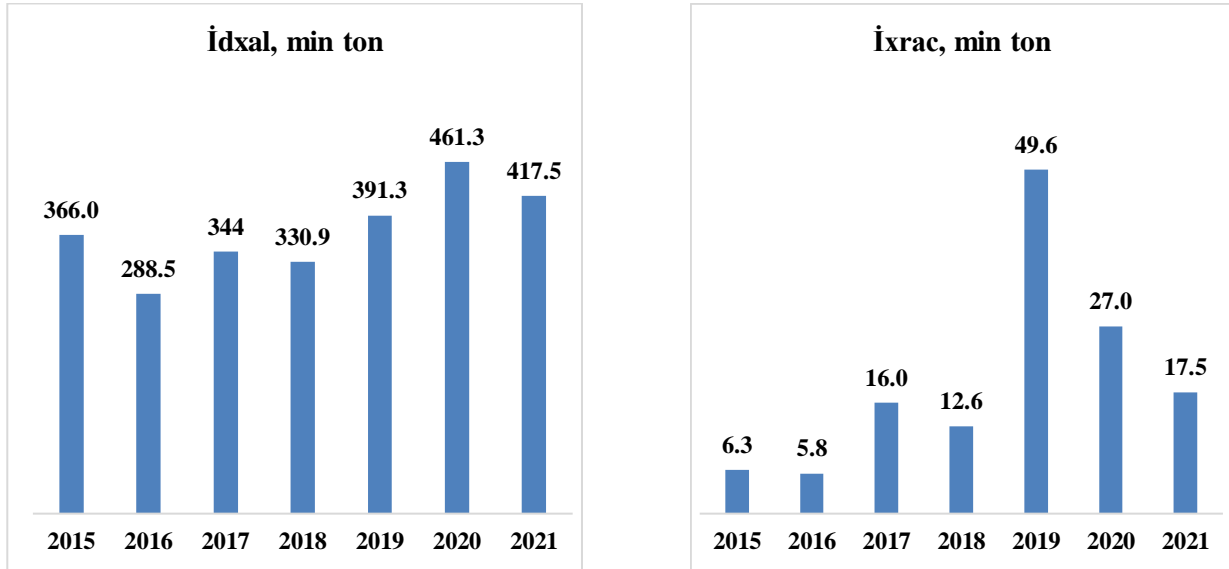
Süd məhsulları	Cəmi yerli istehsal	<i>o cümlədən sənaye üsulu ilə istehsal</i>	İdxal olunmuş məhsul
Kərə yağı	24,811.9	12,286.0	13,617.3
Qablaşdırılmış duru süd	988,338.0	13,757.0	4,129.2
Sadə və meyvəli yoğurt (o cümlədən qatıq)	117,926.5	34,882.1	3,171.4
Xama və qaymaq	8,453.1	4,704.8	801.9
Təzə pendirlər (yetişməmiş) və kəsmik	52,575.7	19,850.2	3,096.5
Digər pendirlər	120.4	120.4	6,096.2
Ayran	5,949.0	5,949.0	126.3
Quru süd	774.1	774.1	2,619.8

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

Cədvəldə verilmiş məlumatlara əsasən, yerli sənaye müəssisələri bazara təklif olunan kərə yağının 32%-ni, yoğurt və qatığın 29%-ni, təzə pendirlərin 36%-ni, digər pendirlərin 2%-ni, duru südün 1.3%-ni, xama və qaymağın 51%-ni, ayranın 100%-ni, quru südün isə 23%-ni təmin edirlər.

Ölkədə süd xammalı və süd məhsullarının istehsalında stabil artım dinamikası olsa da, son illər ərzində süd məhsulları üzrə idxalın həcmi süd hesabı ilə təqribən 52 min ton artaraq 418 min tona çatmışdır (yəni yerli emal müəssisələri son illər ərzində süd məhsulları üzrə istehlak bazarında artan tələbatın ödənilməsində kifayət qədər iştirak edə bilməyiblər). Bunun müqabilində isə süd məhsulları üzrə ixracın həcmi cüzi səviyyədə olmaqla qeyri-stabil dinamikaya malikdir (*Qrafik 1*).

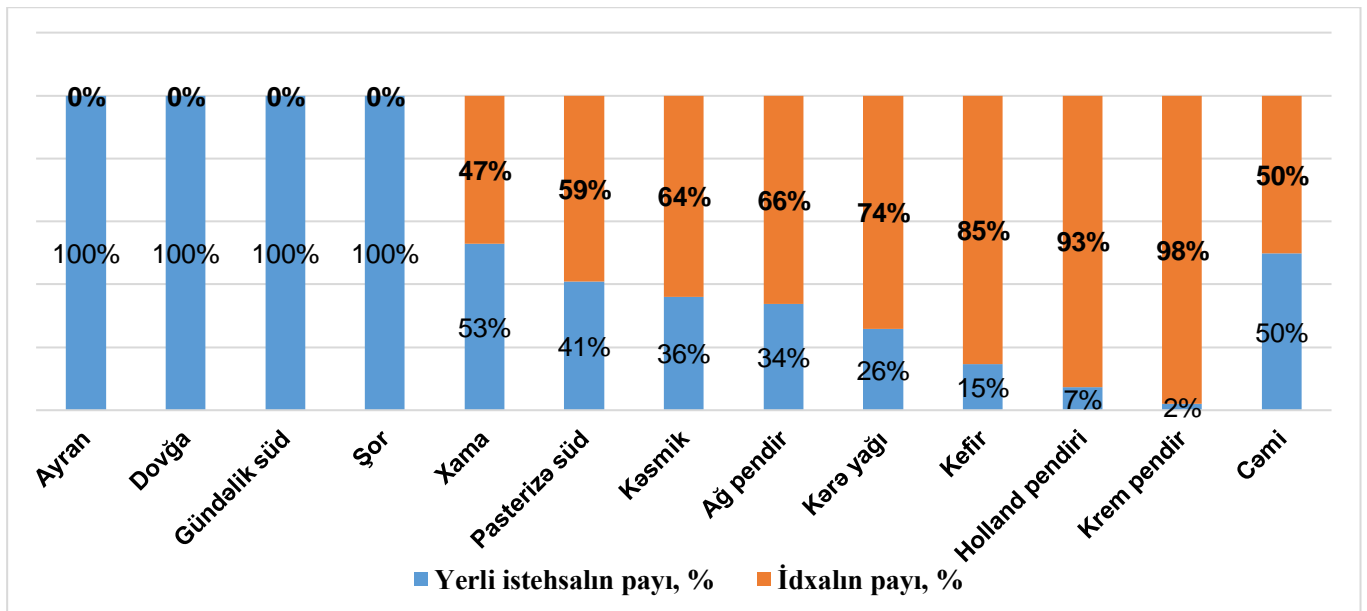
Qrafik 1. Süd məhsulları üzrə idxal-ixracın həcmi, süd hesabı ilə

Mənbə: Dövlət Gömrük Komitəsi

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, süd məhsulları üzrə idxalda əsasən kərə yağı, ağ pendir, əridilmiş pendirlər, qaymaq, yoğurt və quru süd kimi süd xammalı tutumu yüksək olan məhsullar üstünlük təşkil edir. Bunun nəticəsidir ki, hazırda nisbətən yüksək əlavə dəyər yaradılan süd məhsullarının bazara təklifində idxal mənbələri, daha aşağı əlavə dəyər yaradılan məhsullar seqmentində isə yerli müəssisələr üstünlük təşkil edirlər (*Qrafik 2*).

Qrafik 2. Natural ifadədə yerli və idxal olunan məhsulların növlər üzrə satış strukturu

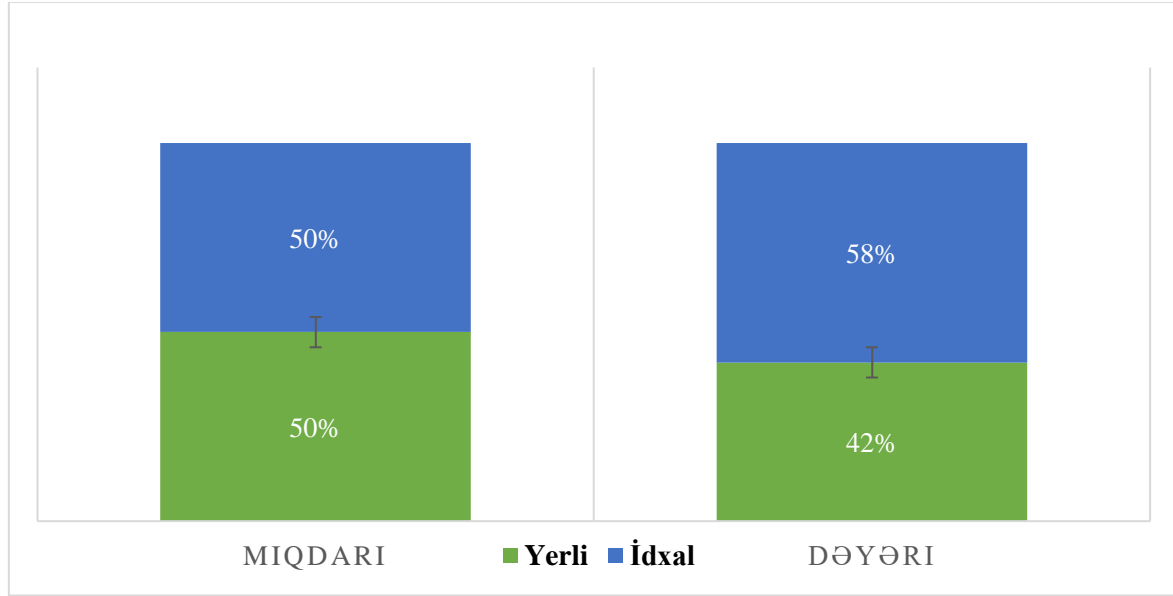

Mənbə: Marketlər şəbəkəsi, 2019-2020.

Marketlər şəbəkəsinin göstəriciləri əsasında aparılan hesablamalara əsasən bazara ümumi təklifdə idxal mənbələri ilə yerli müəssisələrin payı natural ifadədə təqribən bərabər həcmdə olsa da, dəyər ifadəsində idxal mənbələrinin payı daha böyükdür (*Qrafik 3*).

Qrafik 3. Süd məhsulları üzrə ticarət dövriyyəsində yerli və idxal olunan məhsulların növlər üzrə satış strukturu

Mənbə: Marketlər şəbəkəsi, 2019-2020.

Yerli süd emalı müəssisələri əsasən aşağı dəyərli məhsullar segmentində iştirak etməklə bərabər, daxili bazarda yerli süd emalı müəssisələrinin məhsullarının satış qiyməti idxal olunan anoloji məhsullarla müqayisədə aşağıdır (*Cədvəl 4*).

Cədvəl 4. 2021-ci ildə yerli və idxal olunan süd məhsullarının orta satış qiyməti, AZN

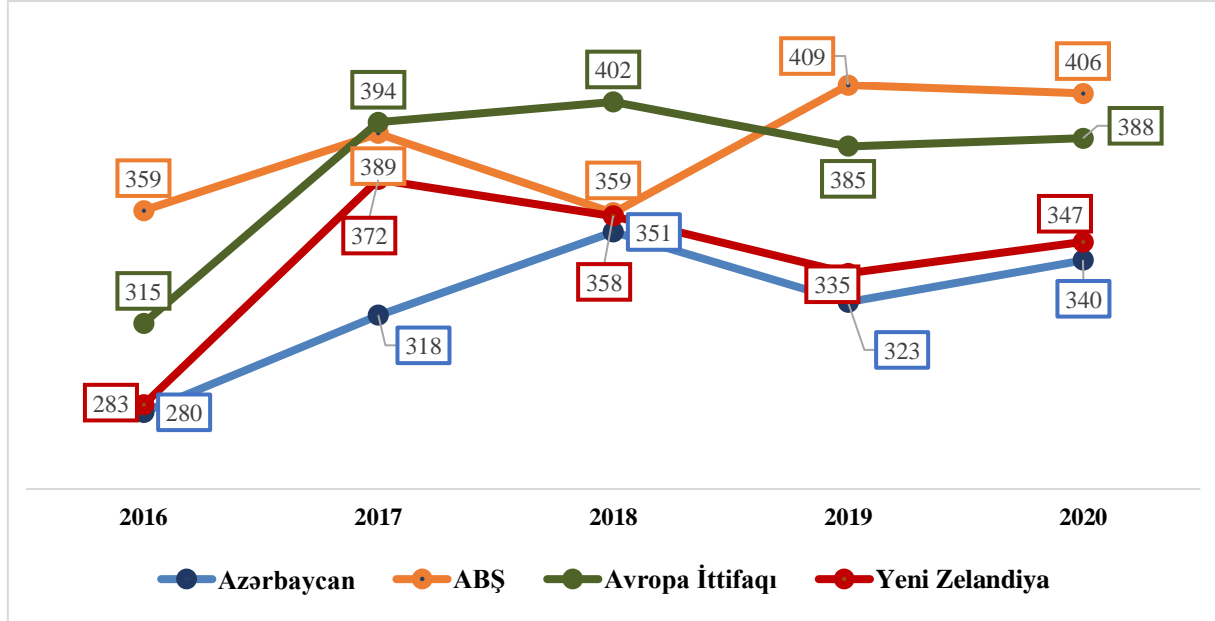
Məhsulun adı	Yerli	İdxal
Pasterizə olunmamış üzlü süd (1 L)	0.94	-
Sterilizə olunmuş üzlü süd (1 L)	2.02	2.60
Uşaq qidası üçün quru süd qarışığı (1 kq)	-	35.08
Şəkərli qatılaştırılmış süd (400 q)	1.83	1.80
Yoğurt (1 kq)	5.11	5.87
Xama (1 kq)	6.47	10.26
Qatıq (1 L)	2.13	-
Ayran (1 L)	1.66	-
Dovğa (1 L)	2.17	-
Əridilmiş pendir (1 kq)	-	15.47
Brınza (1 kq)	6.99	9.96
Şor (1 kq)	3.33	-
Kəsmik (1 kq)	6.29	13.50
Kərə yağı (1 kq)	16.68	16.89

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

Ölkədə süd emalı sənayesinin rəqabətqabiliyyətliliyinin aşağı olmasına görə bu sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələr yerli süd xammalının əsas alıcısı kimi çıxış edə bilmirlər. Nəticə

etibarilə Azərbaycanda süd xammalının sahədən (fermerlər tərəfindən) satış qiyməti dünya bazarının əsas süd təchizatçıları kimi çıxış edən ABŞ, Yeni Zelandiya və Avropa ölkələrinə nisbətən aşağıdır (*Qrafik 4*).

Qrafik 4. Əsas ixracatçı ölkələrdə və Azərbaycanda təbii süd xammalının sahədən satış qiymətləri, ABŞ dolları/ton

Mənbə: Dünya bazarı üzrə www.clal.it; Azərbaycan üzrə www.aqrarbazar.az portalı (Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi)

Aparılan təhlillər göstərir ki, ölkədə südçülük sahəsinin dayanıqlı inkişafı baxımından emal müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, o cümlədən emal güclərinin artırılması əsas vəzifələrdəndir.

3) Süd məhsullarının istehsalı, emalı və satışı zənciri üzrə vergi tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi aktualdır

Azərbaycanda süd məhsullarının istehsalı, emalı və satışı üzrə zəncirdə aşağıdakı biznes subyektləri iştirak edirlər (*Şəkil 2*):

Şəkil 2. Süd məhsullarının istehsalı, emalı və satışı üzrə zəncirində iştirak edən biznes subyektləri

Süd istehsalı	Süd emalı müəssisələri	Süd məhsullarının satışı
<ul style="list-style-type: none">• Ailə kəndli təsərrüfatları• İri südçülük fermaları	<ul style="list-style-type: none">• Kiçik emal sexləri• İri süd emalı müəssisələri	<ul style="list-style-type: none">• Kiçik, fərdi satış nöqtələri• İri ticarət şəbəkələri

Mənbə: Bazar iştirakçıları ilə aparılan müsahibələr əsasında hazırlanmışdır.

Qeyd olunduğu kimi, mövcud tənzimləməyə əsasən fermalar (xam süd istehsalı) ƏDV-dən azad olunub, lakin emal müəssisələri (süd məhsulları istehsalı), həmçinin süd məhsullarının satışı ƏDV-yə cəlb olunur. Südçülük dəyər zənciri üzrə ƏDV-nin mövcud tətbiq mexanizminə görə süd emalı müəssisələri yerli süd xammalı alışımda çox da maraqlı deyillər. Buna görə də südçülük dəyər zənciri üzrə ƏDV-nin mövcud tətbiq mexanizmi ilə yanaşı, digər mümkün variantların da tətbiqinin müxtəlif iştirakçılara (istehsalçılar, emalçılar və ticarətçilərə), habelə dövlət büdcəsinə təsirləri müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur. Təhlil göstərir ki, müxtəlif alternativlərin müqayisəsinə əsasən, **südçülük sektorunun dayanıqlı inkişafı baxımından təbii süd xammalı istehsalının ƏDV-dən azad olunması ilə bərabər emal və satış zənciri boyunca maya dəyərində də təbii süd xammalının payının nəzərə alınması və ƏDV-dən azad olunması məqbul hesab edilir.**

Təbii ki, təklif olunan vergi güzəşti, yəni təbii süd xammalı istehsalının ƏDV-dən azad olunması ilə bərabər emal və satış zənciri boyunca maya dəyərində də təbii süd xammalının payının nəzərə alınması və ƏDV-dən azad olunması siyasəti qəbul olunacağı halda südçülük sektorundan ƏDV yığımının həcmi azalmış olacaq. Lakin aparılan hesablamalar göstərir ki, təklif olunan vergi güzəşti hesabına ƏDV yığımının həcmi üzrə yuxarıda hesablanan azalma müvafiq sahədə vergitutma bazasının genişlənməsi hesabına kompensasiya oluna bilər.

Belə ki, süd hesabı ilə təqribən 2 milyon ton həcmdə olan süd məhsullarının müvafiq stimullaşdırma tədbirləri hesabına 15%-i həcmində, yəni təqribən 300 min ton həcmində mütəşəkkil emal sənayesi güclərinin yaradılması hesabına vergitutma bazası da genişlənməmiş olar. Bu genişlənməyə tələbat yaradacaq 3 fundamental əsas var:

- i) əhalinin sayında və rifahında tədricən artım hesabına süd məhsulları üzrə istehlakın həcmində gözlənilən artım;
- ii) intensiv ferma modelinin tədricən genişlənməsi və azad olunmuş torpaqlar hesabına təbii süd xammalı üzrə təklifin həcmində gözlənilən artım;

iii) qida təhlükəsizliyi tələblərinin getdikcə artması, habelə bazarda rəqabətin güclənməsi hesabına süd məhsulları istehsalında institutlaşmış biznes subyektlərinin payının getdikcə çoxalması.

Beləliklə, mütəşəkkil emal sənayesi tərəfindən təqribən 300 min ton həcmində süd məhsullarının istehsalı bu sahədə vergitutma bazasını, o cümlədən ƏDV yığımını artırmış olar.

Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi tərəfindən 30 min tonluq süd emalı zavodunun qurulması ilə bağlı aparılan ilkin texniki-iqtisadi qiymətləndirmələrə əsasən, birbaşa vergi yığımları ilə bağlı hesablamaların nəticəsi qısa şəkildə aşağıda verilmişdir:

- zavoddan satılan süd məhsullarının dəyəri – təqribən 32 milyon manat;
- hesablanmış illik ƏDV-nin həcmi – təqribən 5.7 milyon manat;
- investisiya təşviqi dövründə illik əmlak, torpaq və mənfəət vergisi – 0.4 milyon manat;
- investisiya təşviqi dövrü bitdikdən sonra illik əmlak, torpaq və mənfəət vergisi – 1.4 milyon manat;
- illik 482 minlik əmək haqqı fonduna görə DSMF ödənişi – 106 min manat.

Beləliklə, 30 min tonluq süd emalı zavodunun timsalında aparılan hesablamalar əsasında əldə olunmuş müvafiq göstəriciləri 300 min tonluq istehsal həcminə proyeksiya etsək, bu nəticəyə gəlmək olar ki, süd emalı sənayesinin potensialının güclənməsi hesabına hər il on milyonlarla manat həcmində əlavə vergi yığımı üçün baza yaranmış olar. Mütəşəkkil şəkildə fəaliyyət göstərən süd emalı sənayesinin fəaliyyətinin genişlənməsi və rəsmi dövriyyənin artması hesabına həm vergidən yayınan vəsaitlərin vergiyə cəlb edilməsi, həm də ümumilikdə vergitutma bazasının genişlənməsi nəticəsində tətbiq ediləcək güzəştə görə yaranan büdcə itkiləri kompensasiya olunacaq və vergi yığımı əvvəlki dövrlə müqayisədə yüksələcək. Bundan başqa, süd fermalarının, süd emalı təchizatçılarının və digər müvafiq xidmət sahələrinin gəlirlərində olan artımlar da müsbət dolayı təsirlər kimi nəzərə alın bilər.

4) Ölkədə intensiv ferma modelinin kiçik və orta ölçülü fermalar hesabına genişləndirilməsi zəruridir

Azərbaycanda da mövcud iribuynuzlu heyvandarlıq təsərrüfatlarının 96%-i 20 başadək heyvana malikdir və ümumi heyvanların 80%-i məhz bu təsərrüfatlara məxsusdur (*Cədvəl 5*).

Qeyd etmək lazımdır ki, dünya təcrübəsində də mövcud südçülük fermalarının təqribən 90%-i kiçik və orta ölçülü ailə kəndli təsərrüfatlarına məxsusdur və süd emalı sahəsində dünyanın aparıcı müəssisələrinin xammal bazasının formalaşdırılmasında kiçik ailə fermaları şəbəkələri əhəmiyyətli paya malikdirlər.

Cədvəl 5. Azərbaycanda iribuynuzlu heyvandarlıq təsərrüfatlarının strukturu

Təsərrüfatın ölçüsü	Təsərrüfat sayı	Xüsusi çəkisi	İribuynuzlu heyvan sayı, min baş	Xüsusi çəkisi
1-4 baş	115 072	39%	335	15%
5-10 baş	126 719	42%	881	38%
11-19 baş	42 086	14%	588	26%
20-49 baş	10 894	4%	295	13%
50 başdan yuxarı	1 816	1%	179	8%
Cəmi	296 587	100%	2 278	100%

Mənbə: Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi

Azərbaycanda südün təqribən 96%-i ailə fermaları tərəfindən istehsal olunur. Lakin ölkəmizdə təbii süd xammalı istehsalında üstünlük təşkil edən kiçik ailə fermalarının təsərrüfat ölçülərinin kiçik olmasından və istehsalın ənənəvi metodlara əsaslanmasından irəli gələn bir sıra problemlər mövcuddur. Bu problemləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- 1) Kiçik fermalar tərəfindən istehsal edilən südün həcmi az olduğuna görə bu fermaların məhsulunun emal müəssisələri tərəfindən tədarük olunması və daşınması xərcləri yüksək olur. Ölkədə süd istehsalında böyük paya malik olan kiçik fermalar mütəşəkkil fəaliyyət göstərən emal müəssisələri üçün süd xammalı təchizatı mənbəyi kimi çıxış edə bilmirlər. Məsələn, süd emalı müəssisələri süd təminatını kiçik fermalardan təşkil etməklə, gün ərzində orta hesabla 30-40 ton süd tədarük etmək üçün təqribən bir neçə min ailə təsərrüfatı ilə işləməlidirlər. Bununla da bir tərəfdən kiçik südçülük fermaları öz məhsullarını institutlaşmış satış kanalları vasitəsilə stabil şəkildə reallaşdırma bilmirlər, digər tərəfdən isə emal müəssisələri stabil şərtlərlə lazımı həcmdə və tələb olunan keyfiyyətdə təbii süd xammalı ilə təchizat kanalına malik ola bilmirlər.
- 2) Kiçik fermalar tərəfindən istehsal edilən südün həcmi az olduğuna görə və yuxarıda qeyd edildiyi kimi stabil şəkildə tədarük olunmadığına görə fermaların özləri tərəfindən ilkin süd və ya ev üsulu ilə emal olunmuş məhsullar kimi birbaşa istehlak bazarına (əhaliyə) təklif olunur. Burada əsas problem budur ki, hər bir kiçik təsərrüfat az həcmdə südün keyfiyyət göstəricilərini asanlıqla dəyişdirməklə bazara çıxarır. Müşahidələr göstərir ki, bu təsərrüfatlar tərəfindən bazara təklif edilən məhsullar əhali tərəfindən psixoloji olaraq “təbii və keyfiyyətli məhsullar” kimi qəbul olunsa da, əslində bu məhsulların keyfiyyəti ilə bağlı kifayət qədər təhriflər var (məsələn, südün yağlılığı, kərə yağının tərkibində süd yağı əvəzedicilərindən istifadə və s.).
- 3) Kiçik fermaların fəaliyyəti daha çox ənənəvi texnologiyalara əsaslandığına görə məhsuldarlıq göstəricisi aşağı olur, həmçinin az həcmdə əldə olunan məhsul da stabil və əlverişli şərtlərlə satılmır ki, nəticə etibarilə təsərrüfatların südçülük sahəsindən əldə etdikləri gəlirləri də aşağı olur. Buna görə də ölkədə süd istehsalında böyük paya malik olan kiçik fermalar tərəfindən süd istehsalının əhəmiyyətli həcmdə artırılması mümkün olmur.

Qeyd olunanlara əsasən, ölkədə intensiv ferma modelinin, xüsusilə də kiçik və orta ölçülü təsərrüfatlar hesabına genişləndirilməsi üçün müvafiq dəstəkləyici tədbirlərin həyata

keçirilməsi məqsəduyğundur. Bu məqsədlə əsasən 20-50 başlıq heyvan sayına malik olan mövcud (ənənəvi) fermaların bazasında 20-25 baş südlük heyvandan ibarət olmaqla ümumi 50-55 başadək intensiv fermaların qurulması təşviq oluna bilər.

Aparılan hesablamalar göstərir ki, fermerlərin cins heyvanlarla təminatı üçün 60%-lik subsidiya dəstəyi mühüm olsa da, intensiv fermaların qurulması üçün digər istiqamətlərdə (ferma tikintisi, avadanlıqların alınması üçün) lazım olan investisiya qoyuluşları da nəzərə alınmaqla iqtisadi səmərəlilik miqyas effekti baxımından çox da yüksək deyil, fermaların qurulması üçün qoyulan investisiyanın diskontlaşmış geri ödəmə müddəti, heyvanların cinsindən və südün satış qiymətindən asılı olaraq 5-9 ildir ki, kiçik və orta ölçülü fermalar üzrə bu müddət çoxdur (*Cədvəl 6*).

Cədvəl 6. Kiçik ölçülü intensiv fermaların qurulmasının iqtisadi səmərəlilik göstəriciləri

Holstein - 26 litr məhsuldarlıq	20 baş südlük heyvan		Simmental - 20 litr məhsuldarlıq	20 baş südlük heyvan	
	AZN (Cari)	AZN (Cari)		AZN (Cari)	AZN (Cari)
Süd qiyməti	0.7	0.7	Süd qiyməti	0.7	0.7
İnvestisiya xərci	132,324	103,067	İnvestisiya xərci	128,324	99,067
Ferma tikintisinə subsidiya, %	0%	40%	Ferma tikintisinə subsidiya, %	0%	40%
<i>Ferma tikintisi</i>	73,144	43,886	<i>Ferma tikintisi</i>	73,144	43,886
<i>Avadanlıq xərci</i>	11,927	11,927	<i>Avadanlıq xərci</i>	11,927	11,927
<i>60% subsidiyalı heyvan alışı xərci</i>	40,000	40,000	<i>60% subsidiyalı heyvan alışı xərci</i>	36,000	36,000
<i>Torpaq və digər xərclər</i>	7,254	7,254	<i>Torpaq və digər xərclər</i>	7,254	7,254
İlk ilin dövriyyə vəsaiti	37,386	37,386	İlk ilin dövriyyə vəsaiti	37,296	37,296
Xalis Cari Dəyər, NPV	172,909	202,167	Xalis Cari Dəyər, NPV	95,259	124,516
Daxili Rentabellik Norması, real, IRR	25.7%	32.1%	Daxili Rentabellik Norması, real, IRR	18.3%	23.1%
Diskontlaşmış geri ödəmə müddəti, Discounted payback period	6.2	4.9	Diskontlaşmış geri ödəmə müddəti, Discounted payback period	9.6	7.8
Holstein - 26 litr məhsuldarlıq	25 baş südlük heyvan		Simmental - 20 litr məhsuldarlıq	25 baş südlük heyvan	
	AZN (Cari)	AZN (Cari)		AZN (Cari)	AZN (Cari)
Süd qiyməti	0.7	0.7	Süd qiyməti	0.7	0.7
İnvestisiya xərci	164,619	128,297	İnvestisiya xərci	159,369	123,047
Ferma tikintisinə subsidiya, %	0%	40%	Ferma tikintisinə subsidiya, %	0%	40%
<i>Ferma tikintisi</i>	90,805	54,483	<i>Ferma tikintisi</i>	90,805	54,483
<i>Avadanlıq xərci</i>	12,225	12,225	<i>Avadanlıq xərci</i>	12,225	12,225
<i>60% subsidiyalı heyvan alışı xərci</i>	50,000	50,000	<i>60% subsidiyalı heyvan alışı xərci</i>	45,000	45,000

<i>Torpaq və digər xərclər</i>	11,589	11,589	<i>Torpaq və digər xərclər</i>	11,360	11,360
İlk ilin dövriyyə vəsaiti	45,480	45,480	İlk ilin dövriyyə vəsaiti	45,368	45,368
Xalis Cari Dəyər, NPV	245,498	281,820	Xalis Cari Dəyər, NPV	148,730	185,052
Daxili Rentabellik Norması, real, IRR	28.2%	35.4%	Daxili Rentabellik Norması, real, IRR	20.7%	26.0%
<i>Diskontlaşmış geri ödəmə müddəti, Discounted payback period</i>	5.6	4.7	<i>Diskontlaşmış geri ödəmə müddəti, Discounted payback period</i>	8.5	7.2

Mənbə: Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi

Təbii ki, böyük fermaların qurulması üçün iri biznes tərəfindən qoyulan investisiyanın diskontlaşmış geriödəmə müddətinin çox olması normal sayıla bilər, lakin kiçik və orta fermalar üzrə bu göstərici cəlbədicidir deyil. Odur ki, ölkədə süd istehsalında böyük paya malik olan kiçik fermaların bazasında kiçik və orta ölçülü intensiv fermaların qurulmasının stimullaşdırılması üçün müvafiq dəstək tədbirlərinə ehtiyac var. Cədvəldən görüldüyü kimi, ferma tikintisinin 40% subsidiyalaşdırılması ferma səviyyəsində səmərəliliyi qismən artırmış olur.

Qeyd edilənlərə əsasən, ölkədə intensiv ferma modelinin kiçik və orta fermalar hesabına genişləndirilməsi üçün iki dəstək tədbiri təklif olunur: 20-25 başlıq iribuynuzlu intensiv heyvandarlıq fermalarının qurulması üçün i) xərclərin 40%-i həcmində kreditə görə faizlərin tamamilə dövlət tərəfindən subsidiyalaşdırılması və ii) intensiv fermaların tikintisi xərcinə görə 40% subsidiyanın verilməsi mexanizminin tətbiqi.

Bunlarla yanaşı, dünya təcrübəsi nəzərə alınaraq, süd istehsalı həcmünün pik dövrləri olan mövsümlərdə, yəni südün qiyməti aşağı düşən dövrlərdə təbii süd xammalına görə birbaşa və ya dolaylı subsidiyanın verilməsi mexanizminin də yaradılmasına ehtiyac var.

Nəticə və təklif

Aparılan təhlil və qiymətləndirilmələrin nəticəsi olaraq ölkədə südçülük sahəsinin dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi məqsədilə təbii süd xammalı istehsalının və süd emalı sənayesinin inkişafının stimullaşdırılması istiqamətində aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi təklif olunur:

Süd məhsullarının keyfiyyət təhrifinə görə yerli təbii süd xammalı istehsalçıları üçün yaranan ədalətsiz bazar rəqabətinin aradan qaldırılması.

Bu məqsədlə süd məhsulları istehsalında süd yağı komponentinin digər əvəzedicilərlə əvəzlənməsi zamanı məhsulun markalanması, pərakəndə satış proseduru və şərtlərinin istehlakçıların hüquqlarının daha dəqiq qorunması prizmasından yenidən işlənərək təqdim edilməsinə ehtiyac var. Bu, bilavasitə süd məhsullarının markalanması və pərakəndə (rəfdə) satışı üzrə texniki rəqlamentlərin qəbul edilməsi, maarifləndirici çarxların hazırlanması, nəzarət tədbirlərinin artırılması ilə həyata keçirilə bilər. Həmçinin təbii süd xammalı ilə digər əvəzediciləri əsasında istehsal olunan süd məhsulları barədə istehlakçıların məlumatlılığının kütləvi informasiyalar vasitəsilə və digər üsullarla artırılması da zəruri məsələlərdəndir.

Ölkədə süd emalı sənayesinin istehsal gücünün artırılması və rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi üçün təşviq tədbirlərinin görülməsi.

Bu məqsədlə, ilk növbədə, müvafiq vergi güzəştinin verilməsi, yəni təbii süd xammalı istehsalına görə fermanın ƏDV-dən azad olunması ilə bərabər, emal və satış zənciri boyunca da maya dəyərində təbii süd xammalının payının nəzərə alınması və ƏDV-dən azad olunması siyasətinin tətbiq olunması təklif edilir. Eyni zamanda mövcud investisiya təşviqi və güzəştli kreditlərin verilməsi alətləri vasitəsilə yeni emal müəssisələrinin qurulmasının stimullaşdırılmasına ehtiyac var.

Süd emalı müəssisələrinin stabil həcmdə və standart keyfiyyətdə təbii süd xammalı ilə təminatının yüksəldilməsi üçün intensiv heyvandarlığın genişləndirilməsi.

Bu məqsədlə orta ölçülü (20-50 başlıq) ənənəvi iribuynuzlu heyvandarlıq fermalarının bazasında 20-25 başlıq südlük heyvanlara malik olan intensiv heyvandarlıq fermalarının yaradılmasının təşviq edilməsinə ehtiyac var. İntensiv iribuynuzlu heyvandarlıq fermaların qurulması üçün tələb olunan xərclərin 40%-i həcmdə kreditə görə faizlərin tamamilə dövlət tərəfindən subsidiyalaşdırılması və ferma tikintisi xərclərinin 40%-i qədər isə subsidiyanın verilməsi mexanizminin tətbiq olunması təklif edilir.

Süd istehsalı həcmində pik dövrləri olan mövsümlərdə qiymət tənzimlənməsi mexanizminin yaradılması

Dünya təcrübəsi nəzərə alınaraq, süd istehsalı həcmində pik dövrləri olan mövsümlərdə, yəni südün qiyməti aşağı düşən dövrlərdə təbii süd xammalının fermadan satış qiymətinin stabilliyinin təmin olunması üçün aşağıda qeyd olunan iki mexanizmdən biri və ya hər ikisi tətbiq oluna bilər: i) fermadan ucuz qiymətə satılan süd xammalına görə birbaşa subsidiyanın (məsələn, fermalara südün satış qiymətində yaranan aşağı fərqə görə ödənişin) verilməsi; ii) yaxud da dolaylı subsidiyanın (məsələn, südün aşağı qiymətə olan dövrlərində də emal müəssisələrinin fermalardan stabil qiymətə görə tədarük edərək istehsal olunan quru südə görə ödənişin) verilməsi mexanizminin yaradılması.

İstifadə olunmuş mənbələr

1. “Azərbaycanın kənd təsərrüfatı”, Statistik məcmuə, Bakı-2022
2. “Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələri”, Statistik məcmuə, Bakı-2022
3. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi <https://www.e-qanun.az/framework/46948>
4. Kənd Təsərrüfatı Məhsullarının Qiymət Məlumat Bazası www.aqarbazar.az
5. https://www.clal.it/en/?section=latte_world (Italian Dairy Economic Consulting firm)
6. The EU dairy sector: Main features, challenges and prospects
[https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/630345/EPRS_BRI\(2018\)630345_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/630345/EPRS_BRI(2018)630345_EN.pdf)
7. Margin Protection Program for Dairy
<https://www.fsa.usda.gov/programs-and-services/Dairy-MPP/index>
8. Информационная справка «Молочная отрасль России: текущее состояние и перспективы развития» https://souzmoloko.ru/materiali/molochnaya_otrasl.PDF
9. Azərbaycanda iribuynuzlu heyvandarlığa dair arayış, 2022.
<https://atm.gov.az/az/menu/36/analitik-materiallar/#azerbaycanda-iribuynuzlu-heyva336pdf/1>

ISSUES OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE DAIRY SECTOR IN AZERBAIJAN

Ph.D., Firdovsi F. Fikratzade

Doctoral student at the Institute for Scientific Research on Economic Reforms

SUMMARY

Research objective - The main objective of the research is to look into the issues of expanding intensive dairy farm activities, developing the milk processing industry, and further improving the system of quality control and tax regulation in dairy sector in terms of the sustainable development of this sector in the country.

Research methodology - The research was conducted on the basis of a systematic approach to problem analysis, logical and structural analysis, as well as statistical processing of data and application of analytical-calculation techniques.

Relevance of research application - In the article, taking into account the requirements of sustainable development of dairy sector, the issues of improving the existing mechanisms were considered and assessments based on calculations in the appropriate direction were conducted.

Research application - As a result of the research, proposals were made to stimulate raw milk production and the development of the milk processing industry to ensure the sustainable development of the dairy sector in the country.

Research findings - In the article, a comprehensive perspective of the conditions and mechanisms of sustainable development of dairy sector is presented within the framework of the value chain concept.

Keywords: raw milk, milk fat substitutes, milk processing, dairy products, intensive farming, tax regulation, subsidy.

ВОПРОСЫ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ МОЛОЧНОЙ ОТРАСЛИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Д.ф.э.н., Фирдовси Ф. Фикретзаде

Докторант Научно-исследовательского института экономических реформ

РЕЗЮМЕ

Цель исследования - Основной целью исследования является изучение вопросов расширения деятельности интенсивных молочных ферм, развития молокоперерабатывающей промышленности, дальнейшего совершенствования системы контроля качества и налогового регулирования в этой области в условиях устойчивого развития молочной отрасли в стране.

Методология исследования - Исследование проводилось на основе системного подхода к анализу проблемы, логического и структурного анализа, а также статистической обработки данных и применения аналитико-расчетных методов.

Прикладная значимость исследования - в статье рассмотрены вопросы совершенствования существующих механизмов с учетом требований устойчивого развития в области молочного животноводства и были проведены оценки, основанные на расчетах в соответствующем направлении.

Результаты исследования - в результате исследования разработаны предложения по стимулированию производства натурального молочного сырья и развития молокоперерабатывающей промышленности с целью обеспечения устойчивого развития молочной отрасли в стране.

Научная новизна исследования - в статье представлен комплексный взгляд на условия и механизмы устойчивого развития в сфере молочного животноводства в рамках концепции цепочки добавленной стоимости.

Ключевые слова: натуральное молочное сырье, заменители молочного жира, переработка молока, молочные продукты, интенсивная ферма, налоговое регулирование, субсидия.

Məqalə daxil olmuşdur: 07.12.2022

Təkrar işləməyə göndərilmişdir:

15.12.2022

Çapa qəbul edilmişdir: 01.01.2023

Дата поступления статьи в

редакцию: 07.12.2022

Отправлено на повторную

обработку: 15.12.2022

Принято к печати: 01.01.2023

The date of the admission of the article

to the editorial office: 07.12.2022

Send for reprocessing: 15.12.2022

Accepted for publication: 01.01.2023

AQRAR SAHƏDƏ İNNOVASIYA YÖNÜMLÜ İNVESTİSİYALARIN QOYULUŞUNUN STİMULLAŞDIRILMASININ HÜQUQİ ƏSASLARI

¹Əbdürəhman Ənvər oğlu Kazımov, ²Mahir Amin oğlu Məmmədov, ³Elvira İsmayıl qızı Əhmədova

XÜLASƏ

Tədqiqatın məqsədi. Aqrar sahədə innovasiya yönümlü investisiyaların qoyuluşunun stimullaşdırılması sahəsində qanunvericilik aktlarının əhəmiyyətini müəyyənləməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası. İnnovasiyaların nəzəri və metodoloji əsaslarının öyrənilməsinə İ.Ansoff, D.Bell, V.Behrens, P.Drucker, M.Kastells, Y.Keyns, Y.Klark, K.Marks, M.Porter, B.Rouen, B.Santo, R.Toster, F. Hayek və bu kimi digər xarici tədqiqatçılar mühüm töhvələr vermişlər.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti. Aqrar sahənin idarə edilməsinin keyfiyyətə yeni səviyyəyə çıxması üçün zəruri şərtlərdən biri onların inkişafının innovativ modelinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsidir. Belə bir inkişaf modelinin həyata keçirilməsinin səmərəliliyi onun kompleksliyindən və aqrar- iqtisadi sistemlərin fəaliyyətinin şərtlərini müəyyən edən bütün elementlərin əhatə dərəcəsi, təsərrüfat subyektlərinin maddi texniki bazasından və adekvat hüquqi, təşkilati -iqtisadi mexanizmlərdən asılı olacaqdır.

Tədqiqatın nəticələri. 2014-cü ilin ikinci yarısından başlayaraq respublikanın 12 rayonunun ərazisində ümumilikdə 30 min hektaradək sahədə 15 sahibkarlıq subyektinə məxsus 19 iri fermer təsərrüfatının yaradılması və zəruri infrastrukturla təmin olunması istiqamətində işlər davam etdirilmişdir. Həmçinin təbii otlaq sahələrinin məhdudluğu nəzərə alınaraq, birbaşa dövlət dəstəyi hesabına məhsuldar cinslər əsasında həm iri heyvandarlıq komplekslərinin, həm də süd istehsalı ilə məşğul olan ailə təsərrüfatlarının yaradılmasına başlanılmışdır

Açar sözlər: innovasiya, investisiya, aqrar sahə, dövlət siyasəti.

Giriş.

Kənd təsərrüfatı istehsalının bütün sahələrinin müasir inkişaf dövrünün xüsusiyyəti elmin, texnikanın və qabaqcıl təcrübənin nailiyyətlərinin tərəqqisi əsasında istehsalın fasiləsiz yenilənməsinə imkan verən innovasiya yönümlü proseslər əsasında elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsini zəruri edir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, innovasiya prosesləri nəinki dövlət tərəfindən həvəsləndirilir, həm də müvafiq siyasətin formalaşdırılması və innovasiya fəaliyyətinin sistemli təşkili yolu ilə tənzimlənir. Xalq təsərrüfatının bütün sahələrində innovasiya fəaliyyətinin intensivləşdirilməsi zərurəti son illərdə müxtəlif dövlət və dövlətlərarası orqanların bu məsələ ilə bağlı qəbul edilmiş qərarlarında nəzərdə tutulmuşdur. 13 yanvar 1995-ci ildə “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir. 22 iyun 2022-ci il tarixində yeni “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Qanunun qəbul edilməsi ilə “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” və “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında qanunlar ləğv edildi.

¹Əbdürəhman Ənvər oğlu Kazımov, Hüquq ixtisası üzrə dosent, ADAU-nun “İctimai elmlər və multikulturalizm” kafedrasının dosenti, email: kebdulrehman@mail.ru, mob: +994503442525

²Mahir Amin oğlu Məmmədov, ADAU-nun “İctimai elmlər və multikulturalizm” kafedrasının baş müəllimi, email: mahir-memmedov-2021@mail.ru, mob: +994505562028

³Elvira İsmayıl qızı Əhmədova, ADAU-nun “İctimai elmlər və multikulturalizm” kafedrasının müəllimi, email: axmedova.elvira.84@mail.ru, mob: +994 55 351 04 07

Yeni qəbul edilmiş Qanun investisiya fəaliyyətinin hüquqi və iqtisadi əsaslarını müəyyənləşdirməklə yanaşı investorların hüquqlarının və qanuni maraqlarının qorunmasına zəmanətlər verir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti: Ölkəmizdə qəbul olunmuş bir sıra dövlət proqramlarında normativ-hüquqi aktlarda innovasiya siyasəti tədbirləri nəzərdə tutulmuşdur. 14 iyun 2016-cı ildə imzalanmış “Elm haqqında” “Azərbaycan Respublikasının Qanunu” elmi fəaliyyətin təşkili, idarə edilməsi və inkişafı sahəsində dövlət siyasətinin prioritet təşkil edən prinsiplərini, elmin və elmi-innovasiya fəaliyyətinin əsas məqsəd və vəzifələrini müəyyən edir. Elmi fəaliyyət sahəsində dövlət siyasətinin prinsiplərindən biri kimi elmin və elmi-innovasiya fəaliyyətin prioritetliyi təsbit edilmişdir.

Bu Qanunun 4-cü maddəsində göstərilir ki, dövlət elmi innovasiya fəaliyyətini həyata keçirən bütün müəssisə və təşkilatlar üçün bərabər şərait yaradır və onların fəaliyyətini stimullaşdırır. Elmi innovasiya sahəsində dövlətin siyasətinin əsas istiqamətləri də bu Qanunla müəyyən edilmişdir. Elmi innovasiya dedikdə - elmi fəaliyyətin məzmun və vasitələrinin (tədqiqat metodları, üsulları), elmi nəticə və məhsulların, həmçinin onların tətbiqi texnologiyalarının və istifadə üsullarının yenilik xarakterinə malik olması nəzərdə tutulur. Elmi innovasiya sahəsində dövlət siyasətinin reallaşdırılması istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- dövlət innovasiya sisteminin formalaşdırılması və onun inkişafının strateji istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;
- innovasiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi, investisiyaların cəlb edilməsi və təşviqi üzrə əlverişli şəraitin yaradılması və müvafiq təşkilati işlərin görülməsi;
- elmi innovasiya subyektlərinin – integrativ elm, təhsil və sahibkarlıq mərkəzlərinin (zonaların), texnopolislərin, elmi texnologiya parklarının, texnoloji inkubatorların, innovasiya fondlarının, innovasiyalar üzrə məlumat informasiya bankının yaradılması və inkişaf etdirilməsi;
- rəqabət qabiliyyətli, yüksək texnologiyalara əsaslanan istehsal sahələrinin yaradılmasında iştirak etməklə, zəmanətli satış bazarlarının təmin edilməsi və xarici bazarlara çıxışının həvəsləndirilməsi və himayə edilməsi;
- inkişaf etmiş ölkələrin biliklərə əsaslanan, innovativ xarakterli inkişaf təcrübəsi və problemlərinin öyrənilməsi, ölkənin inkişaf strategiyasının hazırlanmasında və reallaşdırılmasında onlardan istifadə olunması.

“İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 5.1. maddəsində müəyyən edilir ki, investisiya fəaliyyəti sahəsində dövlət siyasətinin əsas məqsədi yerli və xarici investisiyalar hesabına dayanıqlı iqtisadi inkişafını təmin edilməsindən, rəqabət qabiliyyətli istehsal sahələrinin inkişaf etdirilməsindən, iqtisadiyyatda yerli texnologiyaların, innovasiyaların tətbiq olunmasından ibarətdir. Adı çəkilən Qanunun 7-ci maddəsi investisiya fəaliyyəti sahəsində prioritetləri təsbit edir. Həmin maddədə iqtisadiyyatın texnoloji tutumunu artıran, innovasiyaların tətbiqinə və inkişafına yönələn investisiya layihələrinə üstünlük verildiyi xüsusi olaraq vurğulanır. 29 dekabr 2012-ci ildə “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. İnkişaf Konsepsiyasının “Müasir Çağırışlar” bölməsində innovasiya fəaliyyətinin əhəmiyyətini xüsusi vurğulanır: “Qloballaşma şəraitində innovasiya fəaliyyətinin keyfiyyətə yeni müstəvidə genişlənməsi ilə bütün dünyada iqtisadi və təsərrüfat proseslərinin dəyişmə tempi, innovativ yeniliklər yayılması, onların istehsal sahəsində tətbiqi misli görünməmiş şəkildə sürətlənir. Bu, əslində qloballaşmanın “müsbət yüklü” effektidir və getdikcə daha çox ölkənin innovasiya sahəsindəki nailiyyətlərdən, qlobal texniki standartlardan və idarəetmədə yeni metodlardan yararlanmasına imkan verir. Proqnozlara görə, yaxın və nisbətən uzaq gələcəkdə dünya iqtisadiyyatında artım məhz bu amilin təsiri nəticəsində baş

verəcəkdir. Hazırkı mərhələdə qarşıda duran əsas vəzifə qeyri-neft sektorunun daha sürətli inkişafına nail olmaq, iqtisadiyyatın səmərəliliyini və rəqabət qabiliyyətini artırmaq və onun innovasiya əsaslı irəliləyişini təmin etməkdir. Eyni zamanda, əsas missiyası yaradıcılığın, innovasiyaların stimullaşdırılmasına və bazarın tənzimlənməsinə dəstək olan əqli mülkiyyətin əhəmiyyəti yüksələcəkdir". (Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış İnkişaf Konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 2012-ci il tarixli Fərmanı)

Eyni zamanda "Konsepsiya çərçivəsində istehsal amillərinin ümumi məhsuldarlığının artımı ölkə iqtisadiyyatının səmərəliliyə əsaslanan iqtisadiyyata çevrilməsi və innovasiyaların üstünlüyü ilə səciyyələndirən mərhələyə keçidin təmin olunması hədəflənir. Qeyri-neft sənayesinin sürətli inkişafı ilə yanaşı innovasiya fəaliyyətinin təşviqi və genişləndirilməsi ölkədə biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın formalaşması üçün əlverişli zəmin yaradacaqdır".

Bununla yanaşı ölkəmizdə innovativ iqtisadiyyatın yaradılması məqsədilə elm və istehsal arasındakı əlaqələrin gücləndirilməsi, tətbiqi elmi araşdırmaların bazarın tələbatına uyğun aparılması məqsədi ilə zəruri mexanizmlərin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 16 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına daim Strateji Yol Xəritəsində 2025-ci ilədək olan dövr üçün uzunmüddətli baxış və 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün hədəf baxış əsas olunub ki, bu da aqrar sahədə strateji inkişaf hədəflərinə yetmək üçün dövlətimizin ardıcıl şəkildə icrası nəzərdə tutulan aydın yol xəritəsinə malik olmasını ifadə edir⁶. Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün 2025-ci ildən sonrakı dövrdə iqtisadi sosial, demoqrafik, təbiət və texnoloji sahələrdə baş verə biləcək əsas dəyişikliklər və problemlər nəzərə alınacaqdır. Adekvat ərzaq təhlükəsizliyi sisteminin formalaşdırılması üçün yeni qida zənciri texnologiyalarının tətbiqinin genişləndirilməsi (biotexnologiya-və nanotexnologiyalardan istifadə səviyyəsinin artırılması, qidanın medikallaşdırılması və yeni qida növlərinin yaradılması) və yeni aqro-ərzaq zənciri strukturlarının formalaşdırılması (orqanik məhsul istehsalının genişləndirilməsi, regional, yerli və alternativ qida zəncirlərinin formalaşdırılması, qida zənciri üzrə itkilərin və tullantıların azaldılması və yenidən emal imkanlarının genişləndirilməsi) nəzərdə tutulur. (Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi "Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 dekabr 2016-cı il tarixli fərmanı)

Hazırda Qlobal Ərzaq Təhlükəsizliyi İndeksində Azərbaycan qida təminatına görə 66-cı, qida məhsullarının keyfiyyətinə görə 86-cı yerdədir. Daha yaxşı kənd təsərrüfatı sistemi Azərbaycanın hər iki göstərici üzrə mövqeyinin təxminən 40-cı yerə yüksəlməsinə imkan verəcəkdir. (Mehdiyev, 2017)

2025-ci ildən sonrakı dövrdə innovasiya əsaslı inkişaf modelinə keçid əvvəlki illərdə rəqabət üstünlüyü olan və inkişaf etmiş qeyri-neft sektorlarında ixtisaslaşmanın daha dərinləşdirilməsi hesabına daha çox dəyərin ölkədə qalmasını təmin edəcəkdir. Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrində əhatə olunan 11 sektorda əmək məhsuldarlığını yüksəltmək üçün insan kapitalına investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması nəzərdə tutulur.

Azərbaycan aqrobiznes sektorunda əmək məhsuldarlığının artırılmasına təminat sisteminin istehsalın və innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılmasını təşviq etməklə nail ola bilər. Müxtəlif sektorlarda çalışan ixtisaslı işçilərə təlimlər vermək, sahibkarlara daha çox mənfəət əldə etməkdə və ehtiyac duyduqları fəaliyyətləri inkişaf etdirməkdə kömək etmək üçün təlim-tədris mərkəzləri və aqroklasterlər yaradılması zəruridir. Mərkəzlər istehsal və xidmət sektorlarından cəlb edilmiş peşəkar vasitəçi və məsləhətçilərdən istifadə etməklə kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə rəqabətqabiliyyətliliyin və məhsuldarlığın artırılması ilə bağlı məsləhət və dəstək verəcəklər. Şirkətlərin elmi-tədqiqat işləri ilə məşğul olmasını və innovasiyalı inkişafını stimullaşdırmaq üçün onlara nəticələrə əsaslanan güzəştlər və intuisiyalar verilə bilər.

Azərbaycanda aparılan davamlı iqtisadi islahatların tərkib hissəsi kimi, əmək məhsuldarlığını artırmaq üçün insan kapitalına investisiya qoyuluşu davam etdirilir. Bu məqsədlə, yaxın və uzaq perspektivdə təlim və tənzimləyici dəyişikliklərə nail olmaq istiqamətində mexanizmlərin yaradılması və tətbiqi, istehsalın həcmnin və səmərəliliyinin yüksəldilməsi, investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması, innovasiyaların əlavə dəyər yaradan sektorlara tətbiq edilməsi və uyğunlaşdırılması vacib amillərdəndir.

İnnovasiya fəaliyyəti istehsal və idarəetmə sahələrində əmək məhsuldarlığının və rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi, insan kapitalının inkişafında fasiləsizliyin təmin edilməsi üçün əsas hərəkətverici qüvvədir. Azərbaycanda innovasiyanın təşviqini stimullaşdıracaq fəaliyyət planları və dövlət proqramları hazırlanarkən bu fəaliyyətin əhəmiyyəti nəzərə alınmalıdır. İnnovasiya fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün ölkəmiz elmi araşdırma və təkmilləşdirmələrə yüksək texnologiyalı məhsulların istehsalına görə mükafatlar və kreditlər vermək yolu ilə geniş diapazonlu bilik şəbəkəsi yaratmaq sahəsində bir çox imkanlara malikdir. Bu müddəaların ardıcıl, mərhələli və davamlı şəkildə icrasının diqqət mərkəzində saxlanması aqrar sahədə uyğun və optimal nəticələrin əldə olunması üçün vacibdir. (Tağıyev, 2012)

Azərbaycanı investorlara maraqlı edən bir sıra amillər mövcuddur: siyasi sabillik və təhlükəsizlik; ölkəmizin təbii iqtisadi xüsusiyyətləri; biznes mühitinin ayrı-ayrı elementləri üzrə təkmilləşdirilmiş sistem (biznesə başlama, keyfiyyətli dövlət xidmətləri, elektron xidmətlər, liberal lisenziyalaşma, yoxlamaların dayandırılması); fiziki potensial. Bu üstün cəhətlərin ölkəyə investisiya axını təmin etməsi üçün islahatların davam etdirilməsi məqsəduyğundur.

İnvestisiyaların təşviqi agentlikləri xarici investisiyaların cəlb edilməsində və biznes mühitinin formalaşdırılmasında fəal rol oynayır və dünya təcrübəsinə dair misallar onların müxtəlif səviyyələrdə iştirakını göstərir. Belə misallar “bir pəncərə” modelinin tətbiqindən tutmuş, təşviqat və danışıqlar üzrə fəaliyyət göstərən investisiyaların təşviqi agentliklərinin funksiyalarını və dəyər zəncirinə qoşulması üzrə əhatə dairəsini əks etdirir. Məsələn, Sinqapur, İrlandiya, Malayziyanın müvafiq dövlət agentlikləri öz fəaliyyətində əsas diqqəti stimullaşdırıcı tədbirlər vasitəsilə xarici investorların cəlb edilməsinə və inzibati mərhələlərdə onların problemlərinin həllinə yardım göstərilməsinə, investisiyaların icrasına dəstək verilməsinə və səmərəli alt sektor əsaslı layihə işləmə metodlarının hazırlanmasına, həmçinin investisiyalarına cəlb edilməsi vasitəsilə dövlətin ümumi inkişafı üzrə məqsədlərə nail olmağa yönəldilir. Bu agentliklər xarici investisiyaların cəlb edilməsi məqsədilə investorlara dəstək üçün iş icazələrinin alınması və sahibkarlıq subyektlərinin qeydiyyatı, potensial biznes tərəfdaşları ilə əlaqələrin qurulması, məqsədyönlü subsidiyalar yolu ilə layihələrin maliyyələşdirilməsi, müxtəlif dövlət təşkilatlarında lobbiçilik fəaliyyətinin həyata keçirilməsi və s. kimi tədbirləri həyata keçirirlər. Göstərilən qabaqcıl dünya təcrübəsindən ölkəmizdə geniş istifadə edilməlidir.

Azərbaycanda iqtisadi artım və inkişaf məqsədlərinə uyğun xarici investisiyaların cəlb edilməsi və həmçinin artırılması istiqamətində mühüm təşəbbüslər həyata keçirilir.

Düzgün idarəetmə strukturunun yaradılması və stimulların (tənzimləmə, maliyyə və ya vergi sahəsində) müəyyənləşdirilməsi, Azərbaycanın xarici investisiya cəlb etməsinə yardım göstərə bilər. Azərbaycanda aqropark, aqrobiznes inkubatorları və startaplar yaratmaqla emal edilmiş və edilməmiş mövcud ixrac məhsullarının istehsalını artırmaq və emalını təşviq etmək, eləcə də ənənəvi bitkiçilik məhsullarının istehsalını və idxalı əvəz edən məhsulların istehsalını canlandırmaq olar. Belə aqroparklar, aqrobiznes inkubatorları və startaplar şəbəkəsi aqrar sahədə klaster yanaşmasını tətbiq etmək imkanlarını artırır.

Aqroparklar yerli və xarici investorları cəlb edən biznes mühitinin yaradılması üçün bir sıra məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Aqropark modeli kompleks müəssisələrlə müqayisədə daha yüksək səviyyədə mərkəzləşmiş və geniş miqyasda daha yüksək səviyyədə mərkəzləşmiş və geniş miqyasda fəaliyyət göstərən emal mərkəzlərinin yaradılmasına

xidmət etməklə klaster (qruplaşdırma) yanaşması əsasında qurulur. Aqroparklar logistika infrastrukturuna çıxış imkanlarını artırır, ixracın lazımı səviyyədə reallaşmasına və beynəlxalq investorların cəlb edilməsinə şərait yaradır.

Dünyanın əksər inkişaf etmiş ölkələrində son onilliklərin təcrübəsi bütövlükdə ölkənin iqtisadiyyatına və hər bir konkret sahəyə dövlətin qeyri-şərtsiz həlledici dəstəyi əsasında elmin və elmi-texniki inkişafın həlledici təsirini göstərir. Müəyyən innovasiya sferasının formalaşması sayəsində kənd təsərrüfatı sahəsinin texnoloji səviyyəsi yüksəlir.

Tədqiqatın nəticələri: Aqrar sahədə innovativ inkişafını cari templəri bu sahədə müəyyən qədər canlanma olmasına baxmayaraq qənaətbəxş hesab edilə bilməz. Aqrar sənaye istehsalının texnoloji səviyyəsinin dünyanın inkişaf etmiş ölkələri səviyyəsinə çatdırılması üçün geniş miqyaslı iqtisadi-hüquqi tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlərdə növbəti onillikdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dair beş Milli Prioritet reallaşdırılmalıdır: 1. dayanıqlı artan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat; 2. dinamik, inklyuziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət; 3. rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı; 4. işğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış; 5. təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım” ölkəsi.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Gələcək illərdə dünyada artan rəqabətə hazır olmaq üçün hər bir ölkənin prioriteti yüksək rəqabətli insan kapitalını formalaşdırmaqdan ibarətdir. Bunun üçün müasir təhsil, innovasiyaları təşviq edən münbit şərait və insanların sağlamlığı əsas şərtədir.

Aqrar sahədə innovasiya yönümlü investisiyaların qoyuluşunun stimullaşdırılması üçün aşağıdakı istiqamətlər üzrə təkliflərin həyata keçirilməsini zəruri hesab edirik:

- potensial investorların fəallığına mane olan bütün tələblər bunların aradan qaldırılması üçün konkret tədbirlər sistemli və ardıcıl şəkildə həyata keçirilsin;
- investisiya mühitinin yaxşılaşması üçün mülkiyyət hüququnun formal yox, real olaraq qorunmasını təmin edən mexanizmlər təmin edilməli, məmur sahibkarlığı aradan qaldırılmalı, məmurların gəlir bəyannamələrinin ictimaiyyətə açıqlanması təmin olunmalıdır;
- investisiya fəallığının və biznesin inkişafının taleyi ilk növbədə məhkəmə sisteminin müstəqilliyi və ədalətliliyi təmin edilməlidir;
- “Rəqabət Məcəlləsi” qəbul edilməli, habelə “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” və “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” yeni Qanunlar qəbul edilməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. Bakı. 2020-ci il.
2. A.Tağıyev. İnnovasiya-II, Bakı – 2012-ci il.
3. “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının 22 iyun 2022-ci il tarixli Qanunu.
4. “Elmi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 14 iyun 2016-cı il tarixli Qanunu.
5. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış İnkişaf Konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 2012-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
6. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 dekabr 2016-cı il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

7. «Иновационная деятельность в аграрном секторе экономики России. (Под редакцией И.Т.Ушачева., Е.С.Оглоблина., И.С.Соцду., А.И.Грубилина). Москва, 2006 г.
8. Azər Mehdiyev. “İnvestisiyaların stimullaşdırılması siyasəti: onu necə gücləndirmək olar?”. Bakı 2017.
9. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.

LEGAL BASIS FOR STIMULATING INNOVATION –ORIENTED INVESTMENTS IN THE AGRICULTURAL SECTOR

¹Abdurrahman Anvar Kazimov, ²Mahir Amin Mammadov, ³Elvira İsmayil Ahmadova

SUMMARY

The purpose of the research. It consists in determining the importance of legislative acts in the field of stimulating innovation-oriented investments in the agricultural field.

The methodology of the research. I. Ansoff, D. Bell, V. Behrens, P. Drucker, M. Kastells, Y. Keynes, Y. Clark, K. Marks, M. Porter, B. Rouen, B. Santo, R. Toster, F. Hayek and other foreign researchers made important contributions.

The practical importance of the research . The effectiveness of the implementation of such a development model will depend on its complexity and the degree of coverage of all elements that determine the conditions of agro-economic systems, the material and technical base of economic entities and adequate legal, organizational and economic mechanisms.

The results of the research . Starting from the second half of 2014, works were continued in the direction of the creation of 19 large farms belonging to 15 business entities and providing them with the necessary infrastructure in the territory of 12 districts of the republic with a total area of up to 30,000 hectares. In addition, taking into account the limitation of natural pasture areas, the creation of both large livestock complexes and family farms engaged in milk production on the basis of productive breeds has been started at the expense of direct state support.

Keywords: innovation, investment, agricultural sector, state policy.

ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ СТИМУЛИРОВАНИЯ ИННОВАЦИОННО-ОРИЕНТИРОВАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В АГРАРНОЙ СФЕРЕ

¹Абдурахман Анвар оглы Казымов, ²Махир Амин оглы Мамедов , ³Эльвира Исмаил кызы

Ахмедова

РЕЗЮМЕ

Цель исследования . Он заключается в определении значимости законодательных актов в сфере стимулирования инновационно-ориентированных инвестиций в аграрную сферу

Методология исследования. И. Ансофф, Д. Белл, В. Беренс, П. Друкер, М. Кастеллс, Ю. Кейнс, Ю. Кларк, К. Маркс, М. Портер, Б. Руан, Б. Санто, Р. Тостер, Ф. Хайек и другие иностранные исследователи внесли важный вклад.

Важность исследовательского приложения . Эффективность реализации такой модели развития будет зависеть от ее сложности и степени охвата всех элементов, определяющих состояние агроэкономических систем, материально-технической базы хозяйствующих субъектов и адекватных правовых, организационных и экономических механизмов.

Результаты исследования. Начиная со второго полугодия 2014 года продолжены работы в направлении создания 19 крупных фермерских хозяйств, принадлежащих 15 субъектам хозяйствования, и обеспечения их необходимой инфраструктурой на территории 12 районов республики общей площадью до 30 000 кв. гектаров. Также с учетом ограниченности площадей естественных пастбищ за счет прямой

государственной поддержки начато создание как крупных животноводческих комплексов, так и семейных ферм, занимающихся производством молока на основе продуктивных пород.

Ключевые слова: инновации, инвестиции, аграрный сектор, государственная политика.

Məqalə daxil olmuşdur: 23.01.2023

Təkrar işləməyə göndərilmişdir:

29.01.2023

Çara qəbul edilmişdir: 05.02.2023

Дата поступления статьи в

редакцию: 23.01.2023

Отправлено на повторную

обработку: 29.01.2023

Принято к печати: 05.02.2023

The date of the admission of the article

to the editorial office: 23.01.2023

Send for reprocessing: 29.01.2023

Accepted for publication: 05.02.2023

UOT.333.13.6

KƏND TƏSƏRRÜFATINDA INNOVASIYA YÖNÜMLÜ İNVESTİSIYA QOYULUŞLARININ MALİYYƏ MƏNBƏLƏRİNİN STİMULLAŞDIRILMASINA DAİR NƏZƏRİ BAXIŞLAR

Yaqub Feyzulla oğlu Əlifov¹, Vüsal Yaqub oğlu Əlifov², Təranə Adil qızı Bağirova³,
Fərid Şakir oğlu Vəliyev⁴

XÜLASƏ

İşin məqsədi: Aqrar sahənin əhalinin ərzaqla təminatında və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində böyük əhəmiyyət kəsb etməsi və bu sahənin maliyyə resurslarına olan tələbatının ödənilməsinin vacibliyi, kənd təsərrüfatında innovasiya yönümlü investisiya qoyuluşlarının mövcud vəziyyəti və maliyyə mənbələri ilə bağlı yerli və xarici iqtisadçı alimlərin baxışların tədqiq edilməsi.

Tədqiqatın metodologiyası: Kənd təsərrüfatında innovasiya yönümlü investisiya qoyuluşlarında maliyyə mənbələrinə çıxış imkanları istiqamətində nəzəri məsələlərini, üstünlüklərini və müvafiq istiqamətdə mövcud olan problemləri araşdıraraq zəruri informasiya toplamaq və innovasiya yönümlü investisiyanın tətbiqi istiqamətində dünya təcrübəsinin araşdırılmaq

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti: Kənd təsərrüfatında innovasiya yönümlü investisiyaların maliyyə mənbələrinin formalaşması nəticəsində innovasiya yönümlü investisiya qoyuluşlarını artırmaqla aqrar sahəni intensiv yolla inkişaf etdirməklə,ənənəvi inkişaf modelindən innovasiyalı modelə keçidin təmin edilməsi .

Tədqiqatın nəticələri: Tədqiqatın nəticələri ADAU-nun aqrar iqtisadiyat fakültəsinin seminarlarında, universitetin nəzdində təşkil olunmuş elmi tədqiqat işlərinə həsr olunmuş konfranslarda, maliyyə və iqtisadi nəzəriyyə kafedrasının iclaslarında müzakirə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Kənd təsərrüfatında innovasiya yönümlü investisiyaların maliyyə mənbələrinin stimullaşdırılması və ona dair nəzəri baxışlar tədqiq edilmişdir.

Acar sözlər: innovasiya, investisiya qoyuluşu, infrastruktur, maliyyə resursları, struktur dəyişiklikləri, innovativ inkişaf.

Giriş

Hazırda dünya əhalisinin sürətlə artdığı,inflyasiyanın mövcud olduğu və qiymətlərin artdığı bir dövrdə dövlətin qarşısında duran başlıca vəzifə əhalinin ərzaq təminatı və ərzaq təhlükəsizliyini təmin etməkdən ibarətdir.Bu isə ilk növbədə aqrar sahənin inkişafından aslıdır. Kənd təsərrüfatının dayanıqlı və davamlı inkişafı bu sahənin maliyyə resurslarına tələbatının ödənilməsi səviyyəsindən aslıdır. Əgər fermerin maliyyə vəsaiti lazımi səviyyədə olarsa bu onun gəlirlərinin artmasına və eyni zamanda ölkədə ümumi daxili məhsulun həcmnin artmasına səbəb olar.Deməli kənd təsərrüfatının yetərinə maliyyələşdirilməsi məhsuldarlığın yüksəldilməsində, ərzaq təhlükəsizliyini təmin edilməsində, fermerlərin ixrac potensialının artırılmasında , kənd əhalisinin yaşayış səviyyəsinin uzunmüddətli dövrdə daha da yaxşılaşdırılmasında, ixrac yönümlü və rəqabət qabiliyyətli dünya standartlarına uyğun məhsul istehsalında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Kənd təsərrüfatında innovasiya yönümlü investisiya qoyuluşunun mövcud vəziyyəti və maliyyə mənbələrinə çıxış imkanları aparıcı yerli və xarici iqtisadçı alimlər tərəfindən tədqiq edilmişdir. Lakin ölkəmizdə bu sahədə xeyli çatışmazlıqlar mövcuddur və bu çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün kənd təsərrüfatında innovasiya yönümlü investisiya qoyuluşunun maliyyələşdirilməsinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır.

¹Yaqub Feyzulla oğlu Əlifov, Maliyyə və iqtisadi nəzəriyyə kafedrası, yaqubalifov@gmail.com

²Vüsal Yaqub oğlu Əlifov, Maliyyə və iqtisadi nəzəriyyə kafedrası, email: elifovvüsal@gmail.com

³Təranə Adil qızı Bağirova, Maliyyə və iqtisadi nəzəriyyə kafedrası ,email: baqirova1972@mail.ru

⁴Fərid Şakir oğlu Vəliyev.Maliyyə və iqtisadi nəzəriyyə kafedrası, ferid.veliyev.89@mail.ru , mob: 070-240-24-47.

Materiallar və metodlar. Tədqiqatın yerinə yetirilməsində analitik təhlil, statistik təhlil, qruplaşdırma, müqayisəli qiymətləndirmə, analiz və sintez kimi tədqiqat üsullarından istifadə edilmişdir.

A.Smit innovasiyanın təkamülü prosesinin təşəkkül tapması və inkişafında texniki tərəqqini, məhsuldar əməyi, onun bölgüsü və istifadəsini zəruri hesab etmiş, bütün bu amillərin istehsalın təkmilləşdirilməsinə və yeni məhsulun istehsalına təsir etdiyini göstərmişdir.

D.Rikardonun innovasiya ilə bağlı nəzəriyyəsinə görə ixtiraların və kəşlərin iqtisadiyyata tətbiqinin səmərəsi özünü əməyin daha da dərinləşməsində, keyfiyyətin artmasında əks etdirir.

Elmi tədqiqatlarda innovasiya anlayışından XIX əsrdə istifadə edilmişdir. Avstriya iqtisadçısı J.Şumpeter 1911-ci ildə özünün “İqtisadi inkişaf nəzəriyyəsi” əsərində “iqtisadi inkişafda yeni kombinasiyalar” formasında innovasiya prosesinin mənasını açıqlamışdır. O innovasiya fəaliyyətində inkişafda 5 dəyişikliyin edilməsini vacib saymışdır: istehsalda yeni texnikadan, texnoloji prosesərdən istifadə edilməsini; yeni xüsusiyyətli məhsulun tətbiqini; yeni xammaldan istifadə edilməsini; istehsalın təşkilinin və onun maddi-texniki təminatının dəyişməsinə; bazarın yeni təchizat formasının yaradılmasını. J.Şumpeterə görə iqtisadiyyatın hərəkətverici qüvvəsi yenilikdir, innovasiya tətbiq etmək məqsədilə istehlak əmtələrinin, istehsal və nəqliyyat vasitələrinin, bazarların və sənayenin təşkili formalarının dəyişdirilməsi və yeniləri ilə əvəz olunmasıdır.

A.Maslova görə innovasiya prosesi iqtisadiyyatın ümumi təkamülünün və iqtisadi prosesərin sürətləndiricisi kimi çıxış edir.

F.Xayek innovasiyanı biliklərin genişlənməsi və yayılması kimi şərh etmişdir.

B.Tvissin innovasiyanı yeniliyin, elmi-texniki nailiyyətlərin son nəticəsinin, idarəetmə obyektinin təkmilləşdirilməsi, iqtisadi, sosial, ekoloji və digər sahələrdə inkişafın təmin edilməsi məqsədi üçün tətbiq edilən bir məhfum kimi dəyərləndirmişdir. (Abdullayev, Nağıyev, 2011.)

S.V. Qlazeyev elmi-texniki tərəqqinin, texniki inkişafın iqtisadiyyata təsirini qiymətləndirərək innovasiya fəaliyyətinin ölkə və dünya iqtisadi inkişafına verəcəyi töhfənin əvəzsizliyini, yeni innovasiya potensiallarının yaradılması və müvafiq sahələrdə tətbiqinin bəşəriyyət üçün rolunu konkretləşdirmişdir. (Abbasov, 2013.)

Z.M.Nəcəfovun fikrincə innovasiya iqtisadiyyatın inkişafının yeni istiqaməti olmaqla MİS cərcivəsində dövlətin müvafiq siyasətinin kompleks tədqiqidir.

T.N.Əliyev göstərir ki, innovasiya dəyişən şəraitə münasibət bildirməkdir və biliklərin yeni məhsul və xidmətə çevirməklə bağlı bir prosesdir.

Müasir dövrdə innovasiya makroiqtisadi tarzlığı, ölkənin davamlı iqtisadi inkişafını, təsərrüfat subyektlərinin rəqabətə davamlılığını təmin edən əsas vasitə kimi çıxış edir. Odur ki, aqrar sahənin innovasiya yönümlü investisiya qoyuluşlarını artırmaqla intensiv yolla inkişaf etdirmək, ənənəvi inkişaf modelindən innovasiyalı modelə keçidin təmin edilməsi çox vacibdir. İnnovasiyalardan istifadə torpağın keyfiyyətini yüksəltmək, məhsuldarlığı artırmaq, məhsulun keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq, enerji istehlakını azaltmaq, əmək və maddi xərclərə qənaət, təbii mühitin deqradasiya proseslərini aradan qaldırmaqla istehsal həcmünün artırılmasına yönəldilir. Son illər aqrar sahədə dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər bu sahənin intensiv inkişafını stimullaşdırmağa xidmət etmişdir. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə məhz “kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılmasına dövlət dəstəyi siyasətinin inkişaf məqsədləri əsasında təkmilləşdirilməsi” tədbirləri prioritet təşkil edir. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın vəzifələri sırasında da “yerlərdə müasir texnologiyalara əsaslanan yeni istehsal və xidmət müəssisələri şəbəkəsinin genişlənməsinin dəstəklənməsi; kənd təsərrüfatında istehsalın intensiv üsullarla artırılması üçün dövlət dəstəyi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi; regionlarda digər müqayisəli üstünlüyə malik, əlavə dəyər yaradan məhsul

istehsalı və xidmət sahələrinin də inkişaf etdirilməsinin həvəsləndirilməsi mexanizmlərinin yaradılması” nəzərdə tutulur(“Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 yanvar 2019-cu il tarixli fərmanı).

İnnovasiya yönümlü investisiya qoyuluşlarına mane olan və həmcinin ona imkan verən amillər mövcuddur. İnnovasiya yönümlü investisiya qoyuluşlarına mane olan iqtisadi-texnoloji amillərə innovasiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün vəsaitin kifayət etməməsi, maddi və elmi-texniki bazanın zəif olması, ehtiyat güclərinin olmaması və s. aiddir. Lakin bəzi amillər də vardır ki, onlar innovasiya yönümlü investisiya qoyuluşlarına imkan verir. Bura maliyyə və maddi-texniki vəsaitlər ehtiyatı, mütərəqqi texnologiyalar, infrastrukturun mövcud olması aiddir.

Müasir dövrdə inkişaf etmiş ölkələrdə aqrar sahədə elmi –texniki tərəqqi sahəsində kapital qoyuluşları uzunmüddətli xarakter daşdığı üçün əsasən dövlətin hesabına maliyyələşdirilir. Elmi –texniki tərəqqinin maliyyələşdirilməsi üzrə xərclər əsaslı elmi tədqiqat, axtarış və tətbiqi elmi işlər və layihə-konstruksiya istiqaməti üzrə müəyyən edilir.

Kənd təsərrüfatında investisiyalaşma obyektindən aslı olaraq kapitalın maliyyələşməsi dövriyyə kapitalı və innovasiya yönümlü əsas kapitalın alınması istiqamətlərində həyata keçirilir. Aqrar sahədə sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə resursları xüsusi və borc vəsaitləri hesabına formalaşır. Xüsusi maliyyə resursları həm daxili, həm də xarici mənbələr hesabına formalaşır. Xüsusi maliyyə resurslarının formalaşmasında fermer təsərrüfatlarının əldə etdiyi xalis gəlir, amortizasiya ayımları, kənar təşkilatlardan cəlb edilmiş vəsaitlər və s. xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əsas daxili maliyyə mənbəyi olan xalis gəlirin məbləği ümumi gəlirlərdən vergilər ödənildikdən sonra qalan hissəsidir. Xalis gəlirlər müəssisələrin inkişafına yönləndirilir və ehtiyat, istehlak, məqsədli fondların da daxil olduğu xüsusi fondlarda toplanır.

Maliyyələşdirilmənin ən etibarlı və əlçatan mənbələrindən biri də amortizasiyadır. Amortizasiya - əsas kapitalın dəyərinin istismar müddətində mütəmadi olaraq istehsal edilən məhsulun üzərinə keçirilməsi prosesidir.

Aqrar sahədə sahibkarlıq subyektlərinin borc maliyyə resursları isə bank kreditləri, büdcə və büdcədən kənar fondların vəsaitləri, əlavə səhmlərin və istiqrazların emissiyası və digər xarici mənbələr əsasında formalaşır. Göründüyü kimi, fermerlərin investisiya etmək və istehsal etmək qərarlarına yenə də maliyyə alətlərinə çıxışın asan olması və faiz dərəcələrinin məqbul olması təsir göstərir. (Zaripov, Qədirov, 2020)

Xarici maliyyə mənbələrinin ən mühümlərindən biri kimi bank kreditlərinin cəlb edilməsinin mümkünlüyü müştəri- müəssisənin fəaliyyət xüsusiyyətindən, onun səmərəliliyindən və həmcinin bankın investisiya layihələri ilə iş təcrübəsindən asılıdır. 2021-ci ildə respublikada kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sektoruna 591,7 milyon manat kredit ayrılmışdır ki, bu da iqtisadiyyata ümumi kredit qoyuluşunun 3,5 faizini təşkil edir. (Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. Statistik Bülleten. 2021.)

Kənd təsərrüfatında dünyanın elmi-texniki tərəqqi təcrübəsi göstərir ki, bu sahə mühüm yeniliklər potensialına malikdir. Bu baxımdan aqrar sektorda dövlət tərəfindən innovasiya tətbiqinin stimullaşdırılması istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi aqrar siyasətin prioritetlərindən hesab olunur. İnkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatı istehsalında artım ilk növbədə elmi və texnoloji nailiyyətlərin tətbiqi ilə təmin edilir. Dövlət dəstəyini nəzərdə tutan, xüsusilə də elmi-texniki tərəqqinin strateji istiqamətləri və fundamental tədqiqatlar, habelə elmi-texniki ideyaların yayılması istiqamətində tədbirlər innovativ inkişafı stimullaşdırma siyasətinin ən vacib tərkib hissəsinə çevrilir. Dövlətin stimullaşdırma siyasətinin əsas prinsiplərinə aşağıdakılar daxildir: qiymətlərin tənzimlənməsi, vergi güzəştləri, güzəştli kreditləşmə, dotasiya və subsidiyalar, kənd təsərrüfatı bazarının sabitləşdirilməsi və s.

Nəticələr və müzakirə. Təhlil göstərir ki, aqrar sahənin iqtisadi inkişaf strategiyası, o cümlədən onun əsas hədəfləri, məqsədləri, innovativ proqramlara və layihələrə dəstək mexanizmləri, elmi imkanları səfərbər etməyi nəzərdə tutan dövlətin stimullaşdırma tədbirləri əsasında müəyyən edilir. Bu baxımdan kənd təsərrüfatının texniki və texnoloji modernləşdirilməsinin stimullaşdırılması yolu ilə ayrı-ayrı sahələrin effektiv və dinamik inkişafını təmin etmək mümkündür. İnnovasiya-investisiya siyasətinin dövlətin bilavasitə iştirakı ilə səmərəli qurulması və daha güclü formada əməli olaraq reallaşdırılmalıması məqsəduyğundur. Ümumiyyətlə, müasir iqtisadi anlamda innovasiya yönümlü investisiya iqtisadi inkişafa nail olmaq və milli sərvətin artırılmasını təmin etmək üçün zəruri təsir komponentlərindən hesab olunmaqdadır. Bir çox makroiqtisadi göstəricilərdə baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliyi bilavasitə reallaşdırılan innovasiya-investisiyanın həcmi və istiqaməti ilə birbaşa əlaqədardır. Təsadüfi deyildir ki, hər bir dövlət əksər hallarda məhz müxtəlif istiqamətlərdə innovasiya-investisiya qoyuluşunu reallaşdırmaqla iqtisadiyyatın strukturunu təkmilləşdirməyə və bununla da sosial-iqtisadi problemlərin həllinə nail olmağa çalışır. (Mahmudova ,2019)

Hazırda dünya kənd təsərrüfatının istehsal etdiyi məhsulların, xüsusilə ərzaq məhsullarının elm və bilik intensivliyini artırmağa doğru meyl etdiyini söyləmək olar. Bu, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin timsalında özünü daha qabarıq büruzə verir. Məhz qeyd edilən amil, tələb və təklif baxımından daxili ərzaq bazarının tarazlığını saxlamağa, qabaqcıl dünya bazarlarına asanlıqla nüfuz etməyə və milli istehsalçıları qorumağa imkan verir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, elm, yüksək texnologiyalar, aktiv yeniliklər bütövlükdə iqtisadi həyatın ilkin hərəkətverici qüvvəsidir və kənd təsərrüfatı istehsalında üstünlük təşkil edən artım birbaşa elmi və texnoloji nailiyyətlərin tətbiqi ilə təmin olunur. Təkcə onu demək kifayətdir ki, ABŞ-da son illər ərzində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı artımının üçdə ikisinə qədəri elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin istifadəsi hesabına əldə edilmişdir.

Ölkə iqtisadiyyatının dinamik və davamlı inkişafının təmin olunması xeyli dərəcədə dövlətin investisiya siyasətindən asılıdır. Dövlətin investisiya siyasəti ölkənin davamlı iqtisadi artımına, yeni iş yerlərinin yaradılmasına, sənaye və kənd təsərrüfatında yeni texnologiyalar əsasında dərin struktur dəyişikliklərinin əldə edilməsinə, bir sözlə, milli iqtisadiyyatın möhkəm dayaq üzərində formalaşması və inkişafına yönəldilməlidir. (Gerguri ., Rexhepi , Ramadani , 2013.) Dövlətin innovasiya siyasətinin gücləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi istiqamətində innovasiya menecementi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İqtisadi resursların cəmiyyətin artan tələbatının ödənilməsi baxımından məhdudluğu şəraitində ölkəmizdə kənd təsərrüfatını əsasən ekstensiv yolla inkişaf etdiyini nəzərə alsaq innovasiya yönümlü investisiyaların artırılmasının böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini görürük. İşğaldan azad olunmuş bölgələrdə həyata keçirilən innovasiya yönümlü infrastruktur layihələr, ağıllı texnologiyalar və ağıllı kəndlər əsasında bu bölgələri birbaşa innovasiya yönümlü iqtisadi artım prosesinə cəlb etməkdir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov S.H. Texnologiyalar və yeniliklərin idarə olunması. Bakı. 2013.
2. Abdullayev İ.S., Nağıyev Ə.H. İstehsalın təşkili. Bakı. 2011.
3. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. Statistik Bülleten. № 12 (261). 12/2021.
4. "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı". Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 yanvar 2019-cu il tarixli fərmanı.
5. Gerguri Sh., Rexhepi G., Ramadani V. Innovation strategies and competitive advantage // Современная экономика: проблемы, тенденции, перспективы. 2013. Вып. 8 (1). С. 10-26.
6. Mahmudova L. Dövlətin innovasiya siyasəti və innovasiya proseslərinin formalaşmasına strategy yanaşmalar. Məqalə. Bakı. 20.03.2019

7.Zaripov A., Qədirov Ş. /Kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsi nəyə görə vacibdir – məqalə/ - 30 Mart 2020 URL: <https://fed.az/az/aqrar/kend-teserrufatinin-maliyyelesdirilmesi-neye-gore-vacibdir-meqale-76767>.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ СООБРАЖЕНИЯ ПО СТИМУЛИРОВАНИЮ ФИНАНСОВЫХ ИСТОЧНИКОВ ИНВЕСТИЦИЙ ДЛЯ ИННОВАЦИЙ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

Ягуб Фейзулла оглы Алифов¹, Вюсал Ягуб оглы Алифов², Тарана Адыл гызы Багирова³, Фарид Шакир оглы Велиев⁴

Резюме

Цель работы: Исследование мнений отечественных и зарубежных экономистов относительно значения аграрного сектора в обеспечении населения продуктами питания и обеспечении продовольственной безопасности и важности удовлетворения потребности в финансовых ресурсах этого сектора, современного состояния инновационной деятельности. -ориентированные инвестиции в сельское хозяйство и финансовые источники.

Методология исследования: Собрать необходимую информацию путем изучения теоретических вопросов, преимуществ и существующих проблем в направлении доступа к финансовым источникам в инновационно-ориентированных инвестициях в сельское хозяйство, а также изучить мировой опыт в направлении инновационно-ориентированных инвестиций.

Прикладная значимость исследования: В результате формирования финансовых источников инновационно-ориентированных инвестиций в сельское хозяйство, за счет увеличения инновационно-ориентированных инвестиций, интенсивного развития аграрной отрасли, обеспечения перехода от традиционной модели развития к инновационной модели.

Результаты исследования: Результаты исследования обсуждались на семинарах факультета экономики сельского хозяйства АДАУ, на конференциях, посвященных научно-исследовательским работам, организованных в университете, и на заседаниях кафедры финансово-экономической теории.

Научная новизна исследования: Изучены вопросы стимулирования финансовых источников инновационно-ориентированных инвестиций в сельское хозяйство и теоретические взгляды на них.

Ключевые слова: инновации, инвестиции, инфраструктура, финансовые ресурсы, структурные изменения, инновационное развитие.

THEORETICAL CONSIDERATIONS ON THE STIMULATION OF FINANCIAL SOURCES OF INVESTMENTS FOR INNOVATION IN AGRICULTURE

Yagub Feyzulla oglu Alifov¹, Vusal Yagub oglu Alifov², Tarana Adil gizi Bagirova³, Farid Shakir oglu Valiyev⁴

SUMMARY

The purpose of the work: researching the opinions of local and foreign economists regarding the importance of the agricultural sector in providing the population with food and ensuring food security and the importance of meeting the demand for financial resources of this sector, the current state of innovation-oriented investments in agriculture and financial sources.

Methodology of the research: to collect necessary information by examining the theoretical issues, advantages and existing problems in the direction of access to financial sources in innovation-oriented investments in agriculture, and to examine world experience in the direction of innovation-oriented investment

Application importance of the research: As a result of the formation of financial sources of innovation-oriented investments in agriculture, by increasing the innovation-oriented investments, intensively developing the agrarian field, ensuring the transition from the traditional development model to the innovative model.

Results of the study: The results of the study were discussed in the seminars of the agricultural economics faculty of ADAU, in the conferences dedicated to scientific research works organized at the university, and in the meetings of the department of financial and economic theory.

Scientific novelty of the research: Stimulation of financial sources of innovation-oriented investments in agriculture and theoretical views on it were studied.

Keywords: innovation, investment, infrastructure, financial resources, structural changes, innovative development.

Məqalə daxil olmuşdur: 17.01.2023

Təkrar işləməyə göndərilmişdir:

27.01.2023

Çapa qəbul edilmişdir: 30.01.2023

Дата поступления статьи в

редакцию: 17.01.2023

Отправлено на повторную

обработку: 27.01.2023

Принято к печати: 30.01.2023

The date of the admission of the article

to the editorial office: 17.01.2023

Send for reprocessing: 27.01.2023

Accepted for publication: 30.01.2023

AZƏRBAYCANDA KƏND TƏSƏRRÜFATI ÜZRƏ İNNOVASIYA YÖNÜMLÜ İNVESTİSIYA QOYULUŞUNUN TARİXİ ASPEKTDƏN MÜQAIŞƏLİ TƏHLİLİ

¹Azad Mustafa oğlu Bayramov, ²Ceyhun Nadir oğlu Hüseynov,
³Elgün Məhəmmədəli oğlu Aslanov

XÜLASƏ

Tədqiqatın məqsədi. Məqalədə innovasiyalar və onların mahiyyəti, iqtisadiyyatda innovativ inkişafı səciyyələndirən amillər, o cümlədən dövlət müstəqilliyimizin bərpasından ötən dövr ərzində ölkəmizdə innovativ tədbirlər və əldə olunan uğurlar təhlil edilir.

Tədqiqatın metodologiyası. Məqalədə İqtisadi hadisə və prosesləri təhlil edərək induksiya və deduksiya metodlarından geniş istifadə olunub. Həmçinin müxtəlif dövrlərə aid statistik rəqəmlər müqaisəli şəkildə təhlil edilib.

Tədqiqatın tədbiqi əhəmiyyəti. XX əsrin 80-ci illərinin sonu, 90-cı illərinin əvvəli Azərbaycan tarixinin ən ağır, məsul və mürəkkəb dövrü hesab olunur. XX əsrin 90-cı illərin əvvəllərində bir neçə dəfə hakimiyyət rəhbərliyində baş vermiş dəyişiklik, o zaman ölkənin və iqtisadiyyatın idarə edilməsində buraxılmış səhvlər və bir milyon nəfərdən artıq qaçqının mövcudluğu, böyük işsizlər ordusunun yaranması, inflyasiya, nəqliyyat blokadası və digər mənfi proseslər respublikamızda sosial gərginliyi artırdı və nəticədə iqtisadi tənəzzül daha da dərinləşdi.

Tədqiqatın nəticələri. Rayonlar üzrə aqrar siyasətin həyata keçirilməsinin təmin edilməsi, kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyi tədbirlərinin təşkili, aqrar sahə ilə bağlı problemlərin həllində müvafiq mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının yerli struktur bölmələri ilə səmərəli əməkdaşlığın qurulması məqsədilə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin rayon və şəhər idarələrinin yaradılmasına başlandı.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. 2019-cu ildə kənd təsərrüfatı üzrə tədqiqat və işləmələrə çəkilən daxili cari xərclər 2015-ci ilə nisbətən 2.2 dəfə, 2018-ci ilə nisbətən isə 42.9 faiz artaraq 15.1 milyon manat təşkil etməsinə baxmayaraq bu məbləğ cəmi xərclərin 9.4 faizini təşkil edir. 2015-ci illə müqayisədə 2019-cü ildə aqrar sahəyə ayrılan investisiyanın məbləği 2.2 dəfə artaraq 769.5 milyon manat təşkil etmişdir ki, bu da iqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitala yönəldilmiş cəmi investisiyanın 4.2 faizini təşkil edir.

Açar sözlər: innovativ inkişaf, innovativ təhsil, innovasiya prosesi, elmi-texniki tərəqqi, innovasiya potensialı, innovasiyayönümlü iqtisadiyyat

Giriş. İnnovasiyalar və onların mahiyyəti, iqtisadiyyatda innovativ inkişafı səciyyələndirən amillər, o cümlədən dövlət müstəqilliyimizin bərpasından ötən dövr ərzində ölkəmizdə innovativ tədbirlər və əldə olunan uğurlar təhlil edilir. Bu gün inkişafın tənzimlənməsi, makroiqtisadi sabitliyin qorunması dövlətimizin davamlı və dayanıqlı iqtisadi inkişafı üçün əsas prioritetdir, bu hədəfin qorunub saxlanmasında və qorunub saxlanılmasında əsas qüvvə bütün sahibkarlıq subyektləridir. Qlobal iqtisadiyyatda təsərrüfat subyektlərinin stabil strukturu rəqabətqabiliyyətli və yüksək keyfiyyətli ixrac potensialına malik məhsulların istehsalı üçün innovativ istehsal amilləri və investisiya siyasətinin əsas ilkin şərtlərindən biridir.

Tədqiqatın tədbiqi əhəmiyyəti: XX əsrin 80-ci illərinin sonu, 90-cı illərinin əvvəli Azərbaycan tarixinin ən ağır, məsul və mürəkkəb dövrü hesab olunur. XX əsrin 90-cı illərin əvvəllərində bir neçə dəfə hakimiyyət rəhbərliyində baş vermiş dəyişiklik, o zaman ölkənin və iqtisadiyyatın idarə edilməsində buraxılmış səhvlər və bir milyon nəfərdən artıq qaçqının mövcudluğu, böyük işsizlər ordusunun yaranması, inflyasiya, nəqliyyat blokadası və digər mənfi proseslər respublikamızda sosial gərginliyi artırdı və nəticədə iqtisadi tənəzzül daha da dərinləşdi. Bütün bunlar və bir sıra digər amillərin və proseslərin mənfi təsiri nəticəsində respublikamızın aqrar bölməsini də tənəzzül bürüdü.

Ölkəmizdə 1993-cü ildə hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev iqtisadiyyatın bütün sahələrində əsaslı islahatlara başladı. Müharibə şəraitinə, ağır iqtisadi vəziyyətə, 1993-1995-ci illərdə olan təxribatlara baxmayaraq, Azərbaycan yenidən bütün sahələrdə, o cümlədən dövlətçilik, ordu,

mədəni, iqtisadi, siyasi sahələrdə quruculuq yoluna qədəm qoydu. Xalqın vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün əsası Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş iqtisadi islahatlar çox prinsipliyyətlə, həm də qısa bir zamanda həyata keçirildi.

Çox keçmədi ki, Azərbaycanın bütün regionlarında sabitlik yarandı. Bu illərdə iqtisadi inkişafı və rəqabətliyi təmin etmək üçün elmi biliklər və texnologiyaların tətbiqi ilə ayrı-ayrı istehsal sahələri yaradılmış, xalqın rifah halının yaxşılaşdırılması üçün uğurlu addımlar atılmışdır. İqtisadi islahatlar keçirmək, yeni siyasi xəttə uyğun və bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verən iqtisadi sistem yaradılması problemləri ölkə rəhbərliyi qarşısında bütün kəskinliyi ilə dururdu. İqtisadi islahatların mühüm vəsiləsini təşkil edən aqrar islahatların tərkib hissəsi kimi torpaq islahatının keçirilməsi vacib problemlərdən biri idi və bunun həlli yalnız Heydər Əliyevin təşəbbüsü, onun rəhbərliyi və daimi nəzarəti sayəsində mümkün oldu.

Müstəqil Azərbaycan Respublikası tarixinə «Heydər Əliyevin aqrar islahatları» kimi daxil olmuş torpaq islahatlarının həyata keçirilməsi prosesi və metodları digər MDB ölkələri üçün də optimal model kimi qəbul edilmişdir. Aqrar islahatların birinci mərhələsinin başa çatması tədricən müsbət nəticəsinə vermişdir. Belə ki, 2003-cü ildə əkin sahələri 88,1 min hektar artaraq 1292,5 min hektara çatmış və ya 1995-ci ildəkinə nisbətən 107% təşkil etmişdir. 1995-ci ilə nisbətən 2004-cü ildə dənli bitkilərin əkin sahəsi 1,3 dəfə artaraq 814,9 min hektara, günəbaxan əkinləri 7,1 dəfə artaraq 11,3 min hektara, tərəvəz əkinləri 2,9 dəfə artaraq 77,2 min hektara, bostan bitkiləri əkinləri 5,3 dəfə artaraq 30,5 min hektara, kartof əkinləri 4,1 dəfə artaraq 65,8 min hektara çatmışdı. 2003-cü ildə 2158,2 min ton taxıl, 135,6 min ton pambıq, 930,4 min ton kartof, 1076,2 min ton tərəvəz, 354,8 min ton bostan məhsulları istehsal edilmişdi. Bu, 1995-ci ildəkindən bir neçə dəfə yüksək idi. 2003-cü il oktyabrın 15-də keçirilmiş prezident seçkilərində xalq böyük səs çoxluğu ilə Heydər Əliyev siyasətinə səs verdi, İlham Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi. Dövlət başçısı kimi fəaliyyətə başladığı ilk aylardan Prezident İlham Əliyev aqrar bölmənin xalq təsərrüfatında yerini və rolunu çox düzgün qiymətləndirərək, bu sahənin dinamik inkişafının təmin edilməsinə xüsusi diqqət və qayğı göstərmişdir. 2003-2008-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında aqrar siyasət xəttinin sürətləndirilməsi, kənd əhalisinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsi, şəhərlə kənd arasındakı başlıca fərqlərin aradan qaldırılması məsələlərinin həlli prioritet inkişaf istiqaməti kimi seçildi. Aqrar bölmənin idarə edilməsində mövcud pərakəndəliyi aradan qaldırmaq, bu sahənin davamlı inkişafını təmin edən idarəetmə sistemini yaratmaq məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 oktyabr 2004-cü il tarixli Sərəncamı ilə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yenidən təşkil edildi və onun yanında yeni qurumlar yaradıldı. Həmin Sərəncamla Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Komitəsi ləğv edildi və onun yerinə Dövlət Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Agentliyi yaradıldı. Bundan əlavə, ölkədə aqrar sahənin effektiv fəaliyyəti üçün Dövlət Baytarlıq Xidməti, Dövlət Fitosanitar Nəzarəti Xidməti və Kənd Təsərrüfatı Kreditləri üzrə Dövlət Agentliyi yaradıldı (Ələkbərov və b., 2010)

Kənd təsərrüfatının inkişafı üçün 2003-2013-cü illərdə ayrılan dövlət büdcəsi vəsaitlərinin artım dinamikası bu tədbirlərin miqyası ilə bağlı əyani təsəvvür yaradır. Belə ki, meliorasiya-irriqasiya sisteminin yenidən qurulması, baytarlıq və fitosanitar xidmətlərinin göstərilməsi, elmi tədqiqatların aparılması, vergi güzəştlərinin tətbiqi, subsidiyaların verilməsi və digər məqsədlər üçün yönəldilən dövlət dəstəyinin həcmi 2007-ci ildə 328 milyon manatdan 2013-cü ildə 657 milyon manata qədər, o cümlədən kənd təsərrüfatı istehsalçılarına birbaşa subsidiya formasında verilən dövlət büdcəsi vəsaitinin həcmi 66 milyon manatdan 110 milyon manata qədər artdı. Dövlət Proqramında özəl bölmənin inkişafına xüsusi diqqət ayrılması sayəsində respublikada sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi şəxslərin sayı 15669-a çatmışdır və onlardan 9521-i bilavasitə kənd təsərrüfatı ilə, 6148-i isə emal sahəsində fəaliyyət göstərən şəxslərdir. Kənd təsərrüfatı torpaqlarında kollektor-drenaj şəbəkələri, suvarma kanalları tikilmiş və yenidən

qurulmuş, torpaqların su təminatı, meliorativ vəziyyəti xeyli yaxşılaşdırılmışdır. Bundan əlavə, 2013-cü ildə istifadəyə verilmiş Taxtakörpü Su Anbarı, son 10 ildə tikinti və yenidənqurma işləri aparılmış Naxçıvan MR-da Vayxır, Cəlilabad rayonunda Göytəpə, Hacıqabul rayonunda Pirsaat, Şamaxı rayonunda Zoqalavaçay su anbarları, Türyançay və Bənrrəmtəpə hidro-qovşaqları, Taxtakörpü, Ceyranbatan, Yuxarı Qarabağ, Yuxarı Şirvan, Yuxarı Mil kanalları regionların su təminatının daha da yaxşılaşdırılmasında, əlavə torpaq sahələrinin dövriyyəyə cəlb edilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. İstehsalçıların müvafiq istehsal vasitələri və xidmətlərlə təchizatı aparılan islahatların diqqət mərkəzindədir. Aqrotexniki xidmət işlərinin yerinə yetirilməsinin keyfiyyətini yüksəltmək, sahibkarların əməyini yüngülləşdirmək və onların tələb olunan kənd təsərrüfatı texnikaları ilə təmin edilməsini sürətləndirmək üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 oktyabr 2004-cü il tarixli 468 nömrəli Sərəncamma əsasən «Aqrolizinq» Açıq Səhmdar Cəmiyyəti yaradılmış və Dövlət başçısının müvafiq sərəncamları ilə səhmdar cəmiyyətin fəaliyyət dairəsi ildən-ildə genişləndirilmişdir. Dövlət tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılara yardımlar, subsidiyalar, vergi güzəştləri, güzəştli kreditlərin verilməsi mütəmadi olaraq davam etdirilir və digər sahələrdə dəstəklər göstərilir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılara dövlət dəstəyi haqqında» 23 yanvar 2007-ci il tarixli Sərəncamının icrası ilə əlaqədar hər il kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılara dövlət büdcəsi tərəfindən ayrılan vəsaitin həcmi artırdı. Bunun nəticəsində 2004-2013-cü illərdə müasir texnologiyalara əsaslanan 43 quşçuluq təsərrüfatı, 23 cins heyvandarlıq kompleksi, 8 süd və 6 ət emalı müəssisəsi, 39 intensiv bağçılıq və üzümçülük təsərrüfatı, 43 müasir istixana kompleksi, 16 meyvə-tərəvəz emalı müəssisəsi, 51 logistik mərkəz və 22 taxıl anbarı kompleksi yaradılmışdır ki, bu da istehlak bazarının sabitləşməsində, ixrac potensialının artmasında, idxaldan asılılığın azalmasında, ümumilikdə ərzaq təhlükəsizliyinin möhkəmlənməsində əhəmiyyətli rol oynadı. (Ələkbərov və b., 210)

Son illər ölkədə irimiqyaslı heyvandarlıq təsərrüfatlarının yaradılması və xarici ölkələrdən lizinq yolu ilə güzəştli şərtlərlə damazlıq heyvanların idxal edilməsi nəticəsində süni mayalama işinə tələbat çoxalmış, kənd yerlərində bu sahəyə maraq daha da artmışdır. Buna uyğun olaraq, yerlərdə ixtisaslı süni mayalama mütəxəssislərinə olan ehtiyac da artmışdır. Heyvandarlığın cins tərkibinin başqa ölkələrdən gətirilən cins heyvanlar hesabına yaxşılaşdırılması tədbirləri ilə yanaşı, hazırda bu işin daha böyük miqyasda aparılması üçün ölkənin özündə müvafiq maddi-texniki və elmi bazanın gücləndirilməsi siyasətinə üstünlük verilir. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Azərbaycan Respublikasında heyvandarlığın inkişafı ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında» 6 iyun 2014-cü il tarixli Sərəncamı ölkədəki heyvandarlıq təsərrüfatlarında cins tərkibinin yaxşılaşdırılması və məhsuldarlığın artırılması üçün görülən işlərin davamlılığı və əhatə dairəsinin genişləndirilməsi istiqamətində mühüm addım oldu. Aqrar sahədə aparılan islahatların mühüm istiqamətlərindən biri də məhsul istehsalçıların bazaraya çıxış imkanlarının yaxşılaşdırılması idi. Aqrar islahatların müasir mərhələsində Dövlət başçısı tərəfindən qarşıya qoyulan əsas vəzifələrdən biri də ölkədə kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının daha da təkmilləşdirilməsi və bazar şərtlərinin fermerlər üçün daha əlverişli səviyyədə qərarlaşmasının təmin edilməsi ilə bağlıdır. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların topdan və pərakəndə satış bazarlarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsi məqsədilə şəhərlərdə və rayon mərkəzlərində yarmarkalar təşkil edilir, onların fəaliyyətinə normal şərait yaradılır, əhali və fermerlər üçün əlverişli ticarət mühitinin formalaşdırılması, yarmarkalarda sui-istifadə hallarının aradan qaldırılması üçün təxirəsalınmaz tədbirlər görülürdü. Özəl tədarük-satış bazalarının, ticarət (trejder) şirkətlərinin, logistik mərkəzlərin, qablaşdırma və tara təsərrüfatının, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının daşınmasına xidmət edən xüsusi nəqliyyat vasitələri, o cümlədən avtorefrigerator parkının yaradılması işi dövlət tərəfindən dəstəklənmişdir. Eyni zamanda, kənd təsərrüfatı bazarının inkişaf etdirilməsi siyasəti çərçivəsində, bir tərəfdən müvafiq infrastrukturun

gücləndirilməsi, digər tərəfdən isə müvafiq institusional mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi məsələləri kompleks şəkildə əhatə edilmişdir. Bakıda və Abşeronda kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü, saxlanması, daşınması, ixracı və satışını təmin edəcək və tutumu 110 min ton olan 3 logistik mərkəzin və daxilində «fermer mağazaları» da fəaliyyət göstərəcək «yaşıl market» kompleksinin layihələri razılaşdırılmış, tikintisi güzəştli kreditlər hesabına maliyyələşdirilmişdir. Həmin obyektlər 2014-cü ilin sonunda istifadəyə verildi. Bundan əlavə, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının ixracının artırılması məqsədilə Qazaxıstanın Aktau şəhərində logistik mərkəzin tikintisinə başlanılmışdır. Belə mərkəzlərin digər ölkələrdə də yaradılması istiqamətində tədbirlər davam etdirilir. Azərbaycan Respublikasında Avropa ölkələrində olduğu kimi qabaqcıl aqrotexniki metodları tətbiq etmək və iri taxılçılıq təsərrüfatları yaratmaqla məhsuldarlığın yüksəldilməsi hesabına taxıl istehsalının artırılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirilir.

Tədqiqatın nəticələri: 2014-cü ilin ikinci yarısından başlayaraq respublikanın 12 rayonunun ərazisində ümumilikdə 30 min hektaradək sahədə 15 sahibkarlıq subyektinə məxsus 19 iri fermer təsərrüfatının yaradılması və zəruri infrastrukturla təmin olunması istiqamətində işlər davam etdirilmişdir. Həmçinin təbii otlaq sahələrinin məhdudluğu nəzərə alınaraq, birbaşa dövlət dəstəyi hesabına məhsuldar cinslər əsasında həm iri heyvandarlıq komplekslərinin, həm də süd istehsalı ilə məşğul olan ailə təsərrüfatlarının yaradılmasına başlanılmışdır. Rayonlar üzrə aqrar siyasətin həyata keçirilməsinin təmin edilməsi, kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyi tədbirlərinin təşkili, aqrar sahə ilə bağlı problemlərin həllində müvafiq mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının yerli struktur bölmələri ilə səmərəli əməkdaşlığın qurulması məqsədilə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin rayon və şəhər idarələrinin yaradılmasına başlandı. Buna uyğun olaraq Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin tabeliyindəki laboratoriyaların fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə onların yenidən qurulması həyata keçirilir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Hazırda Respublika Baytarlıq Laboratoriyasının, Dövlət Fitosanitar Nəzarəti Xidmətinin, Seleksiya Nailiyyətlərinin Sınağı və Mühafizəsi üzrə Dövlət Komissiyasının və Dövlət Toxum Müfəttişliyinin, habelə aqrar sahəyə aid elmi-tədqiqat institutlarının nəzdində fəaliyyət göstərən laboratoriyaların və Aqrokimya Laboratoriyasının modernləşdirilməsi və yeni avadanlıqlarla təchizatı işləri aparılır. Eyni zamanda, aqrar sahədə kadr hazırlığı və təminatı sisteminin yaxşılaşdırılması və aqrarıönümlü orta ixtisas və peşə təhsili müəssisələrinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə dair tədbirlər həyata keçirilir. 2019-cu ildə kənd təsərrüfatı üzrə tədqiqat və işləmələrə çəkilən daxili cari xərclər 2015-ci ilə nisbətən 2.2 dəfə, 2018-ci ilə nisbətən isə 42.9 faiz artaraq 15.1 milyon manat təşkil etməsinə baxmayaraq bu məbləğ cəmi xərclərin 9.4 faizini təşkil edir. 2015-ci illə müqayisədə 2019-cü ildə aqrar sahəyə ayrılan investisiyanın məbləği 2.2 dəfə artaraq 769.5 milyon manat təşkil etmişdir ki, bu da iqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş cəmi investisiyanın 4.2 faizini təşkil edir. 2021-ci ildə qeydiyyatdan keçmiş fermerlərin sayı 29666, qeydiyyatdan keçmiş təsərrüfatların sayı 30398 olmuşdur. 2021-ci ildə bitkiçilik məhsulları üzrə ertim tempinin 4 %-dək yüksəlməsi aqrar sahənin artım tempinə (+3, %) müsbət təsir göstərmişdir. 2021-ci ildə heyvandarlıq məhsulları üzrə artım tempi 2,8% təşkil edib. (Hüseynov,2015)

Hazırda Ermənistan silahlı qüvvələri üzərində böyük zəfərlə bitən 44 günlük Vətən müharibəsinin nəticəsində işğaldan azad edilən torpaqlarımızda kənd təsərrüfatının gələcək inkişafının planlaşdırılmasına başlanılıb. Torpaqlarımızın azad edilməsi kənd təsərrüfatının inkişafına müsbət təsir göstərəcək. Ölkənin əkin dövrüyyəsi artacaq, strateji əhəmiyyətli su anbarlarının yerləşdiyi ərazilərin işğaldan azad edilməsi nəticəsində yüz minlərlə hektar sahənin suvarılması təmin ediləcək. Azad edilmiş torpaqlarda üzümçülük, taxılçılıq, pambıqçılıq və heyvandarlığın inkişafı üçün çox böyük potensial var. Bu potensialdan düzgün istifadə etməklə, eyni zamanda, aqrar emal sənayesini genişləndirməklə kənd təsərrüfatının davamlı inkişafı təmin olunacaq.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ə.H.Ələkbərov, M.Ə. Vəliyev, S.M.Məmmədov, K.Ramazanov(2010). Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar (Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı, Çapaşloğlu, 384
- 2.“Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının davamlı inkişafında innovasiyaların rolu” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları.Naxçıvan (2020) 91-98
3. Hüseynov F.S. (2015). *İqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsipləri*. Bakı.324
4. İnnovasiya fəaliyyəti haqqında bir sıra mexanizmlər (2017). Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu. Bakı: 269
5. İlham Əliyev. Dövlət quruculuğunun əsas istiqamətləri. azbadersays.az/az 2013.

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE HISTORICAL ASPECT OF INVESTMENT IN INNOVATION IN AGRICULTURE IN AZERBAIJAN

¹Azad Mustafa Bayramov, ²Ceyhun Nadir Hüseynov,
³Elgün Məhəmmədəli Aslanov

SUMMARY

The purpose of the research. The article describes innovation as an economic category, its essence and content. The main tasks of innovation structures in the formation and development of production infrastructure in the context of sustainable development are stated.

The methodology of the research. In the article, the methods of induction and deduction were widely used when analyzing economic events and processes. Statistical figures from different periods were also analyzed in a comparative manner.

The practical importance of the research . The end of the 80s and the beginning of the 90s of the 20th century is considered the most difficult, responsible and complicated period in the history of Azerbaijan. In the beginning of the 90s of the 20th century, several changes in the leadership of the government, mistakes made in the management of the country and the economy, the presence of more than a million refugees, the creation of a large army of unemployed people, inflation, transport blockade and other negative processes increased the social tension in our republic and as a result economic recession deepened.

The results of the research . In order to ensure the implementation of agrarian policy in the regions, to organize state support measures for agriculture, to establish effective cooperation with the local structural divisions of the relevant central executive authorities in solving problems related to the agrarian field, the creation of district and city offices of the Ministry of Agriculture was started.

The scientific novelty of research. In 2019, domestic current expenses for research and development in agriculture increased 2.2 times compared to 2015, and increased by 42.9 percent compared to 2018, amounting to 15.1 million manats, this amount is 9.4 percent of the total expenses. Compared to 2015, the amount of investment allocated to the agricultural sector in 2019 increased by 2.2 times and amounted to 769.5 million manats, which is 4.2 percent of the total investment directed to the fixed capital in the sectors of the economy.

Keywords: innovative development, innovative education, innovation process, scientific and technical progress, innovation potential, innovation-oriented economy

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ИСТОРИЧЕСКОГО АСПЕКТА ИНВЕСТИЦИЙ В ИННОВАЦИИ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

¹Азад Мустафа оглы Байрамов, ²Джейхун Надир оглы Гусейнов,
³Эльгюн Магамедали оглы Асланов

РЕЗЮМЕ

Цель исследования. В статье анализируются инновации и их природа, факторы, характеризующие инновационное развитие в экономике, в том числе инновационные мероприятия и успехи, достигнутые в нашей стране за истекший период. Конец 80-х и начало 90-х годов 20 века считается самым трудным, ответственным и сложным периодом в истории Азербайджана. В начале 90-х годов 20 века несколько смен в руководстве правительства, допущенные ошибки в управлении страной и экономикой, наличие более миллиона беженцев, создание многочисленной армии безработных, инфляция, транспортная блокада и другие негативные процессы усилили социальную напряженность в нашей республике, и вызванный этим экономический спад углубился.

Результаты исследования. В целях обеспечения реализации аграрной политики в регионах организовать меры государственной поддержки сельского хозяйства, наладить эффективное взаимодействие с местными структурными подразделениями соответствующих центральных органов исполнительной власти в решении проблем, связанных с аграрной сферой, создание районных и было открыто городское управление Министерства сельского хозяйства. Соответственно, лаборатории Министерства сельского хозяйства реконструируются с целью повышения их эффективности.

Научная новизна исследования. В 2019 году внутренние текущие расходы на исследования и разработки в сельском хозяйстве увеличились в 2,2 раза по сравнению с 2015 годом, и увеличились на 42,9 процента по сравнению с 2018 годом, составив 15,1 миллиона манатов, эта сумма составляет 9,4 процента от общих расходов. По сравнению с 2015 годом объем инвестиций, направленных в аграрный сектор в 2019 году, увеличился в 2,2 раза и составил 769,5 миллиона манатов, что составляет 4,2 процента от общего объема инвестиций, направленных в основной капитал в отраслях экономики.

Ключевые слова: инновационное развитие, инновационное образование, инновационный процесс, научно-технический прогресс, инновационный потенциал, инновационная экономика.

Məqalə daxil olmuşdur: 15.01.2023

Təkrar işləməyə göndərilmişdir:

25.01.2023

Çapa qəbul edilmişdir: 28.01.2023

Дата поступления статьи в

редакцию: 15.01.2023

Отправлено на повторную

обработку: 25.01.2023

Принято к печати: 28.01.2023

The date of the admission of the article

to the editorial office: 15.01.2023

Send for reprocessing: 25.01.2023

Accepted for publication: 28.01.2023

AQRAR RİSKLƏRİN NƏZƏRİ ƏSASLARI VƏ İDARƏEDİLMƏSİNDƏ SİĞORTA AMİLİ

Cəfər Firdovsi oğlu Cəfərov¹

XÜLASƏ

Tədqiqatın məqsədi – aqrar risklərin mahiyyətinin təhlili, iqtisadiyyatın digər sahələrində mövcud olan risklərdən fərqli xüsusiyyətlərinin araşdırılması və idarəedilməsi prosesində sığorta sisteminin rolu. Eyni zamanda tədqiqat əsasında sığorta bazarının yaranma meyarının əsaslandırılmasıdır.

Tədqiqatın metodologiyası – məqalənin yazılmasında dünya elmi ədəbiyyatında alimlərin risklər və o cümlədən, aqrar risklərin mahiyyəti haqqında tədqiqatlarından istifadə edilmişdir. Azərbaycanda aqrar sığorta bazarının yaradılması qanunauyğunluğu irəli sürülən nəzəri fikirlər ilə əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – aqrar risklərin mahiyyəti müəllifin yanaşması nöqtəyi nəzərindən izah edilmiş və aqrar sığorta bazarının yaranmasının nəzəri əsasları irəli sürülmüşdür.

Tədqiqatın nəticələri - aparılan tədqiqatların nəticələri aqrar risklərin sığortalıması vasitəsi ilə effektiv idarəedilməsində nəzəri və metodoloji baza kimi istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi – məqalədə obyektiv və subyektiv xarakterli aqrar risklərin təhlili əsasında aqrar sığorta bazarının formalaşmasında xalis risklərin təməl daşı rolu oynaması əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: sistem və idiosinkratik risklər, obyektiv və subyektiv risklər, xalis və spekulyativ risklər, risklərin idarəedilməsi, sığorta.

Giriş. Məlumdur ki, aqrar sahədə fəaliyyət göstərən istehsalçılar daima risklərə məruz qalırlar. Bu hal təsərrüfatların fəaliyyətinin qarşısında duran ən böyük problemlərdən biri hesab edilir. Aqrar sahədə risklərin effektiv idarəedilməsi dövrümüzün ən aktual problemlərindən biridir. Müasir dövrdə iqlim dəyişiklikləri bu problemi həddindən artıq dərinləşdirir. Aqrar risklər ümumilikdə risk anlayışının tərkib hissəsidir və onların idarəedilməsi üçün bu risklərin mahiyyətinin araşdırılması problemin həllində açar rol oynayır.

Materiallar və metodlar. Məqalədə klassik və neoklassik məktəblərin yanaşması metodologiyası baxımından risklər nəzəriyyəsinin tarixi xronologiyası təhlil edilir. Aqrar risklərin ümumi risklər nəzəriyyəsinin tərkib hissəsi olduğu üçün müasir dövrdə onların təbiəti və mənşəyi haqqında elmetrik jurnallarda nəşr edilmiş müasir alimlərin yanaşmaları təhlil olunmuş və müəllif tərəfindən münasibət bildirilmişdir. Məqalədə aqrar sığorta bazarının formalaşması haqqında irəli sürülən elmi fikirlərin əsaslandırılmasında ölkəmizdə tətbiq edilən aqrar sığorta modelinin spesifik xüsusiyyətlərindən istifadə edilmişdir. Məqalənin yazılmasında Aqrar Sığorta haqqında qanun, Aqrar Sığorta Fondunun qaydaları və şərtləri irəli sürülən fikirlərin təsdiqlənməsində əsas material kimi istifadə edilmişdir. Məqalənin yazılmasında analiz və sintez əsas metod kimi istifadə edilmişdir.

Risklərin mahiyyəti haqqında elmi baxışlar. Elmi ədəbiyyatda risk nəzəriyyəsi müstəqil formada hələ də öz əksini tapmamışdır. İqtisad elminin klassiklərindən başlayaraq müasir dövrə kimi ədəbiyyatda risk anlayışının mahiyyətini açmaq üçün müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Klassik nəzəriyyənin banisi A.Smit mənfəətin mənbəyində risk amilini xüsusi ayırmışdır. O, mənfəəti iki hissəyə bölərək hesab edirdi ki, mənfəət kapitalla görə faizin, riskə görə mükafatın məcmusudur (Смит, 1997). Bu fikir XIX əsrdə Y.X.Tunen tərəfindən dəstəklənmişdir və inkişaf etdirilərək belə formada ifadə olunmuşdur: mənfəət təminatı götürülməsi və sığortalıması mümkün olmayan riskə görə mükafatdır. (Блауг, 1994) XX əsrin əvvəllərində F.X.Nayt risk konsepsiyasının qeyri məüyyənliklə əlaqəli olduğunu xüsusi vurğulamışdır. Qeyri-müəyyənlik assimetrik informasiyadan törəyir. Əgər, gələcəkdə baş

¹ Əsas müəllif: Cəfər Firdovsi oğlu Cəfərov, ADAU-nun Maliyyə və iqtisadi nəzəriyyə kafedrasının baş müəllimi, jafarj@list.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8425-7625>

verə biləcək hadisələr haqqında informasiya toplamaq mümkün olsaydı risk hadisəsi qarşılanardı. Bu səbəbdən də, mənfəət təkcə riskə görə yox, ölçülməsi mümkün olmayan qeyri-müəyyənliyə görə gəlirin tərkib hissəsidir. (Найт, 2003).

Neoklassik məktəbin nümayəndələri risk anlayışını insanların subyektiv-psixoloji davranışı ilə əlaqələndirmişlər. İnsanların subyektiv-psixoloji davranışında faydalılıq mərkəzi yer tutur. Bu nöqtəyi nəzərdən baxdıqda fərdlər marjinal faydalılıq və marjinal xərcləri müqayisə edərək iqtisadi proseslərə qoşulmaq və ya qoşulmamaq haqqında qərarlar qəbul edirlər. Bu məktəbin davamçısı A.Marşal hesab edirdi ki, risklərlə faydalılıq arasında tərsmütənasiblik var. Bu səbəbdən də, fərdlərin əksəriyyətində riskə meyllilik azalır. Çünki, riskin mənfəi fəsadları nəticəsində marjinal xərclər marjinal faydanı üstələyə bilər. (Маршалл, 1993) Deməli, fərdlər marjinal fayda və marjinal xərc prinsipindən istifadə edərək qeyri-müəyyənlikdən törəyən riskləri minimallaşdırmaq məqsədi ilə öz davranışlarını optimallaşdırmağa çalışırlar. Neoklassik məktəbin riyazi iqtisadçılar cərəyanının təmsilçiləri (E.Cevons, L.Valras, V.Pareto) fərdlərin faydalılığı maksimallaşdırmağa can atması davranışlarını riyazi düstürlərlə təsvir etmişlər.

XX əsrin ortalarında oyunlar nəzəriyyəsinin baniləri C.Neyman və O.Morqenstern faydanın maksimallaşdırılması konsepsiyasını inkişaf etdirərək risklərə meylliyi gözlənilən fayda ilə əsaslandırmışlar. Onlar hesab edirdilər ki, fərdlərin qeyri-müəyyənlik şəraitində davranışının əsasında rəşional seçim dayanır. Rəşional seçimin məqsədi isə gözlənilən marjinal faydanın maksimallaşdırılmasıdır. (Блауг 1994) Qeyd edək ki, gözlənilən anlayışı C.M.Keynsin makroiqtisadi proseslərin qanunauyğunluqları tədqiqatında açar olmuşdur. Makroiqtisadi tarazlıqda investisiyanın dalğalanmasının əhəmiyyəti mühüm rol oynayır. Onun dalğalanması isə biznesin gözləmələri ilə birbaşa əlaqədardır. (Блауг 1994). Deməli, makroiqtisadi tarazlığın yaranmasında investisiyanın proqnozlaşdırılması keçmiş və mövcud iqtisadi göstəricilərlə əlaqələndirilməsi səhf nəticələrə gətirib çıxarda bilər. Çünki, proqnozlaşdırılan dövrdə biznesin gözləmələri dəyişə bilər.

XX əsrdə gözlənilən fayda nəzəriyyəsi iqtisadi artım, inflasiya, əmtəə və maliyyə bazarlarının tədqiqatında daha geniş yer almışdır. Məsələn, C.R.Xiqs gözlənilən qiymətlərlə riskə meyllilik arasında əlaqəni xüsusi vurğulayaraq onun sahibkarın davranışına təsirini təhlil etmişdir. (Хикс, 1988)

İqtisad elmlərinin içərisində ən gənc elm olan davranış iqtisadiyyatı elminin yaradıcıları risklər konsepsiyasının təhlilində alternativ fikirlər irəli sürmüşlər. R.Taler itkinin insanların psixoloji hissələrinə təsiri nəticəsində yaranan irrəşional davranışlarının qanunauyğunluqlarını təhlil edərək belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, itkinin miqdarı artdıqca insanlar üçün onun əhəmiyyəti azalmağa doğru meyllənir. Bu fikirdən təkan götürərək o, risklərlə itkilər arasında yaranan əlaqənin təhlili əsasında qeyd edir ki, fərdlərin itki və ya zərəri artdıqca insanların riskə olan meylliliyi də artır. Zərər və ya itki ilə riskə meyllilik arasında düzmütənasiblik mövcuddur. (Талер, 2020)

Son dövrlərdə elmi ədəbiyyatda risklə qeyri-müəyyənlik arasındakı fərqə xüsusi diqqət yetirilir. Gələcək riyazi ehtimalla proqnozlaşdırıla bilərsə, qeyri-müəyyənli vəziyyət o zaman risklidir. (Sogue və Akcaoz, 2017). Hesab edilir ki, əgər qeyri-müəyyənliyi ölçmək mümkündürsə, bu artıq riskdir. Əks halda bu sadəcə qeyri-müəyyənlikdir.

Aqrar risklərin səciyyəvi xüsusiyyətləri. Risk konsepsiyası xronologiyasının qısa təhlili göstərir ki, risklər iqtisadiyyatın demək olar ki, bütün sahələrini əhatə edir. Eyni zamanda qeyd edək ki, bu əhatə həmin sahələrin spesifikasiyasından asılır. Yəni, iqtisadiyyatın bir sahəsində baş verən risk, digər bir sahədə baş verən risklə eynilik təşkil etməyə bilər. Xüsusi ilə bu hal aqrar sahədə, ilk növbədə bitkiçilik və heyvandarlıq sahələrində daha çox müşahidə olunur.

Elmi ədəbiyyatda aqrar risklərlə bağlı fikirlər iki hissədən ibarətdir. Birinci, fermerlərin davranışını müəyyənləşdirən və gözlənilən fayda nəzəriyyəsinin prinsiplərinə əsaslanan adi biznes riskləridir. (Uematsu və Mishra, 2011), (Sulewski və Gajewska, 2014). Biznes riskləri aqrar məhsulların qiymətlərinin dalğalanması, istehsalın texnoloji prosesində və insan amili iştirakı nəticəsində yaranır. Belə risklər istehsalçıların təsərrüfat fəaliyyətində davranışları haqqında qərarlarına təsir göstərir. İkinci, kənd təsərrüfatı məhsullarının açıq havada və geniş ərazilərdə istehsal prosesini müşayiət edən təbii risklər. Biznes risklərdən fərqli olaraq təbii risklər katastrofik və sistem xarakteri daşıyır. (Kan və b., 2015) (Legg və Blandford, 2015)(Prokopy və b., 2015) Risklərin katastrofik xarakter daşması isə o deməkdir ki, müəyyən zaman kəsiyində çoxlu sayda fermerləri itkilərə məruz qoyaraq onların gəlirlərinə mənfi təsir göstərir. Biznes riskləri isə, bir və ya bir neçə təsərrüfatın öz fəaliyyətinə təsir göstərir. Bu nöqtəyi nəzərdən əhatə dairəsinə görə biznes risklər idiosinkratik (qeyri-sistem), təbii risklər isə sistem xarakteri daşıyır. Lakin, onların hər ikisini bir termində birləşdirmək olar: aqrobiznes riskləri.

Aqrobiznes risklərinin növü həddindən çoxdur və mənbəyinə görə beş növdə təsnifləşdirilir. 1) istehsal riskləri – təbii və biznes riskləri; 2) kommersiya – qiymətlərin dalğalanması nəticəsində yaranan risklər; 3) institusional risklər – qeyri-iqtisadi amillərin (vergi siyasəti, hüquqi-normativ baza və s.) təsərrüfat fəaliyyətinə təsiri; 4) insan amili – menecmentin və işçi heyətin davranışı nəticəsində yaranan risklər; 5) maliyyə riskləri – maliyyə vəsaitlərinin formalaşdırılması və idarə olunması ilə bağlı yaranan risklər.

Təsnifləşdirilən bütün aqrobiznes riskləri yaranma mənbəyindən və əhatə dairəsindən asılı olaraq həm idiosinkratik, həm də sistem xarakterli ola bilər. Sistem xarakterli risklər idarəedilməsi baxımından diversifikasiya olunmayan risklər də adlandırılır. Çünki, əhatə dairəsinin həddindən artıq genişliyi və intensivliyinin katastrofik xarakteri elə güclü olur ki, hətta biznesin şaxələndirilməsi belə bu risklərin qarşısını almaq imkanına malik olmur. İdiosinkratik risklər isə, əksinə, ancaq bir və ya bir neçə təsərrüfatı itkilərə məruz qoymaq qabiliyyətinə malik doluğuna görə biznesin şaxələndirilməsi belə xarakterdə yaranan risklərin idarəedilməsində mühüm rol oynayır. Aqrobizneslə məşğul olan fermerlər aqrar risklərin belə səciyyəvi xüsusiyyətlərini anlayırlar və riskləri imkan daxilində müxtəlif formalarda qarşılamağa çalışırlar. Lakin, bu sahədə mövcud olan aqrar risklərin təkrarlanma tezliyi və intensivliyi onu digər risklərdən fərqləndirən əlamətlərdir. Bu səbəbə görə aqrar sahə ən riskli və müvafiq olaraq az gəlirli sahəyə çevrilir. Sahənin belə yüksək riskliliyi birbaşa onun səmərəliliyinə təsir göstərərək fermerlərdə investisiya marağını minimallaşdırır. Bu baxımdan, risk qorxusunun aradan götürülməsi üçün ilk növbədə onların effektiv idarəedilməsi demək olar ki, dünyanın bütün ölkələrində dövlətin iqtisadi siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir.

Aqrar risklərin idarəedilməsində sığorta sisteminin əsasları. Müasir dövrdə aqrobiznes risklərinin idarəedilməsinin effektiv üsullarından biri də bu risklərin sığorta təminatına götürülməsidir. Amma, burada bir sual yaranır. Hansı risklər sığorta təminatına götürülə bilər, hansıların isə təminatla götürülməsi qeyri-mümkündür? Hansı meyar əsasında risklər sığortalana bilər? Hesab edirik ki, meyar risklərin obyektiv və ya subyektiv xarakterindən asılı olaraq seçilir. Obyektiv risklər dedikdə reallığın vəziyyəti başa düşülür. Subyektiv risklər isə şüurun təzahürüdür. (Turveya və b, 2013). Sığorta sistemi ölçülməsi mümkün olan riskləri təminatla götürür. Ölçülmə ehtimalı mümkün olmayan riskləri isə sığorta vasitəsi ilə idarə etmək adətən səmərəsiz olur. Obyektiv risklər insanın şüurundan və onun davranışından asılı olmayaraq yaranır. Təbii risklər obyektiv risklərə parlaq bir misaldır. Subyektiv risklər isə insanın davranışının təzahürüdür. İnsan amili, kommersiya riski, maliyyə riski belə xarakterli risklərə adi nümunələrdir. Bu nöqtəyi nəzərdən baxdıqda obyektiv riskləri xalis risklər, subyektiv xarakterli riskləri isə spekulativ risklər adlandıra bilərik. Subyektiv

xarakterli spekulativ risklərin idarə olunmasında müxtəlif üsullar mövcuddur. Belə xarakterli risklər idiosinkratik formada yarandıqda müəssisənin daxilində mikrosəviyyədə, sistemli formada baş verdikdə isə makrosəviyyədə dövlət siyasəti vasitəsilə idarə olunur. Mikrosəviyyədə forvard və fyuçers müqavilələri, audit və nəzarət, makrosəviyyədə isə subsidiya, satınalma qiymətləri, ixrac subsidiyaları, vergi və kredit siyasəti, faiz dərəcələri və s. spekulativ risklərin idarə edilməsinə misaldır. Lakin, idiosinkratik və sistem xarakterli xalis risklərin idarə edilməsində bu üsullar keçərli deyil. Sığorta sisteminin yaranmasının əsas meyarı insanların subyektiv davranışından yaranan spekulativ riskləri yox, onların iradəsindən və davranışından asılı olmayan obyektiv mənşəli xalis risklərin təminatına götürülməsidir. Beləliklə, qısa nəticə çıxardaraq deyə bilərik ki, ənənəvi aqrar sığorta bazarının təməl daşı obyektiv mənşəli idiosinkratik və sistem xarakterli xalis risklərdir.

Bu fikri təsdiqləmək üçün 2019-cu ildə qəbul edilmiş “Aqrar sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu əsasında sığorta təminatına alınmış aqrar riskləri təhlil edək. (Aqrar sığorta haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 19 avqust 2019-cu il) Qanunda bitkiçilik, heyvandarlıq və akvakultura məhsullarının istehsalı prosesində yarana biləcək risklər göstərilmişdir. Bu riskləri belə qruplaşdırma bilərik:

- birinci qrupa təbii hadisələrlə bağlı yaranan sistem risklərini aid etmək olar: dolu, zəlzələ, fırtına, qasırğa, torpaq sürüşməsi, yanğınlar. Bu risklər katastrofik xarakterli olduğuna görə sistemli xalis risklərdir və obyektiv mənşəlidir.

- ikinci qrupa isə idiosinkratik risklər aiddir: bitki xəstəlikləri və zərərvericilər, yoluxucu xəstəliklər və zəhərlənmələr, vəhşi heyvanların hücumu, xüsusi təhlükəli ziyanvericilərin yayılması və hücumu, üçüncü şəxslərin hərəkətləri, akvakultura məhsullarının oğurlanması, soyğunçuluq və quldurluq yolu ilə əldə edilməsi. Sadalanan risklərin mahiyyətindən aydındır ki, belə tip risklər obyektiv mənşəli xalis idiosinkratik risklərdir.

21 dekabr 2021-ci ildə Nazirlər Kabinetinin 398 sayılı qərarına əsasən sığortalanan bitkiçilik məhsullarının siyahısına daha 27 adda məhsul, heyvandarlıq məhsullarına isə 11-ci gündən 3 yaşa qədər ətlik mal-qara (danalar) və 11-ci gündən 5 yaşa qədər xırdabuynuzlu heyvanlar (qoyun və keçilər) əlavə edilmişdir. (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2019-cu il 17 dekabr tarixli 479 nömrəli Qərarı) Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2019-cu il 17 dekabr tarixli 505 nömrəli Qərarı). Azərbaycan Respublikasının “Aqrar sığorta haqqında” qanununa əlavələrdə daha dörd risk əlavə edilmişdir: sel və subasma, leysan, normadan artıq yağın qar yağıntıları, şaxtavurma (donvurma). Normadan artıq qar yağıntıları və şaxtavurma hələlik 19 adda meyvə məhsullarına tətbiq edilir, digər sel və subasma, leysan risklərinə görə isə 41 adda bütün məhsulları sığorta təminatına götürülür.

Elə də anlamaq çətin deyil ki, təminatla götürülən yeni risklərin hamısı əhatə dairəsinə görə sistemlidir və katastrofik xarakter daşıyır. Eyni zamanda bu risklərin hamısı obyektiv mənşəli xalis risklərdir. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasında aqrar sığorta bazarının formalaşması prosesinin əsasında obyektiv mənşəli sistem və idiosinkratik risklər dayanır. Bu isə o deməkdir ki, seçilən meyar göstərilən bu səbəbə əsaslanmışdır.

Azərbaycanın sığorta bazarının xalis risklər əsasında qurulması o demək deyil ki, bu meyar ancaq Azərbaycan üçün xasdır. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycanda aqrar sığorta bazarının formalaşmasının prinsipləri Türkiyə Respublikasının TARSİM modeli təcrübəsi üzərində qurulmuşdur, Türkiyə modeli isə öz növbəsində Avropa modelinə əsaslanır, deməli bu meyar ümumilikdə ölkənin inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq aqrar sığorta bazarının yaranmasında əsas meyar kimi istifadə olunur.

Nəticələr və müzakirə. Aqrar risklərin təhlili və onların idarə edilməsində sığorta sisteminin tətbiqi çox mürəkkəb bir prosesdir. Çünki, risklərin təminatla götürülməsindən əvvəl ilk növbədə onların təbiətinin araşdırılması ön plana çəkilməlidir. Risklərin təbiətinin tədqiqatı

onların idarə olunmasında prioritet istiqamət olmalıdır. Əks təqdirdə tətbiq olunan sığorta sistemi səmərəsiz ola bilər. Aparılan tədqiqat əsasında ümumiləşdirilmiş formada aşağıdakı nəticələri qeyd etmək olar:

- yaranma mənbəyinə, əhatə dairəsinə və intensivliyi əlamətlərinə görə aqrar risklər iqtisadiyyatın digər sahələrindəki risklərdən fərqlənirlər;

- obyektiv risklər idiosinkratik və sistem xarakterli olmağı ilə bərabər, mənbəyinə görə yaranan aqrobiznes risklərinin tərkib hissəsidir;

- aqrobiznes riskləri obyektiv və subyektiv xarakterli ola bilərlər. Obyektiv risklər xalis risklərdir və fermerlərin davranışından asılı deyil. Obyektiv risklərin içərisində təbii risklər katastrofik xarakterə malik olduğundan onların təsir gücü böyük əhəmiyyət kəsb edir. Subyektiv risklər isə insanların davranışının nəticəsidir və spekulativ xarakter daşıyır.

- Sığorta sistemi ancaq təkrarlanması və intensivlik səviyyəsinin ölçülməsi ehtimal olunan obyektiv məşəli xalis riskləri təminata götürə bilər.

Mövcud həm yerli, həm də xarici elmi ədəbiyyatda risklər təsnifləşdirildikdə ümumiləşdirilmiş formada onları biznes riskləri adlandırırlar. Aqrar sahədə isə yaranan risklər aqrar risklər kimi qələmə verilir. Bizim tədqiqatın mühüm nəticələrindən biri aqrobiznes risklərinin adi biznes risklərindən fərqləndirilməsi və əsaslandırılmasıdır. Eyni zamanda, əhatə dairəsinə görə sistem riskləri ədəbiyyatda katastrofik xarakterli risklər adlandırılır. Aqrobiznes risklərin xüsusilə də sistem risklərinin analizi göstərir ki, təsir gücünə görə belə risklər lokal və homogen xarakterli ola bilər. Aqrar sığorta bazarının formalaşmasında risklərin lokal və homegen xarakterinin nəzərə alınması bu bazarın uğurunun təməli ola bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Aqrar sığorta haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 19 avqust 2019-cu il.
2. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2019-cu il 17 dekabr tarixli 479 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Aqrar sığorta predmetinin Tərkibi”ndə dəyişiklik edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı. 21 dekabr 2021-ci il. 398 sayılı qərar.
3. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2019-cu il 27 dekabr tarixli 505 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Aqrar sığorta üzrə təminat verilən risklərin tərkibi”ndə dəyişiklik edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı. 21 dekabr 2021-ci il. 397 sayılı qərar.
4. Блауг М. (1994). Экономическая мысль в ретроспективе. Москва. с.427
5. Маршалл А. (1993). Принципы экономической науки. Москва. с.89
6. Найт Ф.Х. (2003). Риск, неопределенность и прибыль. – Москва. с.53
7. Смит А. (1997). Исследование о природе и причинах богатства народов. Москва с.25, с. 42-43
8. Р.Талер. (2020). Новая поведенческая экономика. Москва. 2020. 384 с. (с.44-45)
9. Хикс Дж. Р. (1988). Смоимость и капитал. Москва. с.231
10. В. Sogue, Н. Akcaoz, (2017). Tarımda Risk Yönetimi: Bazı Ülkelerden Örnekler., Tarım Ekonomisi Dergisi. p. 69-84
11. C.G.Turveya, X.Gaoa, R.Nieb, L.Wangc and R.Kong. Subjective Risks, Objective Risks and the Crop Insurance Problem in Rural China. The Geneva Papers on Risk and Insurance— Issues and Practice. 2013, 38, p.615

12. Kan B.I., Kimhi A., Kaminski J. (2015): Micro-Macro Impacts of Climate-Change on Agriculture and Food Markets. Available at <http://ageconsearch.umn.edu/handle/211828>
13. Legg D.J.W., Blandford D. (2015): Climate Change and Agriculture. *Euro Choices*, 14; DOI: 10.1111/1746-692X.12074
14. Prokopy L.S., J. Stuart Carlton J.S., Arbuckle Jr. J.G., Haigh T., Lemos M.C., Mase A.S., Babin N., Dunn M., Andresen J., Jim Angel J., Chad Hart C., Rebecca Power R. (2015): Extension's role in disseminating information about climate change to agricultural stakeholders in the United States. *Climatic Change*, 2: 261–272.
15. Sulewski P., Kloczko-Gajewska A. (2014): Farmers' risk perception, risk aversion and strategies to cope with production risk: an empirical study from Poland. *Studies in Agricultural Economics*, 116: 140–147.
16. Uematsu H., Mishra A.K. (2011): A categorical data analysis on risks in agriculture. In: Southern Agricultural Economics Association 2011 Annual Meeting, Corpus Cristi, Feb 5–8, 2011.

THEORETICAL BASIS OF AGRICULTURAL RISKS AND THE INSURANCE FACTOR IN ITS MANAGEMENT

Jafar Firdovsi oglu Jafarov¹

Summary

The purpose of the research - is to analyze the core of agrarian risks, as well as to investigate and manage the features of risks that differ from those found in other sectors of the economy. At the same time, it is the research-based justification of the requirements for the creation of the insurance market.

The methodology of the research - The paper was written using scientific research from the international scientific literature on risks in general, including the essence of agricultural risks. The proposed theoretical ideas are justified and approved by the law on the creation of the insurance market in Azerbaijan.

The practical importance of the research - The research's applied value was discussed - the nature of agricultural risks was described from the author's perspective, and the theoretical underpinnings of the insurance market were developed.

The results of the research - The study's findings may be utilized as a theoretical and methodological foundation for the successful control of agricultural risks through insurance. The scientific originality of the research is based on the article's analysis of objective and subjective agricultural risks, the hypothesis that net risks play a key role in the establishment of the agrarian insurance market was developed.

Keywords: systemic and idiosyncratic risks, objective and subjective risks, net and speculative risks, risk management, insurance.

**ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ РИСКОВ И
ФАКТОР СТРАХОВАНИЯ В УПРАВЛЕНИИ ИМИ****Джафаров Джафар Фирдовси оглы****РЕЗЮМЕ**

Цель исследования – анализ сущности сельскохозяйственных рисков, исследование различных характеристик рисков, существующих в других сферах экономики и роли страховой системы в процессе управления. Также обоснование критериев возникновения страхового рынка на основе исследований.

Методология исследования - при написании статьи использовались исследования ученых в мировой научной литературе о рисках, в том числе о сущности аграрных рисков. Обоснована закономерность создания рынка аграрного страхования в Азербайджане предложенными теоретическими мыслями.

Прикладная значимость исследования- с точки зрения авторского подхода разъяснена сущность аграрных рисков и выдвинуты теоретические основы создания рынка аграрного страхования.

Результаты исследования -результаты проведенного исследования могут быть использованы в качестве теоретико-методологической основы эффективного управления сельскохозяйственными рисками посредством их страхования.

Научная новизна исследования –на основе анализа аграрных рисков объективного и субъективного характера в статье обосновано, краеугольная роль чистых рисков в формировании аграрного страхового рынка.

Ключевые слова: системные и идиосинкразические риски, объективные и субъективные риски, чистые и спекулятивные риски, управление рисками, страхование.

Məqalə daxil olmuşdur: 08.02.2023

*Təkrar işləməyə göndərilmişdir:
20.02.2023*

Çara qəbul edilmişdir: 25.02.2023

Дата поступления статьи в

редакцию: 08.02.2023

Отправлено на повторную

обработку: 20.02.2023

Принято к печати: 25.02.2023

The date of the admission of the article

to the editorial office: 08.02.2023

Send for reprocessing: 20.02.2023

Accepted for publication: 25.02.2023

UOT: 338.43, 631.164

AZƏRBAYCANDA KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARI ÜZRƏ TİCARƏT MARJASININ TƏHLİLİ

Səadət İntiqam qızı Hacıyeva ¹

XÜLASƏ

Tədqiqatın məqsədi – ölkə iqtisadiyyatının prioritet inkişaf istiqamətlərindən biri kimi kənd təsərrüfatı sahəsinin dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi baxımından aqrar bazar sisteminin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsidir.

Tədqiqatın metodologiyası – masaüstü və sahə araşdırması olmaqla iki istiqamətdə müəyyən edilmişdir. Masaüstü araşdırma çərçivəsində iqtisadi ədəbiyyatlarda və beynəlxalq təşkilatların tədqiqatlarında istifadə edilən metodlar tədqiq edilmiş, sahə araşdırması zamanı Azərbaycanın aqrar bazarı ilə bağlı müəyyən edilən göstəricilərə əsasən seçilmiş məhsullar üzrə mövsüm dövründə istehsalçı və topdansaş qiymətləri üzrə bazar marjası hesablanmışdır. Qiymətləndirmə zamanı müşahidə, müqayisə və analitik təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – Tədqiqatın nəticələri aqrar sektorun dayanıqlı inkişafı baxımından hazırlanan siyasət sənədlərində bazarın inkişafı və rəqabətqabiliyyətli bazar mühitinin formalaşdırılması istiqamətində müvafiq tədbirlərin müəyyən edilməsi üçün iqtisadi əsaslandırmanın tərkib elementi kimi çıxış edə bilər.

Tədqiqatın nəticələri – Yüksək satış riski qrupuna daxil olmayan kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə bazar marjası yüksək olmamaqla, bazar iştirakçıları üçün, əsasən, əlverişli hesab edilir. Qiymətləndirilən sektorlar üzrə ticarət dövryyəsinin artırılması və daxili bazarda idxalı əvəzetmə və ixrac potensialından istifadə imkanları böyükdür.

Tədqiqatın elmi yeniliyi – Qiymətləndirmə aparılan kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə bazar marjasının səviyyəsinin istehsalçılar, istehlakçılar və ticarətçilər baxımından əlverişli hesab edilməsi, bu sektorlar üzrə əlverişli biznes imkanları yarada bilər.

Açar sözlər: Aqrar bazar, bazar marjası, sahənsatış qiyməti, son istehlakçı qiyməti, bazar xərcləri.

Giriş. Kənd təsərrüfatı qlobal miqyasda ərzaq təhlükəsizliyinin əsas təminat mənbəyi olmaqla, kənd yerlərində, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə məşğulluğun təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Bu baxımdan aqrar sahənin inkişafında dayanıqlılığın təmin edilməsi ölkələrin qarşısında duran əsas vəzifələrdən hesab edilir.

Müxtəlif iqtisadçılar tərəfindən aparılmış tədqiqatlarda, həmçinin beynəlxalq təşkilatların araşdırmalarında verilən təhlil və qiymətləndirmələrin nəticələrinə əsasən məlum olur ki, aqrar sektorun inkişafı səmərəli fəaliyyət göstərən bazar sistemindən birbaşa olaraq asılıdır.

Prioritet istiqamətlərdən biri kimi Azərbaycanda da aqrar sahənin dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi baxımından bazar sisteminin səmərəliliyinin təhlili zəruri hesab edilir.

Nwagwe, G.C. və digərlərinin tədqiqat işində qeyd edilir ki, səmərəli fəaliyyət göstərən bazar sistemi təkcə alıcıları və satıcıları bir araya gətirmir, o, iştirakçılara tələb və qiymət siqnaallarına cavab olaraq yenilik etmək və təkmilləşdirmə imkanlarından yararlanmağa imkan verir (Nwagwe və b., 2019, s.2). Bazar sisteminin səmərəliliyi və ya yaxşı işləyən bazarlar anlayışı isə müxtəlif aspektlərdən dəyərləndirilir.

FAO-ya görə bazar sisteminin səmərəliliyi müxtəlif maraqlara sahib olan bazar iştirakçılarının gözləntilərinin nə dərəcədə yerinə yetirilməsi baxımından qiymətləndirilə bilər. Buradan aydın olur ki, bazar sisteminin çoxsaylı və ziddiyyətli məqsədləri vardır. Məhz bu baxımdan müxtəlif maraqların qorunması məqsədilə bazara güzəştlərin və məhdudiyətlərin tətbiqinə zərurət yaranır.

¹ Səadət İntiqam qızı Hacıyeva / Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin dissertantı, Bakı, haciyevasadət@gmail.com, OrcID 0000-0002-7843-2423

Bazar sisteminin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində istifadə olunan bir neçə meyarlar vardır:

- son istifadəçi və ya istehlakçı tərəfindən ödənilən pərakəndə satış qiymətində fermer/istehsalçı qiymətinin payı;
- ümumi bazar marjası və ya istehsalçı və istehlakçı qiymətləri fərqi;
- istehlakçının gəlirinin ərzağa sərf edilməli olan həcmi.

Bazar sistemlərinin səmərəliliyinin təhlilində əsasən “marja”nın qiymətləndirilməsində istifadə olunur. Bazar marjası göstəricisi çox vaxt düzgün hesablanarsa da, bazar sisteminin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində sui-istifadə hallarının yaranmasına səbəb ola bilər. Son satış qiymətində ticarətçilərin payının qiymətləndirilməsi, logistika xərcləri nəzərə alınmadığı halda tamamilə yanlış təəssürat yarada bilər. Çox vaxt bazar xərclərini və marjaları qiymətləndirənlər ticarətçilərin fermerləri istismar etdikləri fərziyyəsinə irəli sürür. Bu zaman minimum qiymət intervensiyasının tətbiq edilməsi ilə bağlı irəli sürülən siyasət tövsiyələri çox vaxt səhv qərarlara səbəb ola bilər. FAO-nun qiymətləndirmələrinə görə ticarətçilərin ağlabatan xərcləri və kiçik xalis mənfəət əldə etmələri halında belə, kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə istehsalçı və istehlakçı qiymətləri arasındakı fərq kimi müəyyən edilən bazar marjası yüksək ola bilər. FAO-nun “Bazar xərcləri və bazar marjası” hesabatında kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə bazar marjasının hesablanması zamanı mövcud ola biləcək xərclərin strukturu və qiymətləndirilməsi metodları tədqiq edilmişdir (Crawford, 1997, s.1).

Beləliklə, bazar marjası satış prosesinin bir mərhələsində hər hansı məhsulun dəyəri ilə həmin məhsulun digər mərhələdəki dəyəri arasındakı fərkdir (Lawrence, 1992, s.5).

Həmçinin bir çox müəlliflər tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə bazar marjasının qiymətləndirilməsi ilə bağlı müxtəlif tədqiqatlar mövcuddur. Ədəbiyyat araşdırması zamanı məlum olur ki, bazar marjası təhlilinin aparılmasının bir çox məqsədləri vardır.

Jayson L. Lusk, Glynn T. Tonsor və Lee L. Schulz tədqiqatlarında ABŞ-da ət və diri heyvanların qiymət dalğalanmaları ilə bazar marjaları arasındakı fərqi təhlil edərək, COVID-19 nəticəsində yaranan qeyri-sabitlikdən sonra ətin və diri heyvanların topdansatış qiymətlərinin dinamikasına dair empirik qiymətləndirmələr aparmışdır (Jayson və b., 2021, s.4).

Michael K. Wohlgenant öz tədqiqat işində bazar marjasına təsir edən faktorları qiymətləndirərək, marjanın əsasən istehlakçıların tələbatının və istehsalçıların bazara təklifinin həcmindən və satış zamanı yaranan xərclərdən asılı olduğu qeyd edir. Həmçinin tələb və təklifdə vaxt gecikmələri, bazar gücü, satış riski, texniki dəyişikliklər, keyfiyyət göstəriciləri, məkan amilləri və siyasət müdaxilələrinin də bazar marjasına təsir etdiyini qeyd edir (Michael, 2001).

Mojtaba Abassian, Karim. MH və digərləri birgə tədqiqat işlərində İranda xurma bazarını təhlil edərək topdansatış, pərakəndəsətış və ixrac üçün bazar marjasını qiymətləndirmiş və bazar iştirakçılarının hansı mərhələdə daha çox gəlir əldə etdiyini müəyyən etmişlər (Abassian və b., 2012, s.16).

Azərbaycanda da əsas kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə bazar marjasının hesablanması bazar sisteminin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi baxımından aktual hesab edilir.

Materiallar və metodlar. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə bazar marjasının qiymətləndirilməsi zamanı əhalinin istehlakında əhəmiyyəti baxımından 2 növ məhsul götürülmüşdür. Bunlar Tovuz, Qazax və Cəlilabad rayonlarından istehsal oluna kartof məhsulu və Ağdam rayonuna istehsal edilən soğan məhsuludur. Bu məhsullar həmçinin, əsas istehsalçı rayonlar və bazar payının yüksək olması nəzərə alınmaqla seçilmişdir. Bazar marjası

istehsalçı və topdansatış qiymətlərinin istehsal mövsümündəki səviyyəsi əsas götürülməklə qiymətləndirilmişdir.

Tədqiqatın metodologiyası 2 istiqamətdə aparılmışdır. Masaüstü araşdırma çərçivəsində kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə bazar marjasının qiymətləndirilməsi üçün tədqiqatçılar və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən tətbiq edilən metodlar öyrənilmişdir. Azərbaycanda seçilmiş bu məhsullar üzrə bazar xərcləri isə Bakı şəhərində topdansatış bazarında müvafiq məhsullar üzrə ticarətçilər/satıcılar arasında aparılmış sorğu məlumatları əsasında müəyyən edilmişdir. Alternativ olaraq istehsalçı və istehlakçı qiymətlərinin müəyyən edilməsi üçün Kənd Təsərrüfatı Məhsulları üzrə Qiymət İnformasiya Sisteminin (aqrarbazar.az) məlumatlarından istifadə edilmişdir.

Seçilmiş məhsullar üzrə ticarət marjası aşağıdakı düsturlardan istifadə edilməklə qiymətləndirilmişdir (Nwaigwe və b., 2019, s.8-10):

$$GMM = PP - SP \quad (1)$$

Burada:

GMM - Ümumi (gross) ticarət marjası

PP - İstehsalçı (tədariük) qiyməti

SP - Topdan satış qiyməti

$$TMC = \sum (n_i) \quad (2)$$

Burada:

TMC - Cəmi bazar xərcləri

i = xərc maddələri

$$NMM = GMM - TMC \quad (3)$$

Burada:

NMM – Xalis ticarət marjası

GMM – Ümumi ticarət marjası

TMC – Cəmi bazar xərcləri

Nəticələr və müzakirə. Azərbaycanda əhalinin istehlak strukturunda rolu nəzərə alınmaqla kartof və soğan əsas ərzaq məhsullarından hesab edilir. Bu məhsullar həmçinin, istehsal həcminə görə kənd təsərrüfatı məhsullarının strukturunda əhəmiyyətli paya malikdir. Belə ki, orta istehsalçı qiymətləri nəzərə alınmaqla bitkiçilik məhsullarının təqribən 12-14%-ni kartof və soğan məhsulları təşkil etdiyini deyə bilərik.

Ölkə üzrə regionlardan asılı olaraq bazar marjasının qiymətləndirilməsi məqsədilə kartof üzrə 2 region, Tovuz-Qazax bölgəsi və Cəlilabad rayonunda istehsal edilən və Bakı şəhərində topdansatış bazarlarında satılan məhsullar üzrə təhlillər aparılmışdır. Soğan üzrə isə əsas istehsalın Ağdam rayonunda olması baxımından yalnız bu rayonun məhsulu üzrə bazar marjası hesablanmışdır.

Müvafiq məhsullar üzrə bazar marjasının qiymətləndirmə nəticələri cədvəl 1-də ümumiləşdirilmişdir.

Cədvəl 1-in məlumatlarından görüldüyü kimi, istehsal mövsümü dövründə Tovuz və Qazax rayonlarında istehsal edilən kartofun sahədən satış orta qiyməti hər ton üçün təqribən 440 manat, topdansatış orta qiyməti isə təqribən 560 manat/ton olmuşdur.

Cədvəl 1. Ticarət marjasının qiymətləndirilməsi

	Tovuz və Qazax kartofu	Cəlilabad kartofu	Ağdam soğanı
Tədarük (istehsalçı) qiyməti, AZN/ton (PP)	440	370	280
Topdan satış qiyməti, AZN/ton (SP)	560	500	380
Ümumi (gross) ticarət marjası, AZN/ton (GMM)	120	130	100
1 nəqliyyat vasitəsi üzrə bazar xərc maddələri			
Nəqliyyat-daşıma xərcləri, AZN	425	100	325
Yükləmə-boşaltma xərcləri, AZN	135	40	135
Bazara giriş haqqı (1-ci gün), AZN	50	25	50
Bazar giriş haqqı (əlavə hər günə görə), AZN	10	10	10
Bazarda yer pulu (3 gün), AZN	0	0	0
Bazarda yer pulu (3 gündən sonra hər günə görə), AZN	23	20	23
Satıcının günlük əmək haqqı	15	15	15
Orta satış müddəti, gün	5	2	3
Cəmi bazar xərcləri, AZN	770	185	575
İtkilər, 0.5%/gün, AZN/ton	11	4	4
1 nəqliyyat vasitəsinin tutumu, ton	20	5.5	15
1 ton üçün cəmi bazar xərcləri (TMC)	50	37	43
Xalis ticarət marjası, AZN/ton (NMM)	70	93	57
TMC / GMM (1 ton məhsul üçün cəmi bazar xərclərinin ümumi ticarət marjasında payı)	42%	29%	43%
NMM / GMM (1 ton məhsul üçün xalis ticarət marjasının ümumi ticarət marjasında payı)	58%	71%	57%
NMM / PP (1 ton məhsul üçün xalis ticarət marjasının istehsalçı qiymətində payı)	16%	25%	21%
TMC / PP (1 ton məhsul üçün cəmi bazar xərclərinin istehsalçı qiymətində payı)	11%	10%	15%

Mənbə: www.aqrarbazar.az portalının və ticarətçilər arasında keçirilmiş sorğu məlumatlarından istifadə edilməklə müəllif tərəfindən hesablanmışdır

Bu zaman ümumi bazar marjası və ya istehsalçı və istehlakçı qiymət fərqi hər ton məhsul üçün 120 manat təşkil edir ki, bunun da istehsalçı qiymətinə nisbəti təqribən 27%-dir.

Tovuz və Qazax rayonlarından Bakı şəhərinə topdansatış bazarına gətirilən kartof əsasən 20 tonluq nəqliyyat vasitəsi ilə daşınır. Bir nəqliyyat vasitəsi üzrə daşınma, bazara giriş, satış və satışla əlaqəli digər xərclər nəzərə alınmaqla, ümumi bazar xərci təqribən 770 manat təşkil edir. Daşınan məhsul həcmi və günlük itki norması nəzərə alınmaqla hər ton məhsul üçün cəmi bazar xərcləri təqribən 50 manata bərabər olur. Xalis bazar marjası isə ümumi marja və bazar xərclərinin fərqinə bərabər olmaqla təqribən 70 manat/ton təşkil edir. Xalis bazar marjası ticarətçinin mənfəəti kimi qiymətləndirilir və bu məhsullar üzrə ümumi bazar xərclərinin təqribən 140%-ə bərabər olmuşdur. Başqa sözlə, Tovuz və Qazax kartofu üzrə istehsal mövsümündəki ümumi bazar marjasının 42%-i logistika xərclərinin, 58%-i isə ticarətçinin mənfəətinin payına düşüb.

Müvafiq qiymətləndirmələr Cəlilabad rayonunda istehsal edilən və mövsüm dövründə Bakı üzrə topdansatış bazarında satılan məhsul üzrə aparıldıqda məlum olur ki, ümumi bazar marjasının istehsalçı qiymətində payı təqribən 35% təşkil edir. Bunun da 29%-i logistika xərclərinin, 71%-i ticarətçinin mənfəəti hesabına formalaşır. Tovuz və Qazax rayonlarının kartof məhsulu ilə Cəlilabad rayonunda istehsal edilən kartofun bazar xərclərinin payının fərqli olmasının əsas fərqi daşınan məhsulun həcmi ilə bağlıdır. Belə ki, Cəlilabad rayonundan Bakı topdansatış bazarına gətirilən məhsul əsasən 5-6 tonluq kiçik həcmli nəqliyyat vasitələrində daşınır ki, bu da məhsulun daha tez satılmasına və itki faizinin daha az olmasına səbəb olur.

Əsas ərzaq məhsulu hesab edilən soğan üzrə aparılan təhlillər göstərir ki, ümumi bazar marjasının istehsalçı qiymətində payı təqribən 36%-dir. Ümumi bazar marjasının təqribən 43%-i cəmi bazar xərclərinin, 57%-i isə ticarətçilərin mənfəətinin payına düşür. Xalis bazar marjasının istehsalçı qiymətinə nisbəti isə təqribən 21% təşkil edir.

Yekun nəticə. Beləliklə, həm istehsal, həm də istehlak həcmi baxımından əhəmiyyəti nəzərə alınmaqla Azərbaycanda kartof və soğan məhsulu üzrə sahədən satış və topdansatış qiymətləri arasında fərqin, başqa sözlə topdansatış bazar marjasının qiymətləndirilməsi zamanı məlum oldu ki, bu məhsullar üzrə bazar marjası 27-36% arasında dəyişməklə, yüksək deyil. Bazar marjasının belə səviyyəsində mövcud bazar şərtlərinin istehsalçılar və ticarətçilər, həmçinin istehlakçılar üçün əlverişli olduğunu deyə bilərik. Bunu bir çox amillərlə izah edə bilərik.

Kartof və soğan nisbətən aşağı satış riski olan məhsullardır və tələbat qısamüddətli dövrdə qeyri-elastikdir. Ticarətçilər kiçik marja ilə miqyasdan daha çox mənfəət əldə edə bilərlər. Xalis ticarət marjasının istehsalçı qiymətində payının aşağı olması istehsalçıların sahədən satışda maraqlı olması baxımından əlverişlidir. Ümumi marjanın aşağı olması isə ümumilikdə istehlakçılar baxımından əlverişli hesab edilir.

Bu sektorlar üzrə mövcud biznes imkanlarının təşviq edilməsi tövsiyə olunur. Bununla istehsalda dayanıqlı artıma nail oluna və xüsusilə, kartof üzrə idxalın əvəz edilməsi mümkün ola bilər.

Bununla belə, tədqiqatda yalnız mövsüm dövründə topdansatış bazarında yaranan ticarət marjası qiymətləndirilmişdir. Gələcəkdə potensial tədqiqat istiqaməti kimi, mövsümdən kənar dövrlərdə, idxal məhsullarla müqayisəli, həmçinin supermarketlər və digər pərakəndə satış məntəqələri üzrə ticarət marjası qiymətləndirilə bilər. Eyni zamanda ixrac yönümlü məhsullar üzrə müvafiq təhlillər aparıla bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymət məlumat bazası, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, www.aqrarbazar.az
2. Abassian, M., Karim, Mh., Esmaili, M., Ebrahimzadeh, H. (2012). *The economic analysis of marketing margin of Mazafati date: a case study of Sistan and Blouchestan-Iran*, 21 pages. <https://www.researchgate.net/publication/335000643> [The economic analysis of marketing margin of Mazafati date a case study of Sistan and Blouchestan-Iran](https://www.researchgate.net/publication/335000643)
3. Crawford, I.M. (1997). *Marketing costs and margins*, Agricultural and food marketing management, FAO Regional Office for Africa, ISBN 92-851-1003-7, Rome. <https://www.fao.org/3/W3240E/W3240E12.htm>
4. Jayson, L.L., Glynn, T.T., Lee, L.S. (2021). *Beef and pork marketing margins and price spreads during COVID-19*, Applied Economic Perspectives and Policy, volume 43, number 1, pp. 4-23. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7537190/>
5. Lawrence, D.S. (1992). *Costs, margins and returns in agricultural marketing*, Marketing and agribusiness development paper №1, FAO, Rome. 34 pages. https://www.fao.org/fileadmin/user_upload/ags/publications/cmreturns.pdf
6. Michael, K.W. (2001). *Marketing margins: Empirical analysis*, Handbook of Agricultural Economics, Volume 1, Part B, Pages 933-970, <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1574007201100241>
7. Nwaigwe, G.C., Lemchi, J.I, Korie, O.C. (2019). *Analysis of marketing margin and efficiency of beans in IMO State*, International Journal of Scientific & Engineering Research Volume 10, Issue 12, December-2019, pp. 212-223. <https://www.ijser.org/researchpaper/ANALYSIS-OF-MARKETING-MARGIN-AND-EFFICIENCY-OF-BEANS-IN-IMO-STATE.pdf>

ABSTRACT

The purpose of the research is to determine the efficiency of the agrarian market system in terms of ensuring the sustainable development of the agricultural sector as one of the priority development directions of the country's economy.

The methodology of the research is assigned in two directions - desk and field research. Within the context of the desk research, the methodologies employed in the economic literature and studies conducted by international organizations were examined, and the market margin for producer and wholesale prices for the seasonally chosen products was calculated based on the indicators found in the Azerbaijani agricultural market during the field research. Observation, comparison and analytical analysis methods were used during evaluation.

Practical importance of research – the results of the research can act as an integral element of the economic rationale for determining the appropriate measures in the direction of market development and the formation of a competitive market environment in policy documents prepared from the point of view of the sustainable development of the agrarian sector.

The results of the study – Despite not being particularly substantial, the market margin for agricultural goods that are not part of the high sales risk category is regarded favorably by market players. There are great opportunities to increase the trade turnover in the evaluated sectors and to use the import substitution and export potential in the domestic market.

The scientific novelty of research – Consideration of the amount of market margin for the agricultural goods as advantageous from the viewpoints of producers, consumers, and traders might provide good business possibilities for these sectors.

Keywords: Agrarian market, market margin, farmgate price, final consumer price, market costs.

**АНАЛИЗ ТОРГОВОЙ МАРЖИ ПО СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ
ПРОДУКЦИИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ****РЕЗЮМЕ**

Цель исследования - Оценка эффективности системы аграрного рынка с точки зрения обеспечения устойчивого развития аграрного сектора как одного из приоритетных направлений развития экономики страны.

Методология исследования определяется двумя направлениями - кабинетным и полевым исследованием. В рамках кабинетного исследования изучены методы, используемые в экономической литературе и исследованиях международных организаций. А также в ходе полевых исследований была рассчитана рыночная наценка по ценам производителя и оптовым ценам в течении сезона на выбранную продукцию на основании показателей, определенных применительно к аграрному рынку Азербайджана. При оценке использовались методы наблюдения, сравнения и аналитического анализа.

Важность исследовательского приложения - Результаты исследования могут выступать неотъемлемым элементом экономического обоснования для определения соответствующих мер в направлении развития рынка и формирования конкурентной рыночной среды в программных документах, подготовленных с точки зрения устойчивого развития аграрного сектора.

Результаты исследования – Рыночная маржа для сельхозпродукции, не входящей в группу высокого риска сбыта, невелика, поэтому считается благоприятной для участников рынка. Имеются большие возможности для увеличения товарооборота в оцениваемых отраслях, импортозамещения на внутреннем рынке и использования экспортного потенциала.

Научная новизна исследования – Рассмотрение уровня рыночной маржи оцениваемой сельскохозяйственной продукции как благоприятного с точки зрения производителей, потребителей и торговцев может создать благоприятные возможности для бизнеса в этих секторах.

Ключевые слова: аграрный рынок, рыночная наценка, цена реализации с поля, конечная потребительская цена, рыночные издержки.

Məqalə daxil olmuşdur: 26.02.2023

Təkrar işləməyə göndərilmişdir:

06.03.2023

Çapa qəbul edilmişdir: 17.03.2023

Дата поступления статьи в редакцию: 26.02.2023

Отправлено на повторную

обработку: 06.03.2023

Принято к печати: 17.03.2023

The date of the admission of the article to the editorial office: 26.02.2023

Send for reprocessing: 06.03.2023

Accepted for publication: 17.03.2023

AZƏRBAYCANIN ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİ: ƏRZAQ TƏMİNATININ MÖVCUD VƏZİYYƏTİ

Murad Zahid oğlu Tağıyev¹

XÜLASƏ

Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ölkə əhalisinin qidaya olan tələbatının ödənilməsi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Keyfiyyətli qida məhsullarının istehsalı, onların daxili bazarlara proporsional və davamlı şəkildə çatdırılması, tələb-təklif balansının təmin edilməsi kimi təsiredici amillər birbaşa ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlıdır. Yerinə yetirilən məqalənin başlıca məqsədləri: ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı elmi-nəzəri baxışlara nəzər yetirmək; dünya və ölkəmizdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətində atılan addımların qiymətləndirilməsi və mövcud vəziyyətini təhlil etmək; ölkəmizdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətində elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr irəli sürmək. Qeyd edək ki, son bir neçə ildə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətində xeyli dərəcədə yaxşılaşdırıcı tədbirlər görülməsinə baxmayaraq hələ də bu sahədə mövcud olan problemlərin tam olaraq aradan qaldırılmasına nail olunmamışdır.

Açar sözlər: ərzaq təhlükəsizliyi, ərzaq təminatı, ərzaq bazarı, idxaldan asılılıq, tələb, təklif.

Giriş. Bütün dövrlərdə etibarlı ərzaq təminatı hər bir ölkəni maraqlandıran əsas məsələlərdən biri hesab edilmişdir. Müasir dövrdə də əhalinin gedərək çeşidi çoxalan qidaya olan tələbatlarını qarşılamaq istər ölkə, istərsə də beynəlxalq səviyyədə hər bir cəmiyyəti maraqlandıran başlıca məsələdir. Ərzaq təminatında problemlə üzləşən ölkələr açıq və gizli formada qida çatışmazlıqlarının olması səbəbindən ciddi sağlamlıqla bağlı təhlükə ilə qarşı-qarşıya qalırlar. Bundan başqa cəmiyyətin sağlamlığı ilə bağlı təhlükə yarandıqda ölüm halları çoxalaraq orta ömür müddətinin azalması hadisəsi yaşana bilər ki, bu da gələcəkdə daha ciddi sosial-iqtisadi problemlərin yaranmasına gətirib çıxara bilər.

Beynəlxalq səviyyədə ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətində atılan addımlar. Dünyanın BMT, FAO kimi qlobal qurumlarının uzun illəri əhatə edən söylərinə baxmayaraq müasir dövrdə beynəlxalq səviyyədə aclıq və yetərsiz qidalanma kimi problemlərin qarşısının alınmasına nail olmaq mümkün olmamışdır. Bu istiqamətdə 1996-cı ildə BMT tərəfindən təşkil olunan “Minilliyin zirvəsi”, 2015-ci ildə “Dayanıqlı inkişafın məqsədləri” adlı və dünyanın əksər ölkəsinin də iştirak etdiyi tədbirləri və bu tədbirlərdə qarşıya qoyulan məqsədləri qeyd edə bilərik. Bu məqsədlər içərisində 2015-ci ilə qədər dünya üzrə aclıqdan əziyyət çəkənlərin sayısının yarıya endirilməsi hədəflənsə də, təəssüf ki, məqsədə nail olmaq mümkün olmamışdır və hazarda dünya əhalisinin təqribi olaraq 10%-i aclıqdan əziyyət çəkirlər və ölüm təhlükəsi ilə qarşı-qarşıya dirlər [5]. Bütün bu qeyd edilənlər ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması, əhalinin sağlam qidalanması kimi mövzuları aktual edir.

Artıq 21-ci əsrdir və bu əsr qlobal problemlərin dərinləşməsi ilə fərqlənir. Quraqlıq, meşə yanğınları, torpaqların eroziyası, hava və su çirkliliyi, nüvə təhlükəsi kimi problemlər istər günümüzdə, istərsə də gələcəkdə qida məhsulları istehsalını təhdid edir, xüsusilə də bu təhdidə daha çox inkişaf etməkdə və zəif inkişaf etmiş ölkələrin məruz qalması ehtimalı daha yüksəkdir və həmin ölkələrdə sosial-iqtisadi və sağlamlıq baxımında daha ciddi problemlər yarana bilər.

Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasının müasir vəziyyəti. Ərzaq təhlükəsizliyi məsələsi ölkəmiz baxımından diqqətdən kənar qala bilməz, qalmamalıdır. Bu gün ölkəmiz üzünü ərzaq məhsulları ilə tam şəkildə təmin edə bilmir və bir çox məhsullar üzrə

¹ ADAU, Aqrar sahənin iqtisadiyyatı kafedrası, murad092@yahoo.com

idxaldan asılılıq səviyyəsi yüksək olaraq qalmaqda davam edir. Düzdür, bu istiqamətdə xeyli yaxşılaşdırıcı tədbir görülmüş, əsas ərzaq məhsulları üzrə istehsalın artırılması istiqamətində çoxsaylı proqramlar qəbul olunaraq reallaşdırılmışdır. SSSR-i məkanında ilk olaraq aqrar və torpaq islahatlarına ölkəmizdə başlanmış, mühüm ərzaq məhsulları üzrə ehtiyatın yaradılması, süni qiymət artımı və ərzaq əlçatanlığı və s. istiqamətlərdə ciddi işlər görülmüşdür. Digər deyişlə desək, ötən son otuz ildə əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatı istiqamətində sağlam iqtisadi siyasət və konsepsiya formalaşmış və bunun sayəsində xeyli dərəcədə müsbət nəticələr əldə olunmuş və olunmaqdadır [2, səh.135-137]. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına nəzər saldıqda son 10 ildə əhalinin ərzaq təminatı sahəsində müsbət nəticələrin olduğunu aşağıda göstərilən cədvəldə görmək mümkündür.

Cədvəl 1. Sənaye emalından keçmiş əsas növ ərzaq məhsullarının adambaşına istehlakı, illik kiloqramla

Göstərici	2012	2015	2018	2021	2012-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə, %-lə
Təmizlənmiş düyü	3,1	3,9	6,1	6,3	2,0 dəfə
Un (bütün növləri)	52,0	58,2	73,4	60,1	115,6
Yarmalar (bütün növləri)	1,9	2,1	2,5	1,6	84,2
Makaron məmulatları	1,6	2,8	1,5	2,8	175,0
Bitki yağları	8,6	12,6	15,1	9,4	109,3
Marqarin	2,5	1,4	3,3	4,1	164,0
Meyvə və tərəvəz konservləri	14,4	15,8	17,1	18,0	125,0
Yağlılığı 1-6 faiz olan süd və qaymaq	89,6	89,9	94,5	96,3	107,5
Kərə yağı	4,7	4,4	3,3	3,8	80,8
Bütün növ pendirlər	5,5	6,5	5,8	6,1	110,9
Qatıq, qaymaq, yoqurt və s. məhsullar	16,6	14,7	13,4	15,2	91,6
Şəkər	21,2	21,7	25,3	27,3	128,8
Çay	1,7	1,7	2,1	1,3	76,5
Digərləri:	150,3	146,4	147,6	157,7	104,9

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet saytı – www.azstat.org (25.10.2022)

Cədvəlim məlumatlarına nəzər saldıqda aydın olur ki, müqayisə olunan dövrdə sənaye emalından keçmiş əsas növ ərzaq məhsullarının adambaşına istehlakında əsasən artım olmuşdur. Bu artım bəzi məhsullar üzrə, xüsusilə təmizlənmiş düyü, makaron məmulatları, marqarin və s. ürəkaçandır. Bəzi məhsullar da var ki, həmin məhsullar üzrə azalma müşahidə

edilir. Bu məhsullara yarmalar, kərə yağı, pendir istisna olmaqla digər süd məhsulları, çay və s. daxildir.

Qeyd edək ki, əsas növ ərzaq məhsullarının adambaşına istehlakında baş verən artımı təkcə sənaye emalından keçmiş deyil, həm də heyvandarlıq və bitkiçilik məhsullarında da müşahidə etmək mümkündür. Belə ki, 2012-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə heyvandarlıq məhsullarından bütün növ ət və ət məhsulları istehlakı 27,2%, süd və süd məhsulları 5,3%, yumurta istehlakı 33,9% artım göstərmişdir. Bitkiçilik üzrə isə kartof istehlakı 15,7%, tərəvəz istehlakı 18,5%, pomidor istehlakı 34,0%, meyvə və giləmeyvə istehlakı 34,3%, qoz və fındıq istehlakı 63,3%, üzüm istehlakı 16% artım göstərmişdir. Bununla yanaşı bəzi heyvandarlıq və bitkiçilik məhsullarında isə azalmanın da olduğunu müşahidə etmək mümkündür. Bu azalma heyvandarlıqda balıq və balıq məhsullarında, bitkiçilikdə isə qarğıdalı istisna olmaqla digər dənliyələrin, paxlalıların, bostan məhsullarının və narın istehlakında müşahidə olunur [3].

Araşdırmalar göstərir ki, ərzaq təminatı sahəsində həyata keçirilən çoxsaylı islahatlara baxmayaraq hələ də problem tam şəkildə öz həllini tapmayıb. İstər əsas növ sənaye emalından keçən, istərsə də əsas növ kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə özünü təminatmə səviyyəsi bir çox məhsullar üzrə xeyli dərəcədə aşağı səviyyədədir.

Sənaye emalından keçmiş və kənd təsərrüfatı üzrə əsas növ məhsulların özünü təminatmə səviyyəsinin dinamikası aşağıda göstərilən cədvəl 2 və cədvəl 3-də verilmişdir.

Cədvəl 2. Sənaye emalından keçmiş əsas növ ərzaq məhsulları ilə özünü təminatmə səviyyəsi, faizlə

Göstərici	2012	2015	2018	2021
Təmizlənmiş düyü	12,7	9,6	19,4	17,7
Un (bütün növləri)	94,1	95,1	95,9	95,0
Yarmalar (bütün növləri)	16,6	17,9	26,2	45,1
Makaron məmulatları	70,2	53,2	28,7	47,2
Bitki yağları	64,8	60,5	34,3	73,2
Margarin	98,9	292,2	98,8	99,6
Meyvə və tərəvəz konservləri	90,7	87,6	90,4	90,1
Yağlılığı 1-6 faiz olan süd və qaymaq	98,7	99,0	99,1	99,0
Kərə yağı	50,4	69,2	71,3	66,7
Bütün növ pendirlər	88,2	84,2	87,9	86,3
Qatıq, qaymaq, yoqurt və s. məhsullar	88,8	94,1	94,7	93,1
Şəkər	176,0	192,9	81,7	100,7
Çay	65,6	40,2	44,6	89,5
Digərləri:	65,5	69,3	72,5	76,9

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet saytı – www.azstat.org (25.10.2022)

Cədvəl 3. Kənd təsərrüfatı məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi, faizlə

Göstərici	2012	2015	2018	2021
Dənlilərin (çəltik istisna olmaqla) cəmi	64,3	64,5	74,1	73,7
Paxlalılar	71,6	69,3	72,0	56,4
Kartof	98,2	89,1	90,8	88,8
Bütün növ tərəvəz	98,9	103,4	115,0	106,6
Pomidor	105,4	113,7	138,0	121,1
Bostan məhsulları	100,1	100,0	99,7	102,6
Meyvə və giləmeyvə	125,7	113,7	123,2	122,9
Qoz və fındıq	134,4	132,5	130,0	136,5
Nar	106,7	103,7	106,3	127,8
Üzüm	94,3	93,1	92,5	94,4
Bütün növ ət və ət məhsulları	91,8	94,7	82,7	86,4
Süd və süd məhsulları	72,5	84,3	86,7	84,8
Yumurta	96,2	99,7	101,5	99,1
Balıq və balıq məhsulları	74,7	77,6	83,1	78,2

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet saytı – www.azstat.org (25.10.2022)

Cədvəl 2 və 3-ün məlumatlarına nəzər saldıqda görürük ki, 2021-ci il üzrə özünütəminatmə səviyyəsi təmizlənmiş düyüdə 17,7%, yarmalarda 45,1%, makaron məmullatlarında 47,2%, bitki yağlarında 73,2%, kərə yağında 66,7%, dənlilərdə 73,7%, paxlalılarda 56,4% təşkil etməsi heç də ürək açan mənzərə deyil. Bundan başqa müqayisə olunan dövrdə özünütəminatmə səviyyəsinin inkişaf dinamikası da qeyri-stabil inkişaf etmişdir. Belə ki, 2012-ci illə müqayisədə bəzi məhsullar üzrə (təmizlənmiş düyü, un, bütün növ yağlar, çay, dənlilər, tərəvəz, süd və süd məhsulları və s.) artım müşahidə olunduğu təqdirdə bəzi məhsullarda (makaron məmullatları, şəkər, paxlalılar, kartof, ət və ət məhsulları və s.) azalma olmuşdur.

Qeyd edək ki, əsas növ ərzaq məhsulları ilə təminatın müəyyən bir hissəsi idxal hesabına qarşılır və bir çox məhsullar üzrə idxaldan asılılıq səviyyəsi xeyli dərəcədə yüksək səviyyədədir. Məsələn, DSK-nın məlumatlarına əsasən 2021-ci ildə idxaldan asılılıq təmizlənmiş düyüdə 82,3%, yarmalarda 54,9%, makaron məmullatlarında 52,8%, kərə yağında 29,4%, dənlilərdə 26,3%, paxlalılarda 43,6% səviyyəsində olmuşdur. Lakin onu da qeyd etməli ki, əsas növ ərzaq məhsulları ilə təminatda idxaldan asılılıq səviyyəsi əvvəlki illərlə müqayisədə əksər məhsullar üzrə azalmışdır. Məsələn, 2012-ci ildə idxaldan asılılıq təmizlənmiş düyüdə 87,3%, yarmalarda 83,5%, qənnadı məmullatlarında 93,4%, kərə yağında 33,3%, çayda 77,6%, dənlilərdə 35,7% səviyyəsində olmuşdur. Hesab edirik ki, Azərbaycanın kənd təsərrüfatı potensialı imkan verir ki, idxaldan asılılıq göstəriciləri daha aşağı səviyyələrdə qərarlaşsın. Bu baxımdan ərzaq təminatı istiqamətində daha ciddi addımlar atılmalı, kənd təsərrüfatı istehsalçılarında xüsusi dəstək paketləri tətbiq olunmalı, ərzaq bazarında qiymət dalğalanmalarının qarşısı alınaraq sahəyə olan maraq artırılmalıdır.

Azərbaycanda son illərdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması istiqamətində görülmüş işlər və problemin tam həllinə nail olmaq üçün irəli sürülən təklif və tövsiyələr. Tədqiqatlar göstərir ki, qiymət dalğalanmalarının ərzaq bazırına olan təsirləri inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə daha xoşagəlməz nəticələrə, qida risklərinə, istehsalçıların (istehlakçıların) maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə və s. gətirib çıxara bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, kənd təsərrüfatı sahəsi həssaslığı ilə seçilir və digər sahələrdə baş verən dəyişiklik bu sahəyə daha tez təsir edir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün tələb olunan toxum, gübrə, tiq, yem, maliyyə, işçi qüvvəsi, icarə haqqı, texnika, su, enerji və s. qiymətlərində baş verən artım və yaxud həmin resursların çatışmazlığı sektora öz neqativ təsirini qısa müddətdə göstərir. Bu o deməkdir ki, artan qiymətlər fonunda istehsalçıların xərcləri yüksəlir və əgər onlar artan xərclərini sattıqları məhsulun üzərinə keçirməkdə çətinlik çəkirlərsə bu onların sahəyə olan maraqlarını azaldaraq başqa sahəyə keçmələrinə təkan verir. Belə bir şəraitdə sektorun diqqət mərkəzində saxlanması, bazar dəyişikliyinin baş verməsi vəziyyətində təcili müdaxilə mexanizminin yaradılması olduqca vacib olan məsələlərdən sayılır.

Təcrübə göstərir ki, ərzaq təhlükəsizliyi problemi dünyanın bütün ölkələrində xarici amillərin, xüsusilə də qida sahəsini əlaqədar edən global xarakterli problemlərin təsirinə tez məruz qalır və bir çox hallarda bu təsir dağıdıcı effekt yaradır. Bunun da başlıca səbəbi ölkələrin, xüsusilə də inkişaf etməkdə olan və zəif inkişaf etmiş ölkələrin uzun müddətli ərzaq təhlükəsizliyi strategiya və siyasətlərinin olmaması və yaxud da natamam olmasıdır. Belə bir siyasətin dəqiqliyi isə ilk öncə təsərrüfatlarla bağlı sağlam məlumat şəbəkəsi sisteminin qurulmasından asılıdır. Çünki kənd təsərrüfatında uçotun düzgün aparılmaması makroiqtisadi təhlildə yanılmalara və dolayısı ilə iqtisadi siyasətdə qeyri-dəqiqliyə gətirib çıxarır ki, bu da yolverilməzdir.

Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, ərzaq təhlükəsizliyinə təsir edən başlıca amillərdən biri idxaldan asılılıqdır. Bu təsir özünü iki formada biruzə verir. Birincisi, gömrük tariflərinin yüksək olması nəticəsində qiymətlərin yüksəlməsi baş verir. İkincisi, qida sektoru global səviyyədə həssas sektordur və istər siyasi-iqtisadi, istərsə də iqlim dəyişikliyi kimi amillərin təsirinə məruz qalaraq qısa müddətdə dəyişikliyə uğrayır. Belə olan təqdirdə dünya ərzaq bazarında baş verən ani dəyişiklik daxili bazara təsir edərək pozulmalara gətirib çıxara bilər.

Ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı digər bir məsələ, qida təhlükəsizliyi məsələsidir. Bilindiyi kimi, qida təhlükəsizliyi əhalinin sağlam qida ilə bağlı təminat məsələlərini əhatə edir. Ökəmizdə bu istiqamətdə atılan ciddi addımlar 2017-ci ilə sonrakı dövrü əhatə edir. Belə ki, 2017-ci ildə “Azərbaycan Respublikasında qida təhlükəsizliyi sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı” imzalanmış və elə həmin il “Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi” adlı mərkəzi mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı yaradılaraq fəaliyyətə başlamışdır. Agentlik qida məhsullarının təhlükəsizliyinə, baytarlıq və fitosanitar nəzarətinə dair normativ tənzimləməni, qida təhlükəsizliyi sahəsində fəaliyyət göstərən subyektlərin qeydiyyatını, qida təhlükəsizliyi, fitosanitar və baytarlıq sertifikatlarının verilməsini, qida məhsullarının ilkin istehsalı, tədarükü, istehsalı, emalı, qablaşdırılması, saxlanması, daşınması, dövriyyəsi (o cümlədən idxal-ixrac əməliyyatları) daxil olmaqla qida zəncirinin bütün mərhələlərində qida məhsullarının təhlükəsizliyinə, həmçinin qida məhsullarının, dövlət baytarlıq və fitosanitar nəzarətində olan yüklərin istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsinə dövlət nəzarətini həyata keçirir. [4] Bundan başqa 2018-ci ildə Azərbaycan Qida Təhlükəsizliyi İnstitutu yaradılmış, 2019-cu ildə “Azərbaycan Respublikasında qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə dair 2019–2025-ci illər üçün Dövlət Proqramı” qəbul olunmuşdur.

Qəbul edilmiş proqramda 2025-ci ilədək ölkə əhalisinin sağlam və təhlükəsiz qidalanmasını tam şəkildə təmin edilməsi, qida ilə bağlı xəstəliklərin xeyli dərəcədə

azaldılması, qida məhsullarının, o cümlədən kənd təsərrüfatı məhsullarının məhsuldarlığının və rəqabətə davamlılığının yüksəldilməsi, ixrac həcmnin artırılması kimi hədəflər müəyyən edilmişdir. [1]

Qeyd edək ki, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində ixrac yönümlü siyasətin rolu böyükdür. Çünki, ixrac yönümlü tədbirlərin görülməsi istehsal həcmnin artırılması, rəqabətə davamlı məhsulun buraxılması kimi əhəmiyyətli məsələlərlə yaxın əlaqəsi var. Lakin, istər kənd təsərrüfatı, istərsə də qida məhsulları üçün xarici bazarlara çıxış imkanlarının yaradılması heç də asan başa gəlmir. Bu istiqamətdə ürəkəçən nəticələrin əldə olunması isə ilk öncə bazar infrastrukturunun dövrün tələblərinə uyğun şəkildə formalaşdırılmasından asılıdır. Bazar infrastrukturunu inkişaf etdirmədən, qabaqcıl texnologiyadan istifadə etmədən, müasir idarəetmə metodlarını mənimsəmədən ixracın genişlənməsinə, başqa cür desək, rəqabətə davamlı məhsul istehsalına nail olmaq qeyri-mümkündür. Bu baxımdan hesab edirik ki, bazar infrastrukturunun inkişafı istiqamətində kompleks dəstəkləyici tədbirlərin görülməsi ölkəmizin kənd təsərrüfatı və qida məhsullarının ixrac imkanlarının genişləndirilməsində müsbət rol oynayacaqdır.

Nəticə. Müstəqillikdən sonrakı dövrdən etibarən, bazar iqtisadiyyatına keçidlə bağlı çətinliklərin yaranması, siyasi baxımdan qeyri-sabitliyin olması və s. amillərin təsiri nəticəsində ölkədə ciddi ərzaq təhlükəsi problemi meydana gəlmiş, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı sahəsində önəmli ölçüdə geriləmə baş vermişdir. 90-cı illərin ortalarından etibarən həyata keçirilən silsiləli islahatlar sayəsində ərzaq təminatı istiqamətində müsbət nəticələrin əldə olunması təmin olunmuş, əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və qida məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi xeyli dərəcədə yüksəlmişdir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq hələ də arzu edilən nəticə əldə olunmamış, bir çox məhsullar üzrə idxaldan asılılıq qalmaqda və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından təhdid xarakteri daşımaqdadır.

Ölkə iqtisadiyyatının ayrı-ayrı sahələrinə nəzər yetidildikdə məlum olur ki, sahələr qeyri-bərabər səviyyədə inkişaf etmiş, kənd təsərrüfatının ölkə iqtisadiyyatında çəkisində azalma baş vermişdir. Məsələn, 2000-ci ildə kənd təsərrüfatının ÜDM-də xüsusi çəkisi 16,1% səviyyəsində olduğu halda 2021-ci ildə bu göstərici 10,2 vahid azalaraq 5,9% səviyyəsinə gerilənmişdir. Lakin onu da qeyd etməliyik ki, 2012-ci ildən etibarən bu azalmanın qarşısı alınmış və kənd təsərrüfatının ÜDM-də xüsusi çəkisi gedərək artmışdır (2012-ci ildə kənd təsərrüfatının ÜDM-də xüsusi çəkisi 5,1% səviyyəsində olmuşdur).

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında bir çox məsələlərlə yanaşı dövrün tələblərinə cavab verən bazar infrastrukturunun yaradılmasının rolu böyükdür. Belə bir infrastrukturun formalaşdırılması isə bu istiqamətdə kompleks dəstəkləyici tədbirlərin görülməsini şərtləndirir. Nəticədə qabaqcıl texnologiyadan istifadə imkanları və müasir idarəetmə metodlarının tətbiqi genişlənir, rəqabətə davamlı məhsul istehsalına nail olunur ki, bu da istər ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, istərsə də ixrac imkanlarının genişləndirilməsi baxımından müsbət qiymətləndirilir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasında qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə dair 2019–2025-ci illər üçün Dövlət Proqramı. -http://afsa.gov.az/uploads/legislation/-stateprogram/dovlet_proqrami_pdf1587120238.pdf
2. Eldar Quliyev. Qlobal ərzaq təhlükəsizliyi: reallıqlar, çağırışlar və perspektivlər. Bakı – 2018. “Kooperasiya” nəşriyyatı, 480s.
3. Dövlət Statistika Komitəsi. https://stat.gov.az/source/food_balances/
4. AQT A, <http://afsa.gov.az/az/agency/about>

5. UNCTAD. World investment Report, 2020. International production beyond the pandemic.

ПРОДОВОЛЬСТВЕННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ АЗЕРБАЙДЖАНА: НЫНЕШНЕЕ СОСТОЯНИЕ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ.

Тагиев Мурад Захид оглы

Обеспечение продовольственной безопасности имеет стратегическое значение с точки зрения удовлетворения потребностей населения страны в продуктах питания. С продовольственной безопасностью напрямую связаны такие факторы влияния, как производство качественных продуктов питания, их пропорциональная и непрерывная поставка на внутренние рынки, обеспечение баланса спроса и предложения. Основные цели выполненной статьи: обзор научно-теоретических взглядов, связанных с обеспечением продовольственной безопасности; оценка предпринятых шагов по обеспечению продовольственной безопасности и анализ текущей ситуации в мире и в нашей стране; выдвижение научно обоснованных предложений и рекомендаций в направлении обеспечения продовольственной безопасности нашей страны. Следует отметить, что за последние несколько лет, несмотря на значительные меры, предпринятые в направлении обеспечения продовольственной безопасности, проблемы, существующие в этой области, до сих пор полностью не устранены.

Ключевые слова: продовольственная безопасность, продовольственная обеспеченность, продовольственный рынок, импортозависимость, спрос, предложение.

FOOD SECURITY OF AZERBAIJAN: CURRENT CONDITION OF FOOD SUPPLY

SUMMARY

Murad Taghiyev

Ensuring food security is of strategic importance in terms of meeting the food demand of the country's population. The production of quality food products, their proportional and continuous delivery to the domestic markets, ensuring the supply-demand balance is directly related to food security. The main goals of the article: to review the scientific-theoretical views on food safety; evaluate the steps taken in the direction of ensuring food safety in the world and in our country and analyze the current situation; to put forward reasonable proposals and recommendations in the direction of ensuring food safety in our country. It should be noted that in the last few years, despite the considerable improvement measures taken in the direction of ensuring food safety, the problems existing in this field have not yet been fully eliminated.

Key words: food security, food supply, food market, import dependence, demand, supply.

Məqalə daxil olmuşdur: 19.01.2023

Təkrar işləməyə göndərilmişdir:

29.01.2023

Çapa qəbul edilmişdir: 02.02.2023

Дата поступления статьи в

редакцию: 19.01.2023

Отправлено на повторную

обработку: 29.01.2023

Принято к печати: 30.01.2023

The date of the admission of the article

to the editorial office: 19.01.2023

Send for reprocessing: 29.01.2023

Accepted for publication: 30.01.2023

UOT: 339.564

İXRACIN İQTİSADI ARTIMA TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİi.f.d. Nicad Adil oğlu Nərimanov¹**XÜLASƏ**

Tədqiqatın məqsədi- Qloballaşmanın geniş vüsət aldığı, iqtisadi əlaqələrin daha da dərinləşdiyi, dövrdə ixracın iqtisadi artıma və ölkə iqtisadiyyatının açıqlıq dərəcəsinə təsirinin qiymətləndirilməsi.

Tədqiqatın metodologiyası – ixrac kvotası göstəricisinin hesablanması əsasında ölkə iqtisadiyyatının açıqlıq dərəcəsinin müəyyən edilməsi, dinamika üzrə nisbi kəmiyyətin hesablanması əsasında ixrac və ÜDM arasında olan asılılığın müqayisəli təhlilinin aparılması.

Tədqiqatın tədbiqi əhəmiyyəti – Respublikamızda əsas makroiqtisadi göstəricilərin formalaşmasında ixrac mühüm rol oynayır. Bu baxımdan ixracın iqtisadi artımda, həmçinin ölkə iqtisadiyyatının açıqlıq göstəricisinin hesablanması əsasında beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə iştirak dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi zəruri hesab edilir.

Tədqiqatın nəticələri – Bu istiqamətdə aparılan araşdırmaların ümumiləşdirilməsi və apardığımız tədqiqat göstərir ki, ixrac bütün makroiqtisadi göstəricilərin formalaşmasında mühüm rol oynadığı ki, iqtisadi artımın təmin olunmasında da əhəmiyyətli yerə sahibdir. Bu baxımdan rəqabətədavamlı məhsul istehsalının artırılması hesabına ixrac potensialının artırılması olduqca önəmli məsələlərdən biri hesab edilməlidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi – İxracın iqtisadi münasibətlərin formalaşmasında və ölkənin beynəlxalq münasibətlərdə iştirakının qiymətləndirilməsinə təsiri; İqtisadi artımın təmin olunmasına və davamlıq iqtisadi inkişafa ixracın təsirinin müəyyənləşdirilməsi.

Açar sözlər: Ümumi daxili məhsul, ixrac, iqtisadi artım, ixrac kvotası, idxal kvotası

Giriş. Qloballaşma prosesinin geniş vüsət aldığı bir dövrdə ölkələrin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə imkan verən, kəmiyyətcə daha artıq, keyfiyyətcə daha keyfiyyətli əmtəə və xidmətlərin istehsalıdır. Bu isə iqtisadi artım prosesinin olmasını şərtləndirir. İqtisadi artım anlayışının öyrənilməsində iqtisadi artım nəzəriyyələri mühüm rol oynayır. İqtisadi artım nəzəriyyələri ekonometriyanın bir hissəsi hesab olunur və iqtisadi inkişafın əsas göstəricilərinin qarşılıqlı əlaqələrini xarakterizə edən makroiqtisadi modellərin tətbiqini özündə əks etdirir. İqtisadi ədəbiyyatlarda iqtisadi artıma təsir göstərən bir sıra amillərin adları çəkilir. Bu amillər sırasında istehsalın həcmində artmasına təsir göstərən vasitələri- əsas istehsal fondlarından, dövrü fondlarından, əmək vəsaitlərindən və digərlərindən səmərəli istifadəni, həmçinin beynəlxalq xarici ticarət əlaqələrinin inkişafını göstərə bilərik. İxracın iqtisadi artıma təsiri isə bu istiqamətli araşdırmalarda əsas mövzulardan hesab edilir. Respublikamızın iqtisadi inkişafında ixrac önəmli rol oynadığından bu istiqamətli araşdırmaların aparılması olduqca aktualdır.

İqtisadi artım nəzəriyyəsinin əsasları Sovet iqtisadçısı Q.A.Feldman tərəfindən birinci beş illik planının işlənilib hazırlanması ilə əlaqədar tərtib edilmiş məruzədə şərh edilmişdir. Həmin məruzədə istehsal fondlarından səmərəli istifadənin milli gəlirə təsiri modeli öz əksini tapmışdır. Bundan sonra digər şəxslər tərəfindən müxtəlif iqtisadi məsələləri özündə əks etdirən iqtisadi modellər müəyyənləşdirilmişdir. İqtisadi artımın mərhələləri nəzəriyyəsi isə amerikalı iqtisadçı, sosialoq, Uolt Rostou tərəfindən yaradılmışdır. Rostou iqtisadi artımın beş əsas dövrü əhatə etdiyini qeyd edir və bu dövrləri- ənənəvi cəmiyyət, yüksəliş üçün zəminlərin yaradılması, yüksəliş, yetkinliyə doğru hərəkət, yüksək kütləvi istehlak əsiri olan dövrlər olaraq bölür. (Böyük İqtisadi Ensiklopediya. II cild. 2012.)

İqtisadçılar tərəfindən iqtisadi artım anlayışına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Klassik artım nəzəriyyəsi Sey qanununa əsaslanır. Bu qanuna görə hər təklif öz tələbini

¹ i.f.d., Nərimanov Nicad Adil oğlu, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Aqrobiznes və Menecment kafedrası, n.nerimanov@mail.ru

formalaşdırır və istehsal edilən bütün əmtəələr satılır. Əgər tələb təklifin arasında qeyri-tarazlıq yaranarsa bu idxal və ixracın tənzimlənməsi vasitəsilə aradan qaldırılır.

Adam Smit isə xarici ticarətin iqtisadi artıma təsirini iki istiqamət üzrə izah etməyə çalışır. Bunlardan birincisi, xarici ticarətin bazar həcmnin genişlənməsinə səbəb olması ilə daha böyük həcmdə istehsala şərait yaratmasıdır. İkincisi isə “təklif artıqlığı”nın olmasıdır ki, bu zaman zərurətdən ixrac imkanları daha dərinə təhlil edilir.

Rikardonun böyümə modelində isə əsas yeri investisiya yığımları təşkil edir. Onun fikrincə isə ticarət investisiya yığımlarının həcmnin artmasına, investisiya yığımları isə iqtisadi artıma səbəb olmaqdadır.

Klassik iqtisadçılardan sonra ixracın iqtisadi artıma təsiri ilə bağlı bir sıra empirik araşdırmalar aparılmışdır. İstər neoklassiklərdə, istər keynisçilərdə, istərsə də sonralar yaranan nəzəri baxışlarda bu istiqamətli araşdırmalara rast gəlmək mümkündür.

İxracla bağlı iqtisadi artım hipotezinə görə ixracın iqtisadi artıma təsiri aşağıdakı kimidir (Panas E, Vamvoukas G.A 2002, Salvatore D. 2014, Awokuse T. 2005):

- İxrac dünya ölkələri arasında yeni texnologiyaların və biliklərin yaranmasında vasitəçi rol oynayır;
- İxrac təşviqləri müvəqqəti valyuta məhdudiyyətlərində yumşalmalara imkan verərək mal və xidmətlərin ixracındakı artıma dəstək verir;
- İxrac, məhdud daxili bazarlara sahib inkişaf etməkdə olan ölkələrin dünya bazarlarına çıxışını təmin etməklə iqtisadiyyatlarının miqyasının genişlənməsinə şərait yaradır;
- İxrac müqayisəli üstünlüklərdən əldə edilən faydanı artırır və rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə səbəb olur;
- İxrac edilən əmtəələrə olan xarici tələbin artması məşğulluğu və ixracı həyata keçirən sektordakı gəlirlərin artırır;
- Ticarət beynəlxalq sərmayə axınlarının inkişaf etmiş ölkələrdən inkişaf etməkdə olan ölkələrə doğru hərəkət etməsinə imkan verir.

Bəzi hallarda iqtisadi artım və iqtisadi inkişaf anlayışları sinonim kimi isitifadə edilir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu anlayışlar yaxın mənalı olsa da bir- birindən fərqlənilir. İqtisadi inkişaf sadəcə istehsalın həcmnin yüksəlməsini və hər nəfərə düşən gəlirin artmasını ifadə etməyib, iqtisadi və sosial-mədəni strukturda pozitiv dəyişikliklərin baş verməsini özündə ehtiva edən bir anlayış kimi çıxış etməkdədir. İqtisadi artım isə hər nəfərə düşən istehsalın və gəlirin artımı olaraq qəbul edilir. İqtisadi artım iqtisadi inkişaf üçün zəruri məsələ olsa da yetərli hesab edilə bilməz.

Müasir dövrdə ölkələr iqtisadi artımı təmin etmək üçün ixraca əsaslanan və idxalı əvəz edən iqtisadi siyasətin müxtəlif formalarını tətbiq edirlər. Bu baxımdan dövlətlər tərəfindən ixracın həcmnin artırılmasına istiqamətlənmiş yeni strategiyalar formalaşdırılır. Bu strategiyaların yaradılması dünya iqtisadiyyatında baş verən sürətli texnoloji inkişaf idxalın və ixracın strukturunda müəyyən dəyişikliklərin olması ilə bağlıdır.

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra dünyanın coğrafi və iqtisadi-siyasi xəritəsində xeyli dəyişmələr baş vermişdir. Müharibədən sonrakı dövrdə ölkələrin qarşısında dayanan əsas məsələ ölkə iqtisadiyyatlarının artım templərini yüksəltmək idi. Sənayeləşmə yolunu əsas tutan bir sıra ölkələr daxili tələbatın təmin olunmasında idxal mallarından yerli mallara keçidi təmin edə bildilər. Ancaq 1970-ci illərdən dünya iqtisadiyyatında baş verən global dəyişikliklər idxalın əvəzlənməsi strategiyasına yenidən baxılmasını tələb etdi. İnkişaf etmiş ölkələr idxalın əvəzlənməsi yerinə ixraca əsaslanan iqtisadi artım modelinə üstünlük verməyə başladılar. Araşdırmalar nəticəsində məlum oldu ki, ixracın artırılmasına istiqamətlənmiş iqtisadi siyasətin həyat keçirilməsi iqtisadi artıma və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə müsbət təsir

göstərir. Həmçinin bu təsir yeni texnologiyaların və qabaqcıl idarəetmə təcrübələrinin mənimsənilməsində də olduqca mühüm əhəmiyyətə malik olur.

İxrac əsaslı iqtisadi artım qapalı iqtisadiyyata malik olan ölkələr üçün aktual hesab edilmir. Liberal iqtisadi inkişaf yolunu tutan ölkələr ixracın müxtəlif üsullarla dəstəklənməsi hesabına iqtisadi artıma nail olmağa çalışırlar. İxrac əsaslanan artımı ehtiva edən siyasətlər daxili iqtisadiyyatı xarici iqtisadiyyata açan bir strategiya xarakteri daşıyır.

İxrac əsaslı artım strategiyası əsasən iqtisadi artım və xarici ticarət arasındakı əlaqəyə əsaslanır. Daxildə istehsal olunan məhsulların ixracını təşviq etmək iqtisadi artıma müsbət təsir göstərir. İxracdan əldə edilən valyuta gəlirləri texnologiya və xarici kapitalın idxalını normallaşdırır və ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafını təmin edir. İxracın artımı bazarlarda rəqabət mühitinin formalaşmasında da mühüm rol oynayır.

Ölkələrdə ixracın strukturunun diversifikasiya olunması iqtisadi artımın baş verməsinin əsas qaynaqlarından hesab edilir. İxracın iqtisadi artıma təsir mexanizminin forma və ölçüsü bu istiqamətli tədqiqatların aktual mövzularından hesab edilir. İqtisadi araşdırmalar göstərir ki, ixracın iqtisadi artıma təsiri bir neçə istiqamətdə baş verir. Bunlardan ilki, dünya bazarına məhsulların ixrac olunması üçün ixracatçıların rəqabətqabiliyyətli qiymət siyasəti müəyyənləşdirmələridir. İkincisi, müasir innovativ texnologiyaların mənimsənilməsi məsələsidir. İxracatçı firmaların texnoloji yenilikləri mənimsəməsi həm özlərinin ixrac imkanlarının artmasına, həm də digər yerli şirkətlərin onları təqlid etməsi nəticəsində məhsuldarlıqlarının yüksəlməsinə şərait yaratmasıdır. Üçüncüsü, ixrac əlaqəli iqtisadi artım strategiyasının tətbiqi mərhələli şəkildə iqtisadiyyatın liberallaşmasına və iqtisadi artımın digər sahələrə siraət etməsinə səbəb olmasıdır. Dördüncüsü, ixracın həcmının artması daxili bazarın genişləndirməsinə təkan verməsidir. Sonuncu məsələ isə ixracın xarici sərmayənin yerli iqtisadiyyatın inkişafına cəlb edilməsində oynadığı rolla bağlıdır (Alkhateeb, 2016).

İxracın iqtisadi artıma təsiri ilə yanaşı iqtisadi artımın da ixrac təsiri vardır. Belə ki, iqtisadi artımın olması məhsuldarlığın artmasına və beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə səbəb olur ki, bu da ixrac imkanlarının genişlənməsinə şərait yaradır. Ölkənin ixrac qabiliyyəti hansı məhsulların ixrac edilməsindən də bir başa asılıdır. Məhsul ixracına qərar verilən zaman məhsulun istehsal xərcləri, ixrac əlaqəli olan xərclər, ixrac olunduğu ölkənin daxili bazarının quruluşu və həmin ölkədə əhalinin gəlirlərinin səviyyəsi nəzərə alınmalıdır (Santos, P. G., Ribeiro, A. P., & Carvalho, V. M. 2013). Ölkənin ixrac qabiliyyəti ümumilikdə onun daxili bazarının rəqabət gücü olaraq qəbul edilir. Daxili bazarın rəqabət gücünün yüksək olması onu xarici rəqabətin mənfi təsirlərindən qorunmasına və dövlətin beynəlxalq münasibətlərdə daha aktiv iştirak etməsinə şərait yaradır.

Material və metodlar. Araşdırmada ixrac və ÜDM arasındakı əlaqəni izah etmək üçün müqayisə, müqayisəli təhlil, dinamik nisbi kəmiyyət (özündən əvvəlki illə müqayisə) metodlarından istifadə edilmişdir.

Ölkənin beynəlxalq münasibətlərdə iştirak dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsində xarici ticarətin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi olduqca zəruri məsələlərdən hesab edilir. Ölkənin xarici ticarətdə iştirak dərəcəsi müxtəlif göstəricilər vasitəsilə aparılır. Dünya ticarətində iştirakın əsas göstəriciləri sırasında idxal kvotasının, ixrac kvotasının və xarici ticarət kvotasının hesablanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İxrac kvotası – iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri və ya müəssisələr üçün əmtəə və xidmətlərin ixracının əhəmiyyətini xarakterizə edən kəmiyyət göstəricisidir. Həmçinin ixrac kvotası xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin göstəricisi kimi də çıxış edir.

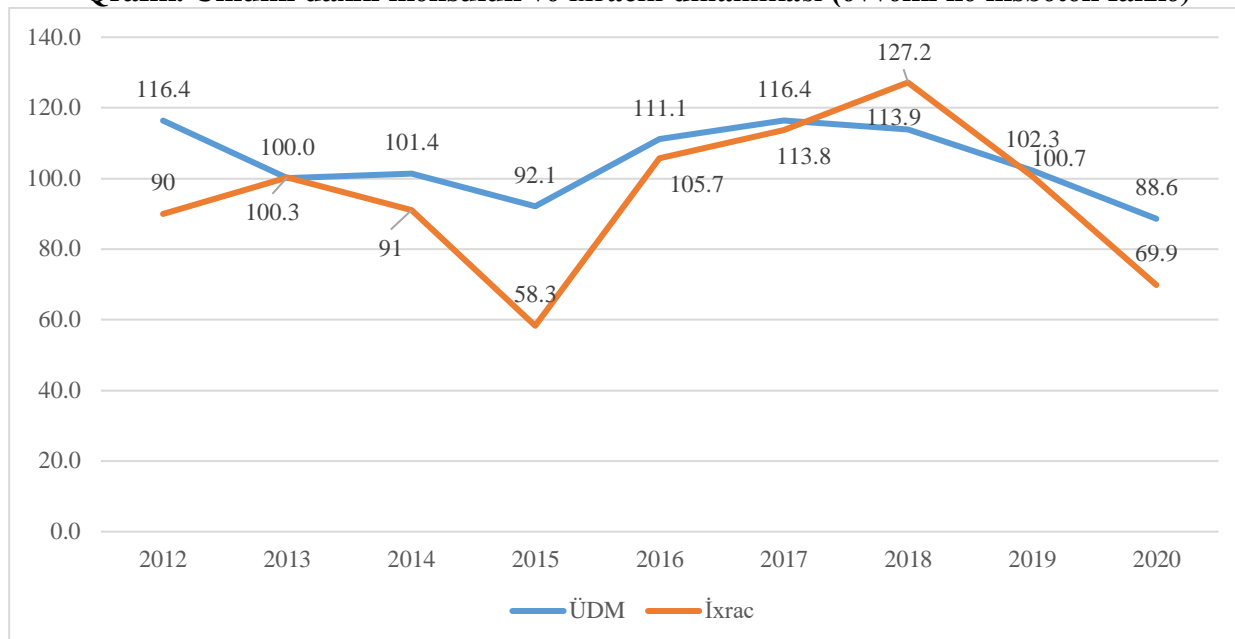
Cədvəl. Ümumi daxili məhsulun, ixracın və ixrac kvotasının dinamikası

Göstəricilər	2017	2018	2019	2020	2021	2015-ci illə müqayisədə 2019-cu ildə, faizlə
1. ÜDM cəmi, mln. man.	70337,8	80092,0	81681,0	72578,1	92857,7	132
Qeyri-neft sektorunda	40328,0	41.662,0	44481,8	45312,2	51082,9	126,7
Kənd təsərrüfatı, meşə və balıqçılıq təsərrüfatında	3944,1	4174,8	4669,6	4891	5456,8	138,4
2. İxrac, cəmi, mln. man.	26367,3	33131,5	33379,8	23345,5	37751,3	143,2
Qeyri-neft sektorunda	2500,4	2739,2	3119,5	2897,2	4269,8	170,8
Kənd təsərrüfatında	913,7	1014,6	1103,5	1080,8	1147,1	125,5
3. Ölkə üzrə ixrac kvotası, faizlə	37,5	41,4	40,9	32,2	40,7	X
4. Qeyri-neft sektorunda ixrac kvotası, faizlə	6,2	6,6	7,0	6,3	8,4	X
5. Kənd təsərrüfatında ixrac kvotası, faizlə	23,2	24,3	23,6	22,1	21	X

Mnəbə: Cədvəl Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir [7]

Statistik məlumatlarının təhlilindən aydın olur ki, 2017-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə respublikamızda cəmi ÜDM 32 faiz, o cümlədən qeyri-neft sektorunun ÜDM-i 26,7 faiz, kənd təsərrüfatı, meşə və balıqçılıq təsərrüfatının ÜDM-i isə 38,4 faiz artmışdır. Müqayisə olunan dövrdə cəmi ixrac 46,3 faiz, qeyri-neft sektorunun ixracı 70,8 faiz, kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı isə 25,5 faiz artmışdır. İxrac kvotasını hesabladıqdan sonra qeyd edə bilərik ki, ölkə üzrə bu göstərici 2017-ci ildə 37,5 faiz, 2021-ci ildə isə 3,2 bənd yüksələrək 40,7 faiz olmuşdur. Müqayisə olunan dövrdə qeyri- neft sektorunda ixrac kvotası 6,2 faizdən 8,4 faizə qalxdığı halda kənd təsərrüfatında ixrac kvotası 23,2 faizdən 21 faizə enmişdir.

İxrac kvotası- ölkənin illik ixracının ÜDM və ya ümumi milli məhsula olan nisbəti şəklində hesablanır. İxrac kvotasının yüksəlməsi ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakının və rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsini ifadə edir. İxrac kvotası ölkə üçün əhəmiyyətli kəmiyyət göstəricilərindən biri olmaqla yanaşı, ixrac kvotası həmçinin ölkə iqtisadiyyatının açıqlıq göstəricilərindən biri hesab edilir. Ölkə iqtisadiyyatının açıq olmasının bir sıra üstünlükləri vardır. Bu istiqamətdə istehsalın beynəlxalq ixtisaslaşması və kooperasiyalaşma prosesinin yüksəlməsini, resursların səmərəli bölgüsünün təmin edilməsini, daxili bazar qiymətlərinin dünya bazar qiymətlərinə yaxın olmasını, yerli istehsalçıların rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsini təmin edilməsini göstərmək olar.

Qrafik. Ümumi daxili məhsulun və ixracın dinamikası (əvvəlki ilə nisbətən faizlə)

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Araşdırmalardan aydın olur ki, ixracın dinamikası ilə ümumi daxili məhsulun dinamikası arasında düz asılılıq vardır. Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, Ümumi Daxili Məhsulun azaldığı dövrlərdə ixracın həcmində daha artıq azalma müşahidə edilmişdir. Belə ki, özündən əvvəlki illə müqayisədə 2015-ci ildə ÜDM 17,9 faiz, ixrac 41,7 faiz, 2020-ci ildə isə ÜDM 11,4 faiz, ixrac isə 30,1 faiz azalmışdır.

İxrac və ümumi daxil məhsul arasında olan əlaqə ixrac kvotasının müəyyənləşdirilməsi əsasında ölkə iqtisadiyyatının açıqlıq göstəricisinin hesablanması üçün əhəmiyyətli olduğu qədər, iqtisadi artımın təmin olunmasında da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticə. Azərbaycanda ixracın iqtisadi artıma təsiri istiqamətində apardığımız tədqiqatı ümumiləşdirərək qeyd edə bilərik ki, ixrac respublikamızda bütün makroiqtisadi göstəricilərin formalaşmasında mühüm rol oynayır, həmçinin iqtisadi artımın əsas stimulyatoru qismində çıxış edir.

Lakin statistik rəqəmlər göstərir ki, respublikamızda ixracın böyük hissəsi neft və neft məhsullarına payına düşür. Bu isə ixracın qeyri-səmərəli strukturun formalaşmasına səbəb olur. Bu baxımdan səmərəli ixrac strukturunun formalaşdırılması və ixracın həm coğrafi, həm də əmtəə strukturunun diversifikasiyasına nail olunmasına istiqamətlənmiş tədbirlərin effektivliyinin artırılması olduqca əhəmiyyətlidir. Belə olan halda korbohidrogen resurslarının tükəndiyi dövrdə də ixraca bağlı iqtisadi artımın təmin edilməsi mümkün olar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Böyük İqtisadi Ensiklopediya. II cild. (2012.) Bakı, "Şərq-Qərb" Nəşriyyat evi, 632 səh.
2. Alkhateeb, T. T. Y., Mahmood, H., & Sultan, Z. A. (2016). The Relationship between Exports and Economic Growth in Saudi Arabia. *Asian Social Science*, 12(4), 117.
3. Santos, P. G., Ribeiro, A. P., & Carvalho, V. M. (2013). Export-led Growth in Europe: Where and What to Export (No. 479). Universidade do Porto, Faculdade de Economia do Porto.
4. Panas E, Vamvoukas GA (2002) Further evidence on export-led growth hypothesis. *Applied Economics Letters* 9: 731-735.
5. Salvatore D (2014) *International Economics: Trade and Finance* (Eleventh Edition International Student Version) (John Wiley & Sons Singapore Pte. Ltd)

6. Awokuse T (2005) Export-led growth and the Japanese economy: evidence from VAR and directed acyclic graphs. Applied Economics Letters 12(14): 849-858
7. stat.gov.az

ASSESSMENT OF THE IMPACT OF EXPORTS ON ECONOMIC GROWTH

Doctor of Philosophy in Economics, Narimanov Nijad Adil

SUMMARY

The purpose of the research - is to assess the impact of exports on economic growth and the degree of openness of the country's economy in a period of widespread globalization and deepening economic relations.

The research methodology - is to determine the degree of openness of the country's economy based on the calculation of the export quota indicator, to conduct a comparative analysis of the relationship between exports and GDP based on the calculation of the relative value in dynamics.

The practical importance of the research- is that export plays an important role in the formation of the main macroeconomic indicators of our republic. From this point of view, it seems necessary to determine the degree of participation of exports in economic growth, as well as in international economic relations, based on the calculation of the index of openness of the country's economy.

The results of the research- Summarizing the research conducted in this direction, our research shows that export plays an important role in the formation of all macroeconomic indicators and occupies an important place in ensuring economic growth. In this regard, increasing the export potential by improving the production of competitive products should be considered one of the most important issues.

The scientific novelty of the research - is the impact of exports on the formation of economic relations and the assessment of the country's participation in international relations; Determining the impact of exports on ensuring economic growth and sustainable economic development.

Key words: Gross domestic product, export, economic growth, export quota, import quota.

ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ ЭКСПОРТА НА ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ

доктор философии по экономике, Нариманов Ниджад Адиль оглы

РЕЗЮМЕ

Цель исследования - оценить влияние экспорта на экономический рост и степень открытости экономики страны в период широкого распространения глобализации и углубления экономических отношений.

Методология исследования – определение степени открытости экономики страны на основе расчета показателя экспортной квоты, проведение сравнительного анализа зависимости между экспортом и ВВП на основе расчета относительной величины в динамике.

Прикладное значение исследования – экспорт играет важную роль в формировании основных макроэкономических показателей нашей республики. С этой точки зрения представляется необходимым определять степень участия экспорта в экономическом росте, а также в международных экономических отношениях на основе расчета индекса открытости экономики страны.

Результаты исследования - Обобщая исследования, проведенные в этом направлении, и наши исследования показывают, что экспорт играет важную роль в формировании всех макроэкономических показателей и занимает важное место в обеспечении экономического роста. В связи с этим повышение экспортного потенциала за счет совершенствования производства конкурентоспособной продукции следует считать одним из важнейших вопросов.

Научная новизна исследования – влияние экспорта на формирование экономических отношений и оценка участия страны в международных отношениях; Определение влияния экспорта на обеспечение экономического роста и устойчивого экономического развития.

Ключевые слова: Валовой внутренний продукт, экспорт, экономический рост, экспортная квота, импортная квота.

Məqalə daxil olmuşdur: 25.02.2023

Дата поступления статьи в

The date of the admission of the article

Təkrar işləməyə göndərilmişdir: 04.03.2023

редакцию: 25.02.2023

to the editorial office: 25.02.2023

Çapa qəbul edilmişdir: 10.03.2023

Отправлено на повторную

Send for reprocessing: 02.03.2023

обработку: 04.03.2023

Accepted for publication: 10.03.2023

Принято к печати: 10.03.2023

UOT:334.01

**SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ VERGİ
SİYASƏTİNİN ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ****Xanım Ehtibar qızı Həsənova¹, Fərid Şakir oğlu Vəliyev²****XÜLASƏ**

Tədqiqatın məqsədi – Ölkədə sahibkarlıq subyektlərinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi, onlara tətbiq olunan vergi siyasəti, iqtisadiyyatın normal və səmərəli fəaliyyətini təmin edən vacib amillərin şərtlənməsidir ki, bu göstəricilərdən biri də vergi və maliyyə siyasəti vasitəsilə əmtəə-pul və büdcə tarazlığının təmin edilməsi, eyni zamanda bazarda sağlam və azad rəqabətin dəstəklənməsi nəticəsində səmərəliliyin və əmək məhsuldarlığın yüksəldilməsi məsələləridir. Bu baxımdan tədqiqatın əsas məqsədi sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətində vergi siyasətini tətbiq etməklə onun rolunu qiymətləndirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası - Tədqiqat prosesində cədvəl, müqayisə və dinamik inkişaf, müşahidə, analitik təhlil, kompleks yanaşma metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tədbiqi əhəmiyyəti - Sahibkarlıq subyektlərinin dövlət tənzimlənməsi və vergi siyasətinin tətbiqi, o cümlədən mikro, orta və kiçik sahibkarlıq subyektlərinin vergiyə cəlb olunması, öz kiçik bizneslərini yaratması üçün güzəştli kreditlərin verilməsi, sahibkarlıq fəaliyyəti və onların mövcud vəziyyəti arasındakı asılılıq ilə əlaqədardır. Bu amil, sahibkarlıq fəaliyyətinə dövlətin təşkilati dəstəyinin, o cümlədən vergi siyasəti və maliyyə mexanizmindən istifadənin zəruriliyini təsdiq edir.

Tədqiqatın nəticələri – İqtisadi münasibətlər sistemində sahibkarlıq fəaliyyətinin mahiyyətinin, məzmununun, inkişaf xüsusiyyətlərinin aşkarlanması, bazar iqtisadiyyatı şəraitində vergi siyasətinin rolunun qiymətləndirilməsi, dövlət tənzimlənməsi və vergi siyasətinin tətbiqi nəticəsində sahibkarlıq fəaliyyətinin formalaşması və inkişafının xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirməsi, sahibkarlıq subyektlərinin həm sayının, həm də istehsal etdiyi məhsulların ekoloji təmiz və keyfiyyətli məhsul həcmının artırılması zəruridir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi - Müasir dövrdə sahibkarlıq subyektlərinə dövlət tənzimlənməsi və vergi siyasətinin tətbiqi, o cümlədən dövlət tərəfindən təşkilati və maliyyə yardımı ilə yanaşı, hüquqi, qanun çərçivəsində konsaltinq xidmətlər və digər dəstəkləyici tədbirlərlə təmin olunmağa da ehtiyac vardır ki, bu da sahibkarlıq subyektlərinin inkişafına müsbət təsir göstərir.

Açar sözlər: Sahibkarlıq fəaliyyəti, kiçik və orta sahibkarlıq, vergi tənzimlənməsi, vergi siyasəti, sosial-iqtisadi tədbirlər, vergi qanunvericiliyi.

Giriş. Sahibkarlıq fəaliyyəti bazar iqtisadiyyatı şəraitində mənfəət əldə etmək üçün fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərindən biridir ki, buna uyğun olaraq kapitalizm cəmiyyətinin tarixi təkamülü boyu sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında olan qanun və tədbirlər də tədricən formalaşmış, təkmilləşmiş, kəmiyyət və keyfiyyətə zənginləşərək mürəkkəb məzmun kəsb etmişdir.

İqtisadi ədəbiyyatda sahibkarlıq fəaliyyətinin məzmununun öyrənilməsi ilk əvvəl onu həyata keçirən sahibkar anlayışı ilə başlayır. Buna uyğun olaraq bu gün sahibkar dedikdə, iqtisadi, yaradıcı, təşkilati qabiliyyətlərə, mürəkkəb bazar konyukturası şəraitində düzgün qərar qəbul etməyə, ağıllı risk etməyə qadir olub iqtisadi fəaliyyəti həyata keçirən təşəbbüskar insanlar başa düşülür (F.Ə.Məmmədov, 2006).

Dünya iqtisadiyyatının qərb hissəsinə nəzər salsaq, sahibkar anlayışının məzmununu əks etdirən anlayış ilk dəfə ingilis iqtisadçısı R.Kantilyon(1680-1734) tərəfindən istifadə olunmuşdur. Kantilyona görə, feodalizm dövründə torpaq mülkiyyətçilərinə və müxtəlif növlü mizdurlara, feodalizm iqtisadi sisteminə nəzərən gəlir əldə etmək məqsədilə, digərlərindən məhsulu müəyyən qiymətə alaraq, bazarda müəyyən qiymətə satmağa çalışan yeni insanlar qrupu əlavə olunmuşdur. Bu insanları, R.Kantilyon sahibkarlar adlandırmışdır. Kantilyona

¹ Xanım Həsənova Ehtibar: ADAU, Gəncə, xanim-yusifova-1991@mail.ru, 0009-0007-4984-5257

² Fərid Vəliyev Şakir: ADAU, Gəncə, farid.veliyev.89@mail.ru

görə, sahibkarlıq xüsusi iqtisadi kateqoriya olub, əmtəələr bazarında tələblə təklif arasında uyğunluq yaratmağa xidmət edir (Njegomir V., 2017).

Son zamanlar, sahibkarlıq iqtisadi inkişafda çox vacib bir yerə malikdir və sahibkarlığın bütün formaları mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, sahibkarlıq fəaliyyətinin klassik nəzəriyyəsində sözü gedən fəaliyyət prosesinin süjet xəttini innovasiya, sahibkarlıq üçün müxtəlif variantların və imkanların axtarılması təşkil edir. Müəssisənin dörd ən mühüm resurslarına aid olan insan resursları, maliyyə resursları, kapital və xammal kimi resursları sahibkarlıq fəaliyyətini şərtləndirən amillərə aid edilir ki, onların hər hansı birinin çatışmazlığı müəssisənin fəaliyyətinə mənfi təsir edərək, əmək məhsuldarlığının aşağı düşməsi ilə yanaşı, sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına öz mənfi təsirini göstərmiş olacaq. Sahibkar, sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafını, eyni zamanda onun gələcək biznes-planını müəyyən edərək gələcək üçün faydalı və səmərəli fəaliyyət təşkil edir. Sonunda, idarəetmə-menecment üsürlərinə əsaslanan konsepsiyalarda sahibkarları, xüsusən müəssisələri yaradan, formalaşdıran, onların fəaliyyətini düzgün təşkil edən və eyni zamanda idarə edən azad insanlar kimi dəyərləndirirlər. Belə ki, hər bir sahibkar öz növbəsində idarəetmənin bütün prinsiplərini, funksiyalarını dərinlən öyrənməli və bilməlidir. Sözügedən nəzəriyyəyə əsasən hər bir sahibkarın əsas bacarığı, davranışı və idarəetmə qabiliyyəti, xüsusən istehsal, maliyyə və əmək resurslarının düzgün şəkildə idarə olunmasındadır.

Nəticə etibarilə, sahibkarlıq fəaliyyəti mövcud qanunvericilik bazasının, tənzimləyici maliyyə-kredit, vergi siyasətinin, valyuta, investisiya siyasətinin fəaliyyətini, ümumi iqtisadiyyatın strukturunun bazar prinsipləri əsasında yenidən qurulmasını, bazar infrastrukturunun tamamilə yenidən yaradılmasını, formalaşmasını və inkişafını tələb edir.

Ümumiyyətlə, hər bir ölkədə sahibkarlığın geniş fəaliyyəti üçün bir sıra müəyyən edilmiş ilkin şərtlərin olması olduqca vacibdir (Cheriet F., 2020).

Cədvəl 1.

Ölkə iqtisadiyyatında mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin payı, faizlə

Göstəricilər	2020				2021			
	Cəmi	o cümlədən			Cəmi	o cümlədən		
		Mikro	Kiçik	Orta		Mikro	Kiçik	Orta
Ölkə iqtisadiyyatında yaradılmış əlavə dəyər*	16,7	6,8	2,5	7,4	16,4	6,8	2,8	6,8
qeyri neft-qaz sektoru üzrə*	23,7	9,9	3,5	10,3	26,6	11,3	4,6	10,7
Müəssisələrdə muzzla işləyənlərin ümumi sayında	42,1	4,9	11,1	26,1	41,8	4,8	11,9	25,1
qeyri neft-qaz sektoru üzrə	43,8	6,1	12,9	24,8	43,2	5,0	12,3	25,9
Fəaliyyətdə olan sahibkarlıq	99,7	96,9	1,9	0,9	99,7	97,0	1,9	0,8

subyektlərinin ümumi sayında								
------------------------------	--	--	--	--	--	--	--	--

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet saytı
–(www.azstat.org)

Cədvəl 1-də mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin inkişaf dinamikasına nəzər salsaq, 2021-ci ilə nəzərən 2022-ci ildə inkişaf tendensiyasını müşahidə etmiş olarıq. Beləki fəaliyyətdə olan sahibkarlıq subyektlərinin ümumi sayına nəzərən, mikro və kiçik sahibkarlıqda artım müşahidə olunmasına baxmayaraq, orta sahibkarlıqda 0,1% azalma müşahidə olunmuşdur. Bu isə, 2020-ci ildə baş verən Vətən müharibəsi və epidemik dövr ilə əlaqədar olmuşdur. Dövlətin sahibkarlığa göstərdiyi diqqət və qayğının bariz nümunəsi olaraq, kiçik və mikro sahibkarlıqda az müddətdə olmasına baxmayaraq 0,8% artım olunmuşdur. Ümumilikdə isə, faizlər eyni olaraq qalmaqdadır (www.stat.gov.az).

Bildiyimiz kimi, dövlətin sahibkarlıq fəaliyyətinə müdaxiləsi bir sıra amillərlə şərtlənir ki, bunlara da əhalini ekoloji təmiz məhsullarla yanaşı ekoloji tarazlığının təmin olunması, ümumilli və xarici resurslardan səmərəli istifadə edilməsinə nəzarət, o cümlədən cəmiyyətin az təminatlı təbəqəsinin iqtisadi və sosial müdafiəsi, iqtisadi tənəzzüllərin(böhranların) qarşısının alınması, bu sahədə cinayətkarlara qarşı mübarizə kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi və s. özündə cəmləşdirir. Dövlət tənzimlənməsi istiqamətlərinə nəzər salsaq, ilk növbədə əsas hədəf sahibkarlıq və mülkiyyət münasibətlərinə, sosial inkişafın, investisiyaların, maliyyə bazarının və pul dövriyyəsinin, əmək bazarının tənzimlənməsinə yönəlir və bütün bu proseslər dövlət tənzimlənməsinin əsas elementləri sayılır (Bəşirov F.H, 2015).

Sahibkarlıq subyektlərinin sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsində əsas məqsəd iqtisadiyyatın normal və səmərəli fəaliyyətini təmin edən vacib amillərin şərtlənməsidir ki, bu göstəricilərdən biri də vergi, maliyyə siyasəti vasitəsilə əmtəə-pul və büdcə tarazlığının təmin edilməsi, eyni zamanda bazarda sağlam və azad rəqabətin dəstəklənməsi nəticəsində səmərəliliyin və əmək məhsuldarlığın yüksəldilməsi məsələləridir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin məqsədlərinə nəzər salsaq, əhalinin məşğulluğunun normal səviyyəsinin təmin edilməsi, kiçik sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, bazarda rəqabətin dəstəklənməsi, vətəndaşların həyatının və sağlamlığının mühafizəsi və s. əsas olaraq qeyd edilir (Vergi məəcəlləsi, 2022).

Ümumiyyətlə, müəyyən şərtlər vardır ki, bu şərtlər daxilində dövlətin sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinə müdaxiləsi mümkün ola bilər və şərtlərə nəzər salsaq müəssisənin mühitinin vəziyyətinin pisləşməsi, milli və ərzaq təhlükəsizliyə təhlükə yarandıqda, o cümlədən cəmiyyətdə sosial və iqtisadi gərginlik olduqda, iqtisadiyyatda istehsalın aşağı düşməsi, məşğulluq səviyyəsinin azalması, vergi dərəcələrinin artması, büdcədə kəsinin yaranması, dünya bazarında digər məhsullarla rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsala şəraitin olmaması və s. hallarda sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinə gərək olur[8].

Xüsusilə də sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin inzibati və iqtisadi üsullara bölgüsü üzrə təhlil aparsaq, bu üsulları fərqləndirmək lazım gələcək ki, bunlara ağağıdakı faktorlar aid edilir. Beləliklə inzibati dövlət tənzimlənməsi üsullarına iqtisadi inkişafın strateji məqsədlərinin müəyyən edilməsi, müəyyən növ məhsulların dövlət sifarişləri və müqavilələri üzrə alınması, ayrı-ayrı məhsulların istehsalı və satışı üzrə hüquqi və inzibati məhdudiyətlər və qadağaların müəyyən edilməsi, məhsul və texnologiyaların keyfiyyətinə və sertifikatlaşdırılmasına olan normativ tələblər və s. aid edilsə də, iqtisadi proseslərin dolayı dövlət tənzimlənməsi üsullarına vergi güzəştləri sistemi, vergitutma, vergi qoyma, kredit güzəştləri, kredit faizləri və digər amillər aid edilir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin vasitəsi dedikdə, sahibkarlıq sahəsində yaranan münasibətlərə dövlət təsirinin üsulusur. Vasitələr iki qrupa bölünür: hüquqi və qeyri-hüquqi vasitələr. Qeyri-hüquqi vasitələrə siyasi, təşkilati-texniki və iqtisadi vasitələr aiddir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin iqtisadi vasitələr müvafiq hüquqi formalarda təcəssüm olunur. Başqa sözlə desək, pul kreditlər vergi, qiymətlər və tariflər iqtisadi-hüquqi vasitələrdir (Bəşirov F.H, 2015).

Sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi mexanizmində sahibkarlıq fəaliyyətinin və iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin vasitələrindən biri kimi dövlət nəzarəti mühüm yer tutur. Bu nəzarətlərə nəzər yetirsək, bank nəzarəti, vergi nəzarəti, gömrük, valyuta və s görə bilərik.

Sahibkarlıq subyektlərinin sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin iqtisadi vasitələri müvafiq hüquqi formalarda təsvir olunur ki, bu sahədə vergi və vergiqoyma prinsipi mühüm rol oynayır. Sahibkarlıq fəaliyyətində vergi tənzimlənməsinə nəzər salsaq, görürük ki, bu sahədə bir sıra vergi tənzimləyici qanunlar qəbul olunmuşdur (Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında, Azərbaycan Respublikasının qanunu, 1992).

Sahibkarlıq sahəsində həyata keçirilən tənzimlənmələr, yoxlamalar, onların maraqlarının müdafiə olunması, gedən proseslərin məqsəd və prinsiplərini, təşkili və aparılması qaydalarını, fiziki şəxslərin hüquq və vəzifələrini, sahibkarların maraq və hüquqlarının müdafiəsi, o cümlədən məşğulluğun inkişafına təsiri və s. ilə digər məsələlər Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlıq haqqında qanunu, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və eləcə də, Vergi məəcəlləsi qanunu ilə tənzimlənilir (Alyev İ.H, 2019).

Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sektorunu sürətlə inkişaf etdirmək, sahibkarlığın inkişafına əsaslanan, rəqabətqabiliyyətli və dayanıqlı iqtisadi artımı təmin edən milli iqtisadiyyatı formalaşdırılmasına nail olmaq dövlətin iqtisadi siyasətinin başlıca hədəfidir. Həmçinin, sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin məqsədlərinə nəzər salsaq, əhalinin məşğulluğunun normal səviyyəsinin təmin edilməsi, kiçik sahibkarlıq subyektlərinin inkişaf etdirilməsi, bazarda sağlam rəqabətin dəstəklənməsi, vətəndaşların həyatının və sağlamlığının mühafizəsi və s. əsas olaraq qeyd edilir. Azərbaycan Respublikasında sahibkarların maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsinə dövlət dəstəyi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı bunu bir daha sübut edir ki, sahibkarlar hər zaman olduğu kimi bu gün də dövlətin diqqət mərkəzindədir. Bunun nəticəsidir ki, son illərdə ölkədə aparılan uğurlu iqtisadi islahatlar nəticəsində bu sahədə bir sıra əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə edilmişdir. Eyni zamanda ölkədə biznes və investisiya mühiti daha da yaxşılaşdırılmışdır ("Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər", 2021).

İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri tərəfindən ödənilən vergilər, (mln. Manat)

İqtisadi fəaliyyət növləri	Cəmi	2020			Cəmi	2021		
		Mikro	Kiçik	Orta		Mikro	Kiçik	Orta
İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə cəmi	2022,7	503,5	501,2	1018,0	2849,2	1161,7	538,9	1148,6
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	13,4	3,1	3,3	7,0	18,1	4,6	4,4	9,1
Sənaye	430,1	190,3	105,7	134,1	1050,3	750,8	102,9	196,6
Tikinti	437,1	40,3	128,8	268,0	402,3	35,4	104,5	262,4
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	354,2	85,1	87,5	181,6	455,0	91,4	128,4	235,2
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	146,3	90,2	18,5	37,6	214,3	158,1	23,8	32,4
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	30,9	4,9	6,5	19,5	44,2	6,1	11,9	26,2
Digər sahələr	315,8	71,3	87,6	156,9	357,8	91,1	76,5	190,2

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet saytı - www.azstat.org

Cədvəl 2-nin məlumatlarına əsasən son iki ilin təhlilini aparsaq, mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin müxtəlif iqtisadi fəaliyyət növləri tərəfindən ödənilən vergilər üzrə artım dinamikasını müşahidə etmiş olarıq. Beləki, ümumi iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə ödənilən vergilər 2020-ci ildə 2022,7 mln manat olmasına baxmayaraq, bu göstərici 2021-ci ildə 2849,1mln manat miqdarında müşahidə olunmuşdur. Nəticə etibarlı ilə, 2020-ci ilə nisbətən, 2021-ci ildə vergi ödənişləri 1,4 dəfə yüksəlmişdi ki, bu da sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətlərinin son dövrlər sayını çoxalması və vergi dərəcələrinin artması səbəbilə vergi yığımlarının sayı artmışdır.

Məlumdur ki, iqtisadiyyata təsir etmə vasitələri kimi yəni vergi, büdcə xərcləri, dövlət borcları və s. arasında fiziki və hüquqi şəxslərlə bilavasitə və dolaylı şəkildə ən sıx əlaqəsi olan vergi sistemidir. Ümumiyyətlə qəbul edilmişdir ki, vergilər bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi və sosial həyata ən təsirli dövlət müdaxiləsi vasitəsidir. Bununla yanaşı qeyd edilməlidir ki, sahibkarlıq subyektlərinin vergiyə cəlb olunmasında bir sıra güzəşt və azadolmalardan istifadə olunur. Daha aydın şəkildə desək mikro sahibkarlıq subyektləri mənfəət vergisi ödəyicisi olduğu halda ödədiyi mənfəət vergisinin (20%) əsaslı hissəsinin 75% - ni ödəməkdən azaddır. (qanunla müəyyən olunmuş şərtlər saxlanılmaqla). Mikro sahibkarlıq subyektləri o şəxslərdir ki işçi sayı 10 a qədər və gəlirləri 200.000 manat təşkil edir (Njgomir V, 2017).

Onu qeyd etmək lazımdır ki, dövlət büdcəsinin formalaşmasında vergi yığımlarının xüsusi rolu vardır. Dövlət vergiləri içərisində hüquqi şəxslərdən yığılan mənfəət vergisinin və fərdi sahibkarlardan alınan gəlir vergisinin mühüm əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır.

Son büdcə daxilolmalarına nəzər salsaq, hüquqi şəxslərin ödədiyi ƏDV-nin, mənfəət vergisinin, sadələşdirilmiş verginin və fərdi sahibkarların ödədiyi gəlir vergisinin xüsusi çəkisinin digər vergilərdən daha çox olduğunu görmüş olarıq. Hər il dövlət tərəfindən fərdi sahibkarlara, dövlət dəstəyi olaraq subsidiyaların verilməsi, eyni zamanda sahibkarlıq subyektlərinin ödəməli olduqları vergi miqdarının azaldılması daim dövlətin sahibkarlıq fəaliyyətini təşviq etdiyinə göstəricisi kimi qiymətləndirilir. İqtisadi münasibətlər sistemində sahibkarlıq fəaliyyətinin mahiyyətinin, məzmununun, inkişaf xüsusiyyətlərinin aşkarlanması, bazar iqtisadiyyatı şəraitində vergi siyasətinin rolunun qiymətləndirilməsi, dövlət tənzimlənməsi və vergi siyasətinin tətbiqi nəticəsində sahibkarlıq fəaliyyətinin formalaşması və inkişafının xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirməsi, o cümlədən dövlətin maddi və qeyri-maddi dəstəyi nəticəsində təkmilləşdirilməsi və sosial əlaqələrin genişlənməsi, sahibkarlıq subyektlərinin həm sayının, həm də istehsal etdiyi məhsulların ekoloji təmiz və keyfiyyətli məhsul həcmının artırılması zəruridir (Vergi məcəlləsi, 2022).

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Qanunu, 1995
2. Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında, Azərbaycan Respublikasının qanunu, 1992
3. Azərbaycan Respublikası Vergi məcəlləsi, Bakı, 2022
4. Aliyev İ.H. Aqrar sahə modernləşdirmə dönməndə: problemlər və onun həlli yolları. Bakı, 2019, 355 səh.
5. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”in təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin [2021-ci il 2 fevral tarixli 2469 nömrəli Sərəncamı](#)
6. “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı
7. Bəşirov F.H. Sahibkarlığın nəzəri konsepsiyaları və formalaşması xüsusiyyətləri. Azərbaycanın Vergi Jurnalı, Bakı: № 6, 2015.
8. Cheriet F., Messeghem K. Agricultural entrepreneurship: Challenges and perspectives, Dans Revue de l'Entrepreneuriat 2020/4 (Vol. 19), pages 240.
9. İbrahimov İ.H. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə aqrar sahənin potensialları və inkişaf amilləri. Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, “Kooperasiya” elmi-praktik jurnalı №1 (60-2021, səh 127-135)
10. F.Ə. Məmmədov, A. F. Musayev, M. M. Sadıqov, Y. A. Kəlbəyev Vergilər və vergi tutma. Bakı, 2006
11. Kahan D. Entrepreneurship in farming, farm management extension guide, FAO, Rome 2013, 130 pages.
12. Njegomir V., Pejanović L., Keković Z. Agricultural entrepreneurship, environmental Protection and insurance, Journal of Economics of Agriculture, Belgrade, 3/2017, pp 1035-1047.
13. www.stat.gov.az

THE ROLE AND IMPORTANCE OF TAX POLICY IN REGULATING BUSINESS ACTIVITY

SUMMARY

The purpose of the study - is to state the regulation of business entities in the country, the tax policy applied to them, and to determine the important factors that ensure the normal and efficient functioning of the economy, one of these indicators is the provision of commodity-money and budget balance through tax and financial policy, and at the same time a healthy market and improving efficiency and labor productivity as a result of supporting free competition. In this regard, the main goal of the research is to evaluate the role of tax policy in the activity of business entities.

Methodology of the research - Table, comparison and dynamic development, observation, analytical analysis, complex approach methods were used in the research process.

Applied significance of the research - It is related to the state regulation of business entities and the application of tax policy, including taxation of micro, medium and small business entities, the provision of concessional loans to create their own small businesses, the dependence between business activity and their current situation. This factor confirms the necessity of the state's organizational support for entrepreneurial activity, including the use of tax policy and financial mechanism.

The results of the research – Identifying the essence, content, and development characteristics of entrepreneurial activity in the system of economic relations, assessing the role of tax policy in the market economy, determining the characteristics of the formation and development of entrepreneurial activity as a result of the application of state regulation and tax policy, the number of entrepreneurial subjects, and the ecologically clean and high-quality products produced it is necessary to increase the product volume.

Scientific novelty of the research - In modern times, there is a need to provide business entities with state regulation and tax policy implementation, as well as organizational and financial assistance from the state, as well as legal, consulting services and other supporting measures within the framework of the law, which has a positive effect on the development of business entities. shows.

Keywords: Entrepreneurship, small and medium entrepreneurship, tax regulation, tax policy, entrepreneurship, socio-economic measures, tax legislation.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ НАЛОГОВОЙ ПОЛИТИКИ В РЕГУЛИРОВАНИИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

РЕЗЮМЕ

Цель исследования состоит - в том, чтобы констатировать регулирование субъектов хозяйствования в стране, применяемую к ним налоговую политику, а также определить важные факторы, обеспечивающие нормальное и эффективное функционирование экономики, одним из таких показателей является товарная обеспеченность. - сбалансированность денег и бюджета за счет налоговой и финансовой политики, и в то же время здорового рынка и повышения эффективности и производительности труда в результате поддержки свободной конкуренции В связи с этим основной целью исследования является оценка роли налоговой политики в деятельности субъектов хозяйствования.

Методология исследования - В процессе исследования использовались методы таблицы, сравнения и динамики, наблюдения, аналитического анализа, комплексного подхода.

Прикладное значение исследования - Это связано с государственным регулированием субъектов предпринимательства и применением налоговой политики, в том числе с налогообложением субъектов микро-, среднего и малого предпринимательства, предоставлением льготных кредитов для создания собственного малого бизнеса, зависимостью деловой активности от их текущего положения. Этот фактор подтверждает необходимость государственной организационной поддержки предпринимательской деятельности, в том числе с использованием налоговой политики и финансового механизма.

Результаты исследования – Выявление сущности, содержания и особенностей развития предпринимательской деятельности в системе экономических отношений, оценка роли налоговой политики в рыночной экономике, определение особенностей формирования и развития предпринимательской деятельности в результате применения государственного регулирования и налоговой политики, количество субъектов предпринимательства, а также производимой экологически чистой и качественной продукции необходимо увеличивать объем продукции.

Научная новизна исследования - В современное время возникает необходимость обеспечения субъектов хозяйствования государственным регулированием и реализацией налоговой политики, а также организационно-финансовой помощью со стороны государства, а также юридическими, консультационными услугами и другими мерами поддержки в рамках закона, что положительно сказывается на развитии субъектов хозяйствования.

Ключевые слова: предпринимательство, малое и среднее предпринимательство, налоговое регулирование, налоговая политика, предпринимательство, социально-экономические меры, налоговое законодательство.

Məqalə daxil olmuşdur: 22.02.2023

Təkrar işləməyə göndərilmişdir:

02.03.2023

Çapa qəbul edilmişdir: 13.03.2023

Дата поступления статьи в

редакцию: 22.02.2023

Отправлено на повторную

обработку: 02.03.2023

Принято к печати: 13.03.2023

The date of the admission of the article

to the editorial office: 22.02.2023

Send for reprocessing: 02.03.2023

Accepted for publication: 13.03.2023

YAŞIL DAYANIQLILIQ

Zeynəb Rasim Sabirzadə¹, Dos. Həcər Qafar İsmayılova²
Xalid Şahid Hidayətov³

XÜLASƏ

Tədqiqatın məqsədi - Tədqiqatın məqsədi yaşıl dayanıqlılığın iqtisadi, ekoloji, sosial, və gələcək yönümlü faydalarını ortaya çıxararaq həm müəssisələr həm də dövlət səviyyəsində tətbiqinin son dərəcə aktual və əhəmiyyətli olduğunu sübut edilməsidir.

Tədqiqatın metodologiyası - Tədqiqat prosesində daha əvvəl praktiki tətbiq təcrübəsinə sahib olan dövlət və müəssisələrin əldə etdiyi nəticələr müşahidə edilərək əsas götürülür. Eyni zamanda iqtisadi statistik və müqaisə üsulları ilə mövcud cəziyyət təhlil edilərək qiymətləndirilir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti yaşıl dayanıqlılığın iqtisadi, ekoloji, sosial, və gələcək yönümlü faydalarıdır.

Tədqiqatın nəticələri - Təqdim olunan məqalədə yaşıl iqtisadiyyat və dayanıqlı inkişafın ortaq və fərqli cəhətləri təhlil edilir. Yaşıl dayanıqlılığın nə olduğu, dünyada və Azərbaycanda inkişaf perspektivləri araşdırılır. Bu günə qədər görülən tədbirlər və bundan sonrakı zaman dilimində görülməli tədbirlər haqqında məlumat verilir. Eyni zamanda yaşıl dayanıqlılığın iqtisadi, ekoloji, sosial, və gələcək yönümlü digər faydaları haqqında məlumat verilərək mövzunun aktuallığı və əhəmiyyətinə diqqət çəkilir. Həmçinin, məqalədə yaşıl iqtisadiyyat və dayanıqlı inkişaf arasında qarşılıqlı əlaqələrin gücləndirilməsi istiqamətində təkliflər verilir.

Açar sözlər: yaşıl iqtisadiyyat, dayanıqlı inkişaf, yaşıl dayanıqlılıq, yaşıl enerji zonası, iqtisadi dayanıqlılıq

Giriş.

Yaşıl iqtisadiyyat termini ilk dəfə 1989-cu ildə Böyük Britaniya hökuməti üçün bir qrup aparıcı ekoloji iqtisadçı tərəfindən Yaşıl İqtisadiyyatın Planı (Pearce, Markandya və Barbier, 1989) adlı qabaqcıl hesabatda istifadə edilmişdir. Hesabat "dayanıqlı inkişaf" termini və iqtisadi tərəqqinin ölçülməsi, layihələrin və siyasətlərin qiymətləndirilməsi üçün davamlı inkişafın nəticələrinə dair konsensusun olub-olmaması ilə bağlı idi.

Yaşıl iqtisadiyyat insan rifahını və sosial bərabərliyi yaxşılaşdırmaq və ekoloji riskləri azaltmaq məqsədi daşıyan üç ölçüdə - iqtisadi, sosial və ekoloji - davamlı inkişafın katalizatorunu təmsil edir.

Yaşıl İqtisadiyyat sərmayələrə, məşğulluğa və bacarıqlara əsas diqqət yetirməklə davamlı iqtisadi artıma makroiqtisadi yanaşma təmin edir. Yaşıl İqtisadiyyatın təşviqi üçün çoxtərəfli tərəfdaşlıqlar həm istehlak, həm də istehsal nümunələrində davamlı dəyişiklikləri sürətləndirmək və konsolidasiya etməklə dəstəklənir.

Yaşıl iqtisadiyyatda məşğulluq və gəlir artımı karbon emissiyalarının və çirklənmənin azaldılmasına, enerji və resurs səmərəliliyinin artırılmasına, biomüxtəlifliyin və ekosistem xidmətlərinin itirilməsinin qarşısının alınmasına imkan verən iqtisadi fəaliyyətlərə, infrastruktura və aktivlərə dövlət və özəl sərmayələr vasitəsilə idarə olunur.

¹ Əsas müəllif/Corresponding author: ADNSU, İstehsalat və xidmət sahələrinin iqtisadiyyatı və idarə olunması ixtisasının magistrantı, İndigo MMC, məhsul qiymətləndirməsi üzrə kiçik mütəxəssis, Azərbaycan, Bakı ş., sabirzadezeynab@gmail.com

² ADNSU - menecment kafedrası, dosent, iqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan, Bakı ş., hajar.ismayilova@asoiu.edu.az

³ Improve consulting MMC, satış meneceri, Azərbaycan, Bakı ş., hidayetov9518@gmail.com

Dayanıqlı inkişaf — hazırkı zamanın tələblərini ödəyən, lakin gələcək nəsillərin öz şəxsi tələbatlarını ödəməyi təhlükə altına qoymayan və bu zaman digər ölkələrin milli suverenliyinə təhlükə yaratmayan inkişafdır.

Qlobal məqsədlər kimi də tanınan dayanıqlı inkişaf məqsədləri dünyanın bütün ölkələrində bəşəriyyətin üzləşdiyi böyük problemləri həll etməyə və bütün insanların güzəştə getmədən daha yaxşı həyat yaşamaq üçün eyni imkanlara malik olmasını təmin etməyə çağırışdır.

İqlim dəyişikliyi, su qıtlığı, qeyri-bərabərlik və aclıq kimi bəşəriyyətin üzləşdiyi bir çox problemləri ancaq qlobal səviyyədə və davamlı inkişafı təşviq etməklə həll etmək olar.

Dayanıqlı inkişaf və yaşıl iqtisadiyyatı bir məzmun kimi birləşdirsək **yaşıl dayanıqlılıq** konsepsiyası ortaya çıxır.

Yaşıl təşəbbüslərin əsas məqsədi mövcud iqtisadi potensialın reallaşdırılması zamanı təbii sərvətlərdən doğru və səmərəli şəkildə istifadə etməkdir. Yaşıl dayanıqlılıq təşkilatlara müxtəlif iqtisadi və ekoloji problemləri həll etməyə imkan verir. O, həmçinin müxtəlif sahələrdə inkişafa təkan verir:

- Məhsuldarlıq: Yaşıl stimullar və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə məhsuldarlığın artırılmasını təmin edir.
 - İnnovasiya: Yaşıl stimullar innovasiyalar üçün daha çox imkanlar yaradır, ekoloji problemlərin həllində yeni üsulların tətbiqini stimullaşdırır.
 - Yeni bazarlar: Yaşıl stimullar yaşıl texnologiyalara, xidmətlərə və mallara tələbatın artması səbəbindən yeni bazarlar yaradır. Bu da iş imkanlarını artırır.
- Yaşıl davamlılığın əsas üstünlükləri kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:
- İqtisadi: Bərpa olunan enerji mənbələri enerji xərclərini azaldır.
 - Sağlamlıq: Yaşıl davamlılığın müsbət ekoloji təsirləri zərərli maddələr və tullantılarla çirklənmiş ətraf mühitin təsirinə məruz qalan insanların sağlamlığını yaxşılaşdırır, nəfəs aldıkları havanın, istehlak etdikləri qidaların və yaşayış yerlərinin keyfiyyətini artırır.
 - Ətraf mühit: Yaşıl təşəbbüslərin ətraf mühitə müsbət təsirləri çoxdur. Məsələn, ekoloji əkinçiliklə istixana emissiyaları və havanın çirklənməsi azalır.
 - Reputasiya: Yaşıl və davamlı biznes proseslərinə keçən müəssisələr müştəri məmnuniyyəti qazanır. Bu, müəssisələr üçün faydalılığı sübut edilmiş, sınaqdan keçirilmiş bir metoddur.

Yaşıl Davamlılığa necə nail olunur?

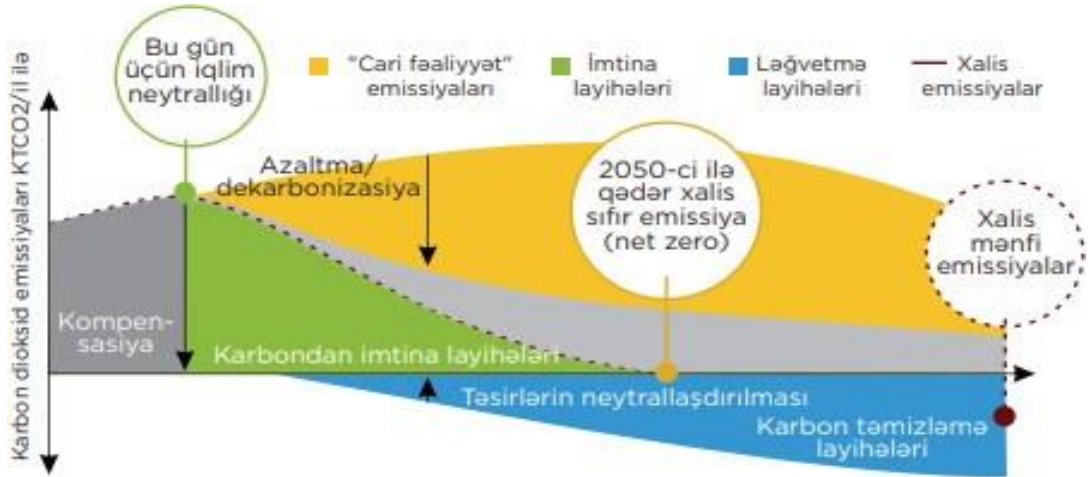
Yaşıl davamlılığa nail olmaq üçün strategiyalar müəssisələr, işçilər, vətəndaşlar, hökumətlər və s. üçün həvəsləndirici olmalıdır. Hər kəsə uyğun bir yaşıl strategiya yoxdur, lakin onu qurarkən nəzərə alınmalı ümumi elementlər var. Ətraf mühitdən xəbərdar olan şirkət

öz mənfəətindən əlavə olaraq ətraf mühitə və cəmiyyətə mənfi təsirləri də nəzərə almalıdır. Belə müəssisələr dayanıqlı hesab olunur.

Yaşıl davamlılığa nail olmağın bəzi yolları bunlardır:

- Daha az plastik məhsul almaq
- Enerjiyə qənaət edən lampalardan istifadə
- Fərdi avtomobil istifadəsindən imtina edərək piyada getməyə və ya mümkün qədər alternativ nəqliyyatdan istifadə
- Mümkünsə yaşıl enerjiyə keçid
- Təkrar emala yararlı olmayan plastik qida paketlərindən imtina
- Ətraf mühitə faydası olan alış-veriş etməyə çalışmaq
- Vəhşi təbiətə təhlükə yaradan məhsullardan imtina

Yaşıl həllərə duyulan ehtiyacla bağlı sosial məlumatlılıq artdıqca, dövlət və təşkilatlar ətraf mühitə mənfi təsirləri azaltmaq üçün yaşıl təşəbbüslər icra edir. Buna “yaşıl investisiyaları” nümunə göstərmək olar. “Yaşıl investisiyalar” iqtisadi qərarlar qəbul edən subyektlərin həm istehsal, həm də maliyyə davranışlarını dəyişdirir. Belə ki, yeni investisiya alətlərindən istifadə etmək istəyən şirkətlər ekoloji cəhətdən səmərəli layihələr icra etdikdə onların maliyyə davranışları qlobal çağırışlara uyğunlaşır.

Şəkil 1. “Yaşıl investisiyalar” emissiyalarının azaldılmasına necə təsir göstərir?
(Vüsal Q., 2022)

Yaşıl iqtisadiyyat və dayanıqlı inkişaf arasındakı fərq

Yaşıl iqtisadiyyat və dayanıqlı inkişaf əksər cəhətdən oxşar olsa da, bu iki anlayışı eyniləşdirmək olmaz. Bir çox məhsul eyni zamanda yaşıl və davamlı ola bilsə də, iki terminin ayrı tərifləri və hətta fərqləri var.

Yaşıl olmaq ekoloji cəhətdən təmiz məhsul və xidmətlərdən istifadə etmək deməkdir. Dayanıqlılıq məhsul və ya xidmətlərin gələcək nəsillərin resurslarına zərər verməyəcək şəkildə istifadəsi deməkdir.

Beləliklə, son məhsul yaşıl olsa da, onun istehsalı və ya istehsal prosesi heç də davamlı olmaya bilər. Məsələn, istehsalı üçün çox enerji tələb edən məhsullar davamlı hesab edilə bilməz. Eyni məhsullar bərpa olunan mənbələrdən hazırlanırsa, onlar yaşıl hesab edilə bilər.

Azərbaycanda “yaşıl iqtisadiyyat” -in inkişaf imkanları

Azərbaycan Respublikası qlobal miqyasda əhəmiyyətli geosiyasi və geoiqtisadi mövqə tutan, dayanıqlı və Cənubi Qafqazın ən böyük iqtisadiyyatına malik olan ölkədir. 2016-cı ildən etibarən Azərbaycanda postneft dövründə rəqabətli iqtisadiyyatın formalaşmasına, bu əsasda dayanıqlı iqtisadi artımın və rifahın təmin edilməsinə yönəlmiş islahatların növbəti mərhələsinə start verilmiş, strateji yol xəritələri qəbul edilərək icra olunmuşdur. Strateji yol xəritələrinin icrası nəticəsində milli iqtisadiyyatda mühüm keyfiyyət, struktur və institusional dəyişikliklər baş vermişdir. (Vüsal Q., 2022)

Eyni zamanda Azərbaycan iqtisadiyyatının ekoloji cəhətdən dayanıqlı olması üçün əsas parametrlərin müəyyənləşdirilməsinə çalışılmış, ölkəmizdə “yaşıl iqtisadiyyat”a keçidlə bağlı maneələr və imkanlar ətraflı şəkildə təhlil edilmişdir. Ümumiyyətlə, iqtisadi ədəbiyyatların təhlilindən aydın olur ki, hələ dünyanın hər hansı bir ölkəsində “yaşıl iqtisadiyyat” modeli tam olaraq qurulmayıb. Həmçinin “yaşıl iqtisadiyyat” anlayışı ilə yanaşı “yaşıl inkişaf” və “yaşıl iş yerləri” terminlərinin ümumi qəbul edilmiş tərifləri yoxdur. Ədəbiyyatlarda "yaşıl artım" ifadəsi ətraf mühitlə əlaqəli məhsul və xidmətləri təqdim edən sahələrdəki artımı təsvir etmək üçün istifadə edilir. Belə sahələrdəki iş yerləri barədə də "yaşıl iş" ifadəsi işlədilir. Amma ortaqlıq fikirdən biri ondan ibarətdir ki, “yaşıl iqtisadiyyat” insan mərkəzlidir və bütün insanların rifahının yaxşılaşdırılmasına xidmət edir. “Yaşıl iqtisadiyyat” paradigmasına zidd olan “qəhvəyi iqtisadiyyat” termini, resursların daha çox istifadəsi, aşağı enerji səmərəliliyi, dayanıqlı olmayan enerji qaynaqlarından asılılıq və yüksək dərəcədə iqlim riskinə əsaslanır. (Vüsal Q., 2022)

Qeyd edək ki, son illər Azərbaycanda “yaşıl iqtisadiyyat”ın inkişafı istiqamətində bir sıra təşəbbüslər uğurla reallaşdırılmışdır. Hazırda da dayanıqlı inkişafın mühüm bir komponenti olaraq “yaşıl iqtisadiyyat”ın formalaşdırılması istiqamətində siyasət həyata keçirilir və görülən işlərin qarşdakı müddətdə daha da sürətlənəcəyi qaçınılmazdır. Məhz "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" adlı sənəddə də ölkəmizdə “yaşıl iqtisadiyyat”ın inkişafı mühüm məsələ kimi önə çəkilir. Milli Prioritetlərdə növbəti onillikdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının beş milli prioritet üzrə reallaşdırılması hədəflənir. (Vüsal Q., 2022)

Azərbaycanda ətraf mühitin qorunması və iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə tədbirlərinə çəkilən xərclərin böyük hissəsi dövlət büdcəsindən ətraf mühitin mühafizəsi istiqamətində ayrılmış xərclər çərçivəsində həyata keçirilir. Dövlət Statistika Komitəsinin (DSK) məlumatına əsasən, 2000-2020-ci illərdə ətraf mühitin mühafizəsinə yönəldilmiş xərclər 3,3 milyard manat təşkil etmişdir. 2020-ci ildə bu istiqamətə 240,0 milyon manat məbləğində vəsait ayrılmışdır ki, bu, 2000-ci illə müqayisədə 13,2 dəfə çoxdur. Bu məbləğə ətraf mühitin çirklənməsinin və ona hər hansı digər zərərin vurulmasının qarşısının alınması, azaldılması və ləğv edilməsinə yönəldilmiş fəaliyyətlə bağlı olan bütün xərclər daxildir.(cədvəl 1)(Vüsal Q.,2022)

Cədvəl 1. Ətraf mühitin mühafizəsinə çəkilən xərclər (min manat).

Xərclər	2000	2005	2010	2015	2018	2019	2020
Cəmi	18 188,4	30 905,7	260 673,8	136 208,3	319 256,1	387 680,4	239 764,5
O cümlədən:							
ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinin həyata keçirilməsinə çəkilən cari xərclər	11 853,9	21 395,8	52 817,3	32 258,4	47 896,3	59 222,8	49 727,3
ətraf mühitin mühafizəsi üzrə əsas istehsal fondlarının əsaslı təmirinə	3129,0	1860,8	4793,6	1605,0	3395,1	971,6	1920,1
qoruq və milli parkların saxlanmasına, vəhşi heyvanların, balıqların mühafizəsinə və çoxaldılmasına	301,4	1026,0	3902,7	5949,8	6807,5	6837,4	6206,0
meşə təsərrüfatının əməliyyatlarına	1181,4	3710,8	9153,0	11530,7	13245,0	10793,0	11702,4
ətraf mühitin mühafizəsinə və təbii resurslardan səmərəli istifadə üçün əsas kapitalla yönəldilmiş vəsait	1722,7	2912,3	190 007,2	84 864,4	247 912,2	309 855,6	170 208,7
real ÜDM-in (2005-ci ilin qiymətləri ilə) hər min manatına düşən xərclər, manat		2,47	9,74	4,52	10,77	12,74	8,24

Cədvəldən də göründüyü kimi,2020-ci ildə ÜDM-in hər min manatına düşən ətraf mühitin mühafizəsi xərcləri 8,24 manat təşkil etmişdir. Ümumilikdə isə 2020-ci ildə ətraf mühitin mühafizəsinə çəkilən xərclər ÜDM-in 0,6 faizini təşkil etmişdir. Bu vəsaitin 71 faizini ətraf mühitin mühafizəsinə və təbii resurslardan səmərəli istifadə üçün əsas kapitalla yönəldilmiş vəsait, 20,7 faizini ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinin həyata keçirilməsinə çəkilən cari xərclər, 4,9 faizini meşə təsərrüfatının əməliyyatlarına, 2,6 faizini qoruq və milli parkların saxlanmasına, vəhşi heyvanların, balıqların mühafizəsinə və çoxaldılmasına və 0,8 faizini ətraf mühitin mühafizəsi üzrə əsas istehsal fondlarının əsaslı təmirinə çəkilmiş xərclər təşkil etmişdir (qrafik 1). (Vüsal Q.,2022)

Qrafik 1. 2020 – ci ildə Azərbaycanda ətraf mühitin mühafizəsinə çəkilən xərclərin strukturu

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə Yaşıl Enerji Zonası (YEZ)

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin işğaldan azad edilmiş ərazilərlə bağlı müəyyən etdiyi iqtisadi inkişaf kursunda bu ərazilərin “yaşıl enerji” zonasına çevrilməsi əsas istiqamətlərdən biri hesab olunur. 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra 2020-ci ilin iqtisadi yekunlarına dair 6 yanvar 2021-ci il tarixli müşavirədə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən işğaldan azad edilmiş ərazilərdə Yaşıl Enerji Zonasının yaradılmasına dair strateji baxış irəli sürülmüş və bunun üçün həmin ərazilərdə kifayət qədər bərpa olunan enerji potensialının olması bildirilmişdir. (2)

“Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində “yaşıl enerji” zonasının yaradılması ilə bağlı tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 3 may 2021-ci il tarixli 2620 nömrəli Sərəncamı ilə beynəlxalq məsləhətçi şirkətin cəlb edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Sərəncamın icrası istiqamətində Yaponiyanın TEPCO şirkəti ilə əməkdaşlığa başlanılmış və müvafiq Konsepsiya sənədi hazırlanmışdır.(3)

Konsepsiyanın məqsədi işğaldan azad edilmiş ərazilərdə mövcud olan yüksək bərpa olunan enerji potensialından istifadə etməklə ərazini ekoloji cəhətdən təmiz yaşıl enerji ilə təmin etmək və ekoloji cəhətdən təmiz və enerji səmərəliliyinə malik yaşıl texnologiyaların tətbiqi perspektivlərini araşdıraraq təkliflər formalaşdırmaqdır. Bunun üçün müxtəlif ssenarilər tətbiq edilməklə ərazilərin enerji tələbatı modelləri hazırlanmışdır.

Yaşıl Enerji Zonasının yaradılması çərçivəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərdə bərpa olunan enerji mənbələrindən elektrik enerjisi istehsalı, enerji səmərəliliyi tədbirləri, elektrik nəqliyyat vasitələrindən istifadə, tikililərin damlarında bərpa olunan enerji qurğularının (xüsusən günəş panellərinin) qurulması, həmçinin küçələrin və yolların işıqlandırılmasında günəş enerjisi əsaslı LED lampalardan istifadə, istilik, soyutma və isti su təchizatında bərpa olunan enerji texnologiyalarından istifadə, ağıllı enerji idarəetmə texnologiyalarının tətbiqi, tullantıların enerji məqsədli idarə edilməsi kimi tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur.

İlkin müşahidələr göstərir ki, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl və Füzuli rayonlarında günəş enerjisi layihələri üçün əlverişli potensial mövcuddur və bu texniki potensial 7200 MVt-dan artıq olaraq qiymətləndirilir. Eyni zamanda, ilkin araşdırmalara əsasən, Laçın və Kəlbəcərin dağlıq ərazilərində külək enerjisinin 2000 MVt həcmində texniki potensialının olması müəyyən edilmişdir. Bununla yanaşı, Tərtərçay, Həkəri çayı və bu çayların qollarında böyük hidroenerji potensialı mövcuddur. (2)

- “Güləbird” SES - 8 MVt;
- “Suqovuşan-1” KSES - 4,8 MVt;
- “Suqovuşan-2” KSES - 3,0 MVt;
- “Kəlbəcər-1” KSES - 4,4 MVt.

Eyni zamanda, Cəbrayıl rayonu ərazisində, Araz çayı üzərində ümumi gücü Azərbaycan tərəfi üçün 140 MVt (100 MVt "Xudafərin", 40 MVt "Qız Qalası") olmaqla, iki su elektrik stansiyasının tikintisi hazırda davam etdirilir. Həmçinin, Laçın/Kəlbəcər ərazisində təxmini olaraq 100 MVt gücündə tikintisi planlaşdırılan külək elektrik stansiyası layihəsinin reallaşdırılması işğaldan azad edilmiş ərazilərdə “Yaşıl Enerji Zonası”nın yaradılmasına əlavə töhfə verəcəkdir.

Nəticələr və müzakirə:

Atmosferin və ətraf mühitin çirklənməsi və çirklənmənin səbəb olduğu iqlim dəyişiklikləri insanlar, təşkilatlar və hökumətlər üçün ciddi narahatlıq doğurur. Yaşıl dayanıqlılıq bu kimi mənfi halların qarşısını almaq üçün təşkilatlara və insanlara ətraf mühitin qorunmasını yaşıl həllərlə təmin edir və uzunmüddətli ekoloji təşəbbüslərlə çıxış edir. Yaşıl dayanıqlılıq

insanların həyat keyfiyyətini artırır və ekosistemi qoruyur. Bu mövzu istənilən sənaye təşkilatları üçün ekoloji sosial məsuliyyətdən irəli gələn öhdəlik kimi vacib və aktual olmalıdır.. Ekoloji təmiz məhsullardan istifadə etmək, orqanik təmizləyici məhsullardan istifadə, kağızdan istifadəni azaltmaq, alternativ enerjilərdən istifadə, plastik qablardan imtina, təkrar emala təşviq və enerjiyə qənaət edən avadanlıqlardan istifadəni misal göstərmək olar. Əhalinin sürətli artması istehsal və istixana qazlarının toksinlərini və emissiyalarını artırır. Beləliklə, bütün müəssisələr insanlara daha yaxşı gələcək qurmağa kömək etmək üçün təmiz enerjiden istifadə və ya tullantıların azaldılması kimi davamlı təcrübələrə sərmayə qoymalıdır. “Yaşıl enerji zonası”nın yaradılmasına dair tapşırığın icrası çərçivəsində, işğaldan azad olunmuş bölgələrdə günəş, külək, biokütlə, termal, geotermal və digər bərpaolunan enerji potensialının öyrənilməsi, ərazilərin koordinatlarının təyin olunması məqsədilə, habelə mövcud resurslardan istifadə etməklə külək və günəş enerji stansiyalarının və həmçinin su anbarlarında, göllərdə, kiçik çaylarda su elektrik stansiyalarının tikilməsi ilə enerji təchizatının təmin olunması istiqamətində araşdırmalar aparılır. Belə ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə aparılacaq quruculuq işlərində məhz “yaşıl enerji” layihələrinə üstünlük verilir.

Yekun olaraq, yaşıl davamlılığın gələcək nəsillərə təsirini müzakirə edərkən həm yaşıl, həm də davamlılığın öz əhəmiyyəti var, çünki yaşıl məhsullar tullantıların azaldılmasına, dayanıqlı istehsal isə resurs səmərəliliyinin artırılmasına kömək edəcək.

Bütün qeyd olunan fikirləri ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, bərpa edilə bilən resurslardan istifadə sürəti onların bərpa olunma müddətindən çox olmamalıdır. Bərpa edilə bilməyən resurslar onların bərpa edilə bilən əvəzədiciləri ilə kompensasiya edilməlidir. Yüksək entropiyaya malik tullantıların əmələ gəlmə sürəti ekosferin onları mənimsəmə və özünü bərpa sürətindən çox olmamalıdır. Bu istiqamət xüsusilə global istiləşmə probleminin həllində mühüm əhəmiyyət daşıyır. Təbii bitki örtüyü və digər ekosistemlər qorunub saxlanmalı, reabilitasiya və bərpa edilməlidir. Bundan başqa, gələcək antropogen fəaliyyət əvvəllər insanlar tərəfindən ciddi şəkildə dəyişdirilmiş sahələrlə məhdudlaşdırılmalıdır.

Təbiətin assimilyasiya potensialı çərçivəsində iqtisadi artım templərinin təbii ehtiyatların təkrar istehsalı templəri və ətraf mühitin keyfiyyətinin təkrar istehsalı templəri ilə tarazlaşdırılmasını nəzərdə tutan davamlı inkişaf modeli Azərbaycan üçün aktualdır. Balanslaşdırılmış iqtisadiyyat isə öz növbəsində onu balanslaşdırılmış material axınlarına malik ekoloji və iqtisadi sistem şəklində nəzərdən keçirmək deməkdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Vüsal Qasımlı – Yaşıl iqtisadiyyat (Ramil Hüseyn, Rəşad Hüseynov, Rəşad Həsənov, Coşqun Cəfərov, Aminə Bayramova) -Bakı, 2022, “Azprint” nəşriyyatı, 280 səh.
2. <https://area.gov.az/az/page/layiheler/yasil-enerji-zonasi/yasil>
3. https://azertag.az/xeber/Isgaldan_azad_olunmus_erazilerde_yasil_enerji_layihelerine_ustunluk_verilir-2020733
4. <https://pcb.com/article/green-sustainability>
5. <https://sustainabledevelopment.un.org/topics/green-economy>
6. <https://www.compareyourcountry.org/green-growth-indicators/en/3/all/default>
7. <https://www.renovablesverdes.com/az/ekoloji-davaml%C4%B1%C4%B1q/>
8. <https://azerbaijan.un.org/en/sdgs>

İqtisad elmləri

9. <https://www..com/hub/p/sustainable-development-azerbaijan>

10. <https://sustainabledevelopment.un.org/index.php?menu=1446>

ABSTRACT

The purpose of the Study - The purpose of the study is to demonstrate the relevance and importance of applying green sustainability at both corporate and state levels by revealing the economic, environmental, social, and future-oriented benefits.

The methodology of the research - In the research process, the results obtained by the state and institutions with previous practical application experience are based on observation. At the same time, the current situation is analyzed and evaluated using economic statistics and comparative methods.

The practical importance of the research - The applied significance of the study is the economic, environmental, social, and future-oriented benefits of green sustainability.

The results of the research- The presented article analyzes the common and different aspects of green economy and sustainable development. What is green sustainability, development prospects in the world and in Azerbaijan are investigated. Information is provided on the measures taken so far and the measures to be taken in the next period of time. At the same time, information is given about the economic, environmental, social, and other future-oriented benefits of green sustainability, and attention is drawn to the relevance and importance of the topic. Also, in the article, suggestions are made in the direction of strengthening the interaction between the green economy and sustainable development.

Keywords: green economy, sustainable development, green sustainability, green energy zone, economic sustainability

РЕЗЮМЕ

Цель исследования - Целью исследования является демонстрация актуальности и важности применения зеленой устойчивости как на корпоративном, так и на государственном уровнях путем выявления экономических, экологических, социальных и ориентированных на будущее преимуществ.

Методология исследования - В процессе исследования результаты, полученные государством и учреждениями с предыдущим опытом практического применения, основаны на наблюдении. При этом текущая ситуация анализируется и оценивается с использованием экономической статистики и сравнительных методов.

Важность исследовательского приложения - Прикладное значение исследования заключается в экономических, экологических, социальных и перспективных преимуществах экологической устойчивости.

Результаты исследования. В представленной статье анализируются общие и различные аспекты зеленой экономики и устойчивого развития. Что такое зеленая устойчивость, исследуются перспективы развития в мире и в Азербайджане. Предоставляется информация о мерах, принятых на данный момент, и мерах, которые будут приняты в следующий период времени. В то же время дается информация об экономических, экологических, социальных и других перспективных преимуществах зеленой устойчивости, и обращается внимание на актуальность и важность темы. Также в статье сделаны предложения в направлении усиления взаимодействия между зеленой экономикой и устойчивым развитием.

Ключевые слова: зеленая экономика, устойчивое развитие, зеленая устойчивость, зона зеленой энергии, экономическая устойчивость.

Məqalə daxil olmuşdur: 04.02.2023

Дата поступления статьи в

The date of the admission of the article

Təkrar işləməyə göndərilmişdir:

редакцию: 04.02.2023

to the editorial office: 04.02.2023

13.02.2023

Отправлено на повторную

Send for reprocessing: 13.02.2023

Çapa qəbul edilmişdir: 20.02.2023

обработку: 13.02.2023

Accepted for publication: 20.02.2023

Принято к печати: 20.02.2023

UOT: 339.5

İXRAC POTENSİALININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ DAYANIQLI İNKİŞAFIN MEYARIDIR¹Gülnar Qurban qızı Hüseynova**XÜLASƏ**

Tədqiqatın məqsədi – Beynəlxalq iqtisadiyyatda baş verən müxtəlif istiqamətli dəyişikliklər fonunda, milli iqtisadiyyatın dayanıqlığının təmin edilməsi ayrı-ayrı iqtisadi fəaliyyətlərin səmərəli təşkilindən asılıdır. Bunlar içərisində milli iqtisadiyyatın əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edən ixrac potensialının dəyərləndirilməsi olduqca vacibdir. Bu məqsədlə məqalədə ixrac potensialının təkmilləşdirilməsinin dayanıqlı inkişafda rolunu məsələlərinə aydınlıq gətirilmişdir.

Tədqiqatın metodologiyası – Məqalənin işlənməsi metodologiyasını yerli və xarici iqtisadçı alimlərin fikirləri, elmi mülahizələri, bu əsasda müəllif yanaşması təşkil edir.

Tədqiqatın tədbiqi əhəmiyyəti – Məqalədə ixrac əməliyyatlarının dayanıqlı iqtisadi inkişafında roluna diqqət çəkilmiş, zəruriliyi əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatın nəticələri – Yerli istehsalda ixraca yönələn fəaliyyətlərdə perspektiv baxımdan daha yüksək əlavə dəyər göstəricilərinə malik olan məhsulların, o cümlədən idxalda yüksək dəyərə malik məhsulların yerli istehsalının təşkil olunması, xarici ticarətdə müsbət saldonun artırılmasına ciddi təsir göstərəcəyi fikrinə diqqət çəkilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi – ixrac potensialından səmərəli istifadə, xarici ticarətin əsas tərkib hissəsi kimi olmaqla bərabər, iqtisadi artımında vacib elementi kimi çıxış edir.

Açar sözlər: ixrac, xarici ticarət, müsbət saldo, dayanıqlı iqtisadi inkişaf, qlobal iqtisadi mühit

Giriş

Milli iqtisadi maraqların beynəlxalq çərçivədə təmin olunması, ölkədə mövcud iqtisadi imkanların effektiv istifadə olunması və əldə olunan nəticələrin səmərəliliyinin yüksəldilməsi hesabına mümkün olur. Məlumdur ki, xarici iqtisadi əlaqələrə açıqlığın olması ölkənin resurs, əmtəə, valyuta ehtiyatları, kadr potensialı və s. kimi amillərin qarşılıqlı əlaqəsini əhatə etməklə, milli çərçivədə mövcud vəziyyətin davamlı şəkildə dəyişkənlik göstərməsinə səbəb ola bilər. Ölkələrin xarici ticarətdə nəticələrini müəyyənləşdirən ilkin göstəricilərdən biri daxili bazarda mövcud olan tələb səviyyəsinin daxili imkanlar hesabına qarşılınması miqyasıdır. Digər bir göstərici isə idxal olunan məhsullar və ixrac olunan məhsulların xassələrindəki fərqlərdən irəli gələn dəyər fərqləridir. Başqa bir məsələ isə dünya bazarlarında konyunktur dəyişikliklərinin olmasıdır. Hazırda əsasən müşahidə olunan ümumi hal ondan ibarətdir ki, inkişaf etmiş ölkələr əsasən milli iqtisadiyyatlarında çoxprofilli inkişafa nail olmuş, sənayedə emalyönümlü istehsal sahələrinin göstəricilərini daha yüksək səviyyəyə çatdırıb, xidmət sahələrinin xüsusi çəkisini artırıb, ixracatda əsasən daha yüksək əlavə dəyərə malik məhsullarla çıxış etməklə yüksək gəlir imkanlarına malik olmuşdurlar. Ölkələrin milli iqtisadiyyatın potensialını hərtərəfli reallaşdırmaqda yetərsiz qalması həm xarici ölkələrdən məhsul və xidmətlərin idxalından asılı olmasına, həm də daha yüksək əlavə dəyəri ödəməklə milli gəlirin bir hissəsini yaranan mənfi saldoya görə itirməsinə səbəb olur (Əliyev Ş., s.135). Bu, nəticədə növbəti mərhələ üçün daxili investisiya imkanlarını azaldır. Ölkədə aşağı istehsal səviyyəsi və məhsul qıtlığının yaranması halında inflyasiya riskləri artır. Əksinə yüksək istehsal səviyyəsi ilə ixrac potensialının effektiv reallaşdırılması nəticəsində xarici ticarətdə yaranan müsbət saldo ölkədə milli gəlir, investisiya qoyuluşları və həyat səviyyəsi kimi göstəricilərin yüksəldilməsi imkanlarını artırır. Odur ki, məqalədə ixrac potensialının artırılması hesabına, iqtisadi dayanıqlığın təmin edilməsi məsələlərinə yer verilmişdir.

Milli iqtisadiyyatın dayanıqlılığının təmin edilməsində ixrac əməliyyatlarının iqtisadi əhəmiyyəti. XX əsrin ikinci yarısından etibarən milli iqtisadiyyatın miqyasının genişlənməsi, inkişafının sürətləndirilməsi, məşğulluq probleminin həlli, inflyasiya səviyyəsinin tənzimlənməsi kimi qısamüddətli dövlət siyasətlərindən geniş istifadə olumağa başlanılmışdır. Bununla yanaşı inkişaf iqtisadiyyatı yanaşmasına tənqidi baxışlar da formalaşmış, xüsusilə əhalinin sayındakı artım və saneyləşmə nəticəsində təbii ehtiyatlara tələbin, resurslar üzərində təzyiqin artması qlobal səviyyədə sərvət artımının və istehsal-istehsal üzrə fəaliyyətlərdə davamlılığın təmin olunmasında müəyyən tərəddüdlərin də meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bütün bunları nəzərdən keçirməklə belə bir məqama diqqət yetirmək lazımdır ki, cəmiyyətin inkişafında dayanıqlılığın dəyərləndirilməsində təkcə iqtisadi deyil, sosial-siyasi və ətraf mühit elementlərini özündə birləşdirən kompleks yanaşmaların olması hazırda daha effektiv hesab olunmaqdadır.

Dayanıqlı inkişaf hədəflərinə bəzi mənbələrdə iqtisadiyyatın böyümə indeksinin yüksəldilməsi, inkişafın keyfiyyət xüsusiyyətlərinin yaxşılaşdırılması, iş imkanları, qidalanma, enerji, su və səhiyyə məsələlərindəki fundamental ehtiyacların qarşılınması, əhalinin say və struktur olaraq dinamikasının müəyyən göstərici ətrafında dayanıqlılığın saxlanılması, resurs bazasının qorunması və zənginləşdirilməsi, texnologiyaların təkrar istehsalı və risklərin idarə olunması, qərarvermə prosesində ətraf mühitlə iqtisadiyyatın kompleksliliyinin təmin olunması kimi müddəalar daxil edilmişdir. Bundan başqa, maliyyə, texnologiyaların transferi, xarici borclar, xarici ticarət və s. kimi məsələlərdə inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin qarşılıqlı əməkdaşlığı da dayanıqlı inkişaf üçün əhəmiyyətli hesab olunmaqdadır.

İqtisadi baxımdan inkişafa nail olmaq istiqamətində dövlətlərin fəaliyyətləri onların inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr olaraq fərləndirilməsində böyük rol oynamışdır. İqtisadi siyasətdə qısamüddətli dövrdə inkişaf tempinin sürətləndirilməsi, işsizlik probleminin həlli, inflyasiyanın aşağı həddə saxlanılması kimi hədəflər əsas yer tutsa da, bu iqtisadi irəliləyişlərin, bərpa oluna bilməyən resursların tükənməsinə, ekoloji mühitə zərər vurulmasına, sosial mühitdə müəyyən problemlərin meydana çıxmasına səbəb ola bilər. Bunların kompleks şəkildə nəzərə alınaraq inkişaf etdirilməsi ilə uzunmüddətli dövrdə dayanıqlı inkişafa nail olmaq mümkün ola bilər. Belə ki, dayanıqlı inkişafın iqtisadi, sosial-mədəni və ətraf mühit aspektləri mövcuddur, həmçinin onlar bir-birinə qarşılıqlı şəkildə təsir göstərməkdədir. Burada ətraf mühitlə əlaqədar nəzərdə tutulan əsas ideyalardan biri ondan ibarətdir ki, əgər gələcək dövr üçün də dayanıqlı inkişaf hədəflənsə, bu zaman indiki şəraitdə mövcud olan ətraf mühit elementlərinin gələcək dövrdə də mövcudluğu və əlçatanlığı indidən nəzərə alınmalıdır. Sosial dayanıqlılığın vacib şərtləri isə mövcud səhiyyə, hüquq sistemi, təhsil kimi cəmiyyətin əsas elementlərinin mövcudluğunun dayanıqlılığının təmin olunmasıdır (Howard R., s. 18).

Dayanıqlı inkişafın təmin olunmasında müxtəlif göstəricilər o cümlədən, yoxsulluq, idarəetmənin təkmilliyi, səhiyyə, təhsil xidmətlərinin səviyyəsi, əhalinin sağlamlıq göstəriciləri, demoqrafik inkişaf, təbii risklər, atmosferin vəziyyəti, torpaq ehtiyatlarının vəziyyəti, su hövzələrinin vəziyyəti, şirin su ehtiyatlarının əlçatanlığı, biomüxtəliflik dərəcəsi, iqtisadi inkişaf, qlobal iqtisadi proseslərdə iştirak, istehsal və istehlak nemətləri ilə təminatlılıq kimi bir sıra göstəricilər üzrə altbaşıqlar nəzərdən keçirilir. Bu göstəricilərin mövcud vəziyyəti və onların dayanıqlılığının qorunması nəticəsində dayanıqlı inkişafın təmin olunması mümkün hesab olunur. İnkişaf anlayışı özlüyündə kompleks xarakter daşıyan sistemli kateqoriya olduğundan bütün şərtlər mütləq nəzərdən keçirilməlidir. Belə ki, təkcə iqtisadi göstəricilərin yaxşılaşdırılması hesabına inkişafda dayanıqlılığın təmin etmək mümkün deyildir. Bu baxımdan xarici ticarət siyasətinin həyata keçirilməsində ölkənin mövcud dövrə uyğun xarici ticarət balansının tənzimlənməsi şərtlərinə deyil, sosial-iqtisadi, ekoloji və digər mühitin də risklərdən qorunmasına diqqət yetirilməlidir.

Qloballaşma xarici ticarət və kapital axınları üzərində məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasını şərtləndirdiyindən onun xarici ticarətin inkişafına təsiri əhəmiyyətli səviyyədədir. Qloballaşma prosesi ölkələrə maliyyə fəaliyyətlərinin təkmilləşdirilməsi və genişlənməsi, yeni məhsul və xidmətlərin dövriyyəsi üzrə geniş imkanlar yaratmaqla yanaşı ölkələrarası iqtisadi rəqabət mühitinin daha da mürəkkəbləşməsinə səbəb olur. Bu isə rəqabət imkanları aşağı olan milli iqtisadiyyatların ciddi risklərlə üzləşməsinə səbəb olmaqdadır. İlk növbədə resursların məhdud olması şərtindən irəli gələn çətinliklər ölkələrin xarici ölkələrdən xammal, kapital, iş qüvvəsi, texnologiya kimi amillərin alınması məsələsində zərurət kəsb etməkdədir. Bütün ölkələrin bu məqamları nəzərə almaqla milli iqtisadiyyatın inkişafında xarici ticarətin rolunu düzgün qiymətləndirən inkişaf siyasəti və strategiyaları olmalıdır. Belə ki, xüsusilə 1990-cı illərdə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə xarici ticarətdə baş verən dalğalanmaların milli iqtisadiyyatın inkişaf tempinin kəskin şəkildə azalıb-artmasına, bundan irəli gələn çətinliklərin aradan qaldırılmasının uzun müddət tələb etməsinə səbəb olması müşahidə edilmişdir. İlk olaraq inkişaf etmiş ölkələrin sırasına daxil olmağa çalışan dövlətlər bunları nəzərə alaraq milli iqtisadiyyatlarında ciddi irəliləyişlər etməli və bunun dayanıqlılığını nəzərə almalıdırlar. Xarici ticarət strategiyası əslində bu mənada ciddi rol oynasa da, ilk növbədə onun nəticələri ölkənin daxili istehsal və xidmət sahələrinin inkişaf səviyyəsi, inkişafda nə dərəcədə dayanıqlı və rəqabətə davamlı olmasından asılı olduğu üçün olduqca mürəkkəb nəzəri, təşkilati-idarəetmə və digər problemlərin kompleks həllini tələb edir. İnkişaf etməkdə olan ölkələr qrupunun son illərdə rast gəlinən xarakteristik xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, bu ölkələr müəyyən dövrlərdə yüksək iqtisadi və ixrac artım tempinə nail ola bilirlər. Lakin əldə olunan sosial-iqtisadi göstəricilərin hər nəfərə düşən hissəsi hələ də yetərli olmadığından yoxsulluq və həyat səviyyəsi göstəricilərində geri qalırlar. Digər tərəfdən ÜDM-in artım tempinin, ixracat göstəricilərinin yüksəlməsinin hesabına bu sahələrdə də irəliləyişlərə nail ola bilirlər.

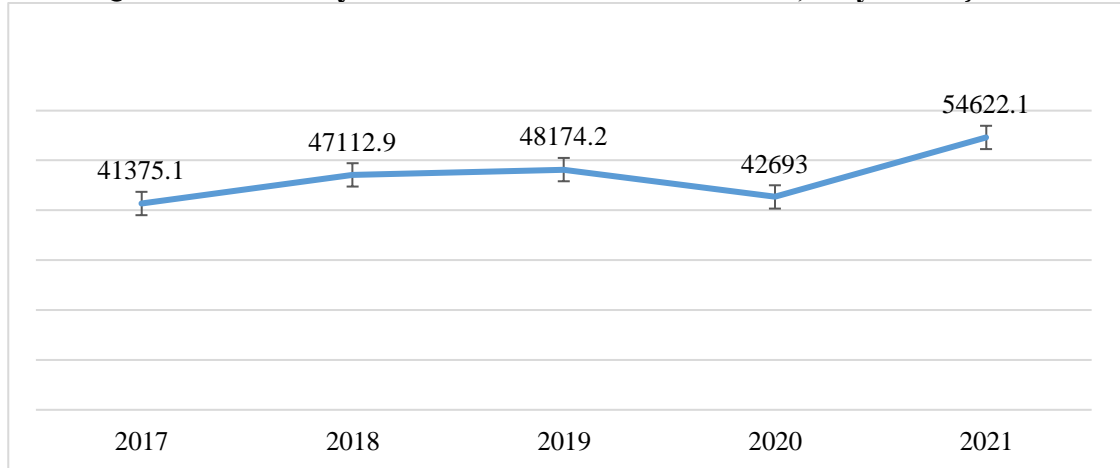
Ölkələrin xarici ticarətdə əlaqələrin genişləndirilməsi istiqamətində apardıqları siyasət kapitalın beynəlxalq hərəkətində də liberallaşma meyillərini gücləndirir. Xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrdən inkişaf etməkdə olan ölkələrə kapital axınlarının artması özündə texnologiya, elmi nailiyyətlər, informasiya, yüksəkixtisaslı kadrları da birləşdirən birbaşa xarici investisiyalar mobilizasiya olunmuş struktur formalaşdırmışdır. Xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün birbaşa xarici investisiyaların rolu iqtisadi inkişafda daha əhəmiyyətlidir. İnvestisiyanın bu növü investisiya qoyuluşu edilən ölkələrdə məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi, istehsal həcmının artırılması, gəlirlərin formalaşdırılması, qiymət səviyyəsinin tənzimlənməsi, ixrac-idxal balansının tənzimlənməsi, iqtisadi artım, tədiyyə və ümumiyyətlə ölkədə rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətində müsbət təsirlərə malikdir. Müasir texnologiyaların ölkəyə cəlb olunması da birbaşa xarici investisiyalardan böyük ölçüdə asılıdır və ilkin olaraq bu texnologiyalarla istehsal infrastrukturunu quran ölkələr həmin bazanın üzərində sonrakı dövrlərdə milli istehsal texnologiyalarını da təkmilləşdirmək imkanları qazana bilirlər (Qafarov Ş., s. 256).

Xarici ticarət hazırda qloballaşma prosesləri ilə birlikdə ölkələrin sosial-iqtisadi göstəricilərinin dinamikasında beynəlxalq bazarlardan, siyasi və digər mühit amillərinin dəyişməsindən asılılığının daha da kəskin olduğu fəaliyyət sferasına çevrilmişdir. Xüsusilə, çoxprofilli məhsul və xidmət istehsalı sistemini qura bilməyən, müəyyən resurs və xammal ixracatı üzərində dayanan ölkələr ciddi maliyyə çətinlikləri ilə qarşılaşa bilirlər. Ümumilikdə isə, xarici ticarətdə iştirak səviyyəsi öz növbəsində ölkələrin ümumi daxili məhsul göstəricilərinin hansı səviyyədə olmasından da asılı olaraq dəyişkənlik göstərən göstəricidir. Lakin bu göstəricilər inkişaf etəkdə olan ölkələrdə inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə nisbətən daha kəskin dəyişmə ararlığına malikdirlər. Azərbaycanda ÜDM və xarici ticarət dövriyyəsinin

göstəridiyi Qrafik 1. və Qrafik 2.-ə baxdıqda əsasən hər iki göstəricinin yüksəlmə və azalma meyillərinin bir-biri ilə uyğunluq təşkil etdiyini görmək olar.

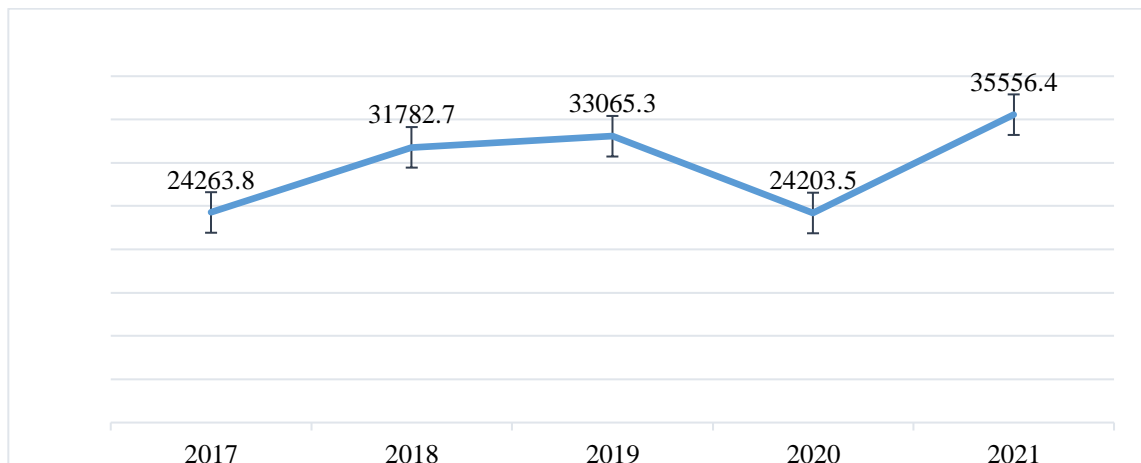
Qrafik 1. Azərbaycanada 2017-2021-ci illərdə ÜDM, milyon ABŞ dolları

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir (09.12.2022)

1. Qrafiklərdə verilən göstəricilərin dəyişmə meyillərini nəzərdən keçirdikdə Azərbaycanada nəzərdən keçirilən dövrdə xarici ticarət dövriyyəsi ilə ÜDM-in dəyişmə istiqamətinin uyğunluq təşkil etdiyini görmək olar. ÜDM-dəki nisbi dəyişmənin kəmiyyətində əvvəlki illə müqayisədə 2018-ci ildə 13,86%, 2019-cu ildə 2,25% artım, 2020-ci ildə 11,37% azalma, 2021-ci ildə isə 27,94% artım qeydə alınmışdır (Azərbaycanın xarici ticarəti. Statistik məcmuə s. 208).

Qrafik 2. Azərbaycanın 2014-2021-ci illərdə xarici ticarət dövriyyəsi, milyon ABŞ dolları

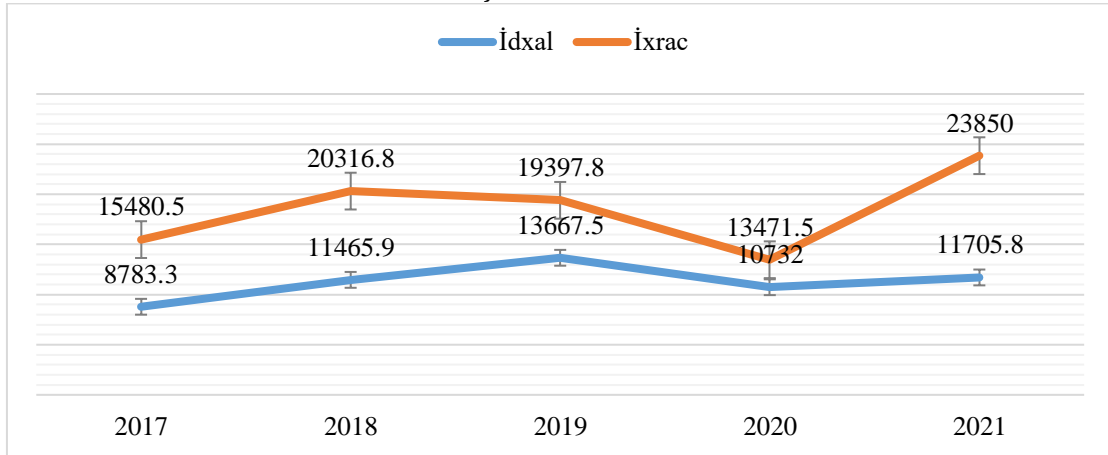
Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir (07.12.2022)

Xarici ticarət dövriyyəsi isə müvafiq qaydada müqayisə apardıqda 2018-ci ildə 30,98%, 2019-cu ildə 4,03% artım, 2020-ci ildə 26,8% azalma, 2021-ci ildə isə 46,9% artım qeydə alınmışdır.

Hər iki göstəricidəki dinamikanın qarşılıqlı müqayisəsindən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bu iki göstəricinin qarşılıqlı əlaqəsi uyğun istiqamətdə dəyişmə meyilinə malikdir, lakin xarici ticarətdə nisbi dəyişmə ÜDM-lə müqayisədə daha yüksəkdir.

Bundan başqa xarici ticarət dövriyyəsinin strukturunda idxal və ixracın dinamikasının da nəzərdən keçirilməsi önəmlidir.

Qrafik 3. Azərbaycanda 2017-2021-ci illərdə idxal və ixrac göstəriciləri, milyon ABŞ dolları

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir (13.12.2022)

Qrafik 3.-dəki təsvirə əsasən idxal üzrə göstəriciləri nəzərdən keçirdikdə burada demək olar ki, kəskin dalğalanmalar müşahidə edilmir, əksinə ixrac göstəriciləri təkcə nəzərdən keçirilən dövrdə kəskin enmə və qalxmalarla müşahidə olunur. İxrac göstəricisinin xarici ticarət dövriyyəsi və ÜDM-in dəyişmə istiqamətində əhəmiyyətli rol oynadığını da bu qrafiklər əsasında söyləmək olar.

2. Həmçinin nisbi dəyişmələri nəzərdən keçirsək, əvvəlki illə müqayisədə idxal 2018-ci ildə 30,54%, 2019-cu ildə 19,2%, artmış, 2020-ci ildə 21,47% azalmış, 2021-ci ildə isə 9,07% artmışdır. Müvafiq qaydada ixrac göstəricisi 2018-ci ildə 31,24% artmış, 2019-cu ildə 4,52%, 2020-ci ildə 30,55% azalmış, 2021-ci ildə isə 77,04% artmışdır

(<https://e-qanun.az/framework>).

Bu göstəricilərdən ÜDM nominal göstəricilər əsasında nəzərdən keçirilmişdir. Ümumilikdə nəzərdən keçirilən göstəricilər əsasında ixrac fəaliyyətində Azərbaycanda dayanıqlılıq probleminin olmasını və bunun da öz növbəsində milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafına ciddi təsir göstərdiyi fikrinə gəlmək olar. Milli iqtisadiyyatın strukturunda neft-qaz sektorunun yüksək xüsusi çəkiyə malik olması və dünya neft-qaz bazarlarında volatilliyin yüksək olması nəticədə ölkə iqtisadiyyatında ciddi dalğalanmaların olmasına gətirib çıxarır. Birinci növbədə bu resurs bazarında olan qiymət səviyyəsinin siyasi-iqtisadi proseslərə yüksək həssaslıq göstərməsindən qaynaqlanır.

Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf siyasəti və strategiyalarının əsas müddəalarına baxdıqda da, milli iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi, qeyri-neft sektorunda iqtisadi göstəricilərin yüksəldilməsi hesabına neft sektorunun xüsusi çəkisinin, o cümlədən neft sektorundan asılılığının azaldılmasının əsas hədəflərdən olması görünür. Ölkədə iqtisadi inkişafın mövcud vəziyyəti ilk növbədə milli iqtisadiyyatın sahə strukturunun inkişaf etdirilməsini tələb edir. Bu məqsədə nail olunması halında yerli istehsal göstəricisinin yüksəlməsi ilk növbədə idxaldan asılılığın azaldılması, daha sonra isə artan istehsal səviyyəsi nəticəsində ixrac həcmünün daha balanslı şəkildə artırılması mümkün olacaqdır. Bütün bunlar isə ilk növbədə qeyri-neft/qaz sektoruna investisiya qoyuluşlarının artırılması ilə mümkündür.

3. Azərbaycanda statistik hesablamalara görə qeyri-neft\qaz ÜDM-nin xüsusi çəkisi 2012-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə 3,5% orta illik artım tempi ilə 25,4 milyard manatdan 57,8 milyard manata qədər yüksəlmişdir. ÜDM-in tərkibində xüsusi çəki isə 2012-ci ildəki 48,8%-dən 62,2%-ə yüksəlmişdir. Bu dövrdə qeyri-neft\qaz sektoruna investisiya qoyuluşlarında özəl sektora aid investisiyaların xüsusi çəkisi 44,6% qeydə alınmışdır. Kiçik və orta biznes subyektlərinin qeyri-neft\qaz ixracında xüsusi çəkisi 25,5%-ə bərabər olmuş, KOB-un dəstəklənməsinə ayrılan kredit portfelinin həcmi 2021-ci ildə 4,4 milyard manat olmuşdur (<https://e-qanun.az/framework>).

Nəticə.

Ümumilikdə nəzərdən keçirilən məsələlərə və təhlillərə əsasən aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

- Xarici ticarət fəaliyyəti müsir dövrdə milli iqtisadiyyatın əsas sahələrindən biri olmaqla onun dayanıqlılığına ciddi təsir imkanlarına malikdir;
- Şaxələndirilmiş və təkmil milli iqtisadiyyatlarda dünya bazarında baş verən kəskin dəyişmələrə dayanıqlılıq daha yüksəkdir və bu baxımdan Azərbaycanda ciddi irəliləyişlər tələb olunur;
- Ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafına təsiri baxımından uzunmüddətli dövrdə idxalın məhdudlaşdırılması strategiyası deyil, ixracın genişləndirilməsi strategiyası daha effektivdir;
- İxrac fəaliyyətində məhdud istiqamətdə fəaliyyət, yaxud müəyyən sektorlardan kəskin asılılıq milli iqtisadiyyatda stabilliyin qorunması məsələsində risklərin artmasına səbəb ola bilər;
- Azərbaycanda qeyri-neft\qaz sektorunun xarici ticarətdəki rolu icra olunan tədbirlərə və müəyyən irəliləyişlərə baxmayaraq kifayət qədər aşağıdır;
- Dünya bazarında enerji resurslarının dəyişməsi Azərbaycanın ixrac göstəriciləri ilə yanaşı, ÜDM-in həcminə və dinamikasına da ciddi təsir göstərməkdədir;
- Azərbaycanda ixrac potensialının artırılması üçün uzunmüddətli dövrdə iri emal sənayesi müəssisələrinin yaradılması vacibdir;
- Xüsusilə qeyri-neft\qaz sektorunda milli innovativ istehsal texnologiyalarının yaradılması strateji baxımdan olduqca əhəmiyyətlidir və rəqabət imkanlarına çox ciddi təsir göstərəcəkdir;
- Regionların ixrac potensialının reallaşdırılması istiqamətində investisiyaların stimullaşdırılması, infrastruktur sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində tədbirlərin intensivliyinin və effektivliyinin artırılması əhəmiyyətli olacaqdır;

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycanın xarici ticarəti. Statistik məcmuə (2022), Bakı, DSK, 208 s.
2. Əliyev Ş.T., (2015), Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasəti, Dərslik, Sumqayıt, SDU nəşriyyatı, 185 s.
3. Qafarov Ş., (2015), Müasir iqtisadi Sistem və Qloballaşma, Monoqrafiya, Bakı, 632 s.
4. Howard R.B., (2012), Sustainability, Well-Being and Economic Growth, Minding Nature, London, N 9, s.33.
5. <https://e-qanun.az/framework>
6. www.stat.gov.az

Improving export potential is the truth of sustainable development

¹ Gulnar Gurban Huseynova

SUMMARY

The purpose of the study - The purpose of the study - the background of various changes in the international economy, ensuring the sustainability of the national economy depends on the effective organization of individual economic activities. These are very important in evaluating the export potential, which acts as the main ruling force of the national economy. For this purpose, the article clarified the role of the export potential in sustainable development.

Research methodology - Article Development Methodology, the opinions of local and foreign economists, scientific considerations, are organizing the approach to this basis.

The applied importance of the research - The application of the study was the importance of the article; the role of export operations in the sustainable economic development, the need was substantiated.

Results of the study - the organization of higher value-added products in local production activities, including local production of high-cost products in imports, focused on serious impact on the increase in foreign trade.

The scientific novelty of the study - effective use of export potential, as the main ingredient of foreign trade, as an important element in economic growth.

Keywords: export, foreign trade, positive balance, sustainable economic development, global economic environment

Улучшение экспортного потенциала - это истина устойчивого развития

¹Гюльнар Гурбан кызы Гусейнова

РЕЗЮМЕ

Цель исследования - фон различных изменений в международной экономике, обеспечение устойчивости национальной экономики, зависит от эффективной организации индивидуальной экономической деятельности. Они очень важны для оценки экспортного потенциала, который действует как основная правящая сила национальной экономики. Для этой цели статья прояснила роль экспортного потенциала в устойчивом развитии.

Методология исследования. Методология развития статьи, мнения местных и иностранных экономистов, научные соображения, организуют подход к этой основе.

Прикладное значение исследования - Применение исследования стало важности статьи, роль экспортных операций в устойчивом экономическом развитии, необходимость была обоснована.

Результаты исследования. Результаты исследования-организация продуктов с высокой добавленной стоимостью в местной производственной деятельности, включая местное производство высококачественных продуктов в импорте, была сосредоточена на серьезном влиянии на увеличение внешней торговли.

Научная новизна исследования - эффективное использование экспортного потенциала в качестве основного ингредиента внешней торговли в качестве важного элемента экономического роста.

Ключевые слова: экспорт, внешняя торговля, позитивный баланс, устойчивое экономическое развитие, глобальная экономическая среда

Məqalə daxil olmuşdur: 24.02.2023

Təkrar işləməyə göndərilmişdir:

04.03.2023

Çapa qəbul edilmişdir: 15.03.2023

Дата поступления статьи в

редакцию: 24.02.2023

Отправлено на повторную

обработку: 04.03.2023

Принято к печати: 15.03.2023

The date of the admission of the article

to the editorial office: 24.02.2023

Send for reprocessing: 04.03.2023

Accepted for publication: 15.03.2023

**AQROMARKETİNQİN İNKİŞAFINDA İSTEHSAL VƏ TEXNİKİ XİDMƏTLƏRİN
SƏMƏRƏLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ**Fərid Siyavuş oğlu Mehdiyev¹**XÜLASƏ**

Kənd təsərrüfatı da bir biznesdir. Bu sektorda istehsal olunan məhsulların bazarının müəyyən edilməsi iqtisadi xarakter daşımaqla əldə ediləcək gəlirə təsir edən amillər sırasında yer alır. Üstəlik, kənd təsərrüfatında təchizat, məhsulların istehsalı, saxnilması, daşınması və son istehlakçılara çatdırılması aqrobiznesi həm də məşğulluğun əsas generatorlarından birinə çevirir. Burada aqrobiznesin marketinqi ilə bağlı suallara cavab tapmaq da vacib məqsəd daşıyır. Ən vacib suallar yəqin ki, "Nə satırırsınız?", "Qiymət nədir?", "Yerli, yoxsa dünya bazarı?" ola bilər. Bu əsas sualların müəyyənəndirilməsinin ardından kənd təsərrüfatında "Nə istehsal etmək?"lə bağlı məsələlər marketinq tədqiqatlarının obyektı kimi çıxış edə bilər.

Tədqiqatın məqsədi - aqrar sektorda istehsal-texniki xismətlərin göstərilməsində marketinqin rolunun qiymətləndirilməsi.

Tədqiqatın metodologiyası - müqayisəli təhlil, analitik, qruplaşdırma, ümumiləşdirmə.

Tədqiqatın nəticələri - kənd təsərrüfatı müəssisələrində aqromarketinq prinsipləri əsasında səmərəli aqroxidmətin göstərilməsi nəticəsində məhsul istehsalının sabitləşməsi və dayanıqlı artımına nail olmaq, aqrar sektorun inkişafı.

Açar sözlər - kənd təsərrüfatı, biznes, marketinq, idarəetmə, aqroservis, məhsul, istehsal

Giriş. Kənd təsərrüfatında müasir marketinqin səviyyəsi, ilk növbədə, aqrar sektor istehsalçılarının ödəmə qabiliyyətli tələbatı, istehsal sahəsində elmi-texniki tərəqqi, sənayedə daha məhsuldar və ekoloji təmiz məhsul istehsalına əsas yaradan maşın və avadanlıqların tətbiqi və eləcə də digər səmərəli resurslardan istifadə kimi amillərlə müəyyən edilir. Bir neçə ildir müşahidə edilən dünya iqtisadi böhranı ilə əlaqədar olaraq, bu amillər istehsal və marketinq xidmətlərinin əsas fondların mütəşəkkil və tam hüquqlu bazarının yaradılmasına kömək etmir.

Hazırda marketinqin inkişaf etməmiş sahələrindən biri də məhz avadanlıq və xidmətlərin marketinqidir. Bu, xüsusilə, marketoloqlar tərəfindən problemlı məsələləri hələ də kifayət qədər öyrənilməyən və ümumiləşdirilməyən kənd təsərrüfatı xidmət müəssisələrinin texniki resurslarla təmin edilməsi sahəsinə aiddir.

Marketinq sisteminin müasir təşkilatı-idarəetmə strukturu olan aqroservis istehsal və texnoloji fəaliyyətin bir çox növ və formalarından ibarətdir. Buraya texniki təchizat, nəqliyyat və ekspeditorluq xidmətləri, kənd yerlərində aqrokimyəvi və zoobaytarlıq xidmətləri, tarla işləri zamanı səyyar mexanikləşdirilmiş dəstələr tərəfindən müxtəlif növ marketinq xidmətlərinin göstərilməsi, müəssisələrin texniki ehtiyatları, istehsal və texnoloji xidmətləri, aqrar sektorda məhsulların emalı sənayesi, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maşın və avadanlıqlarının təmiri və texniki xidməti və s. daxildir. Aqroservis xidmətinin və digər kənd təsərrüfatı müəssisələrinin aqromarketinq əsasında səriştəli və operativ idarəetməyə ciddi ehtiyacı var. Vurgulamaq lazımdır ki, kənd təsərrüfatı marketinqində onun ümumi xüsusiyyətlərinin təzahürü təbii mühitlə, istehsal prosesinə xarici təsirlər və onun mövsümliliyi ilə, aqroservis təsərrüfatlarının strukturu ilə əlaqəli bu sahəyə xas olan xüsusiyyətlər vasitəsilə baş verir.

¹Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Aqrobiznes və idarəetmə fakültəsi, Marketinq kafedrası, iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim Mehdiyev Fərid Siyavuş oğlu

Hazırda yerli kənd təsərrüfatı maşınqayırmasının dəstəklənməsinə bir sıra gömrük-tarif və vergi güzəştləri tətbiq edilir, o cümlədən: investisiya layihəsinin həyata keçirilməsi üçün idxal olunan avadanlıq və onun komplektləşdirici hissələri gömrük rüsumlarından azad edilib. Digər tərəfdən yerli istehsalçıların texniki deqradasiyası və geriliyi aqrar sahənin inkişafına, kənd təsərrüfatı məhsullarının dünya bazarında rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına mane olan əsas amillərdir. Texnikaların mənəvi və fiziki cəhətdən köhnəlməsi bütün növ kənd təsərrüfatı işlərinin vaxtında aparılmasını son dərəcə çətinləşdirir. Avadanlıqların yüksək aşınması əsaslı və cari təmir üçün böyük xərclər tələb edir. Bütün bu amillər son nəticədə kənd təsərrüfatı məhsulunun ümumi dəyərini artırır, onun xarici və daxili bazarlarda rəqabət qabiliyyətini aşağı salır. Bu gün texnologiyanın olmaması digər fəaliyyətlərin effektivliyini çox vaxt inkar edən kritik amildir.

Aqrar sahədə istehsalat-texniki xidmətlər kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalı, saxlanması və satışı sahəsində geniş çeşiddə müxtəlif aqroservis infrastruktur xidmətlərinin göstərilməsi ilə bağlı kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların ehtiyaclarını maksimum dərəcədə ödəməyə imkan verir. Aqrar sahədə istehsal-texniki xidmətlərin spesifik rolu özünü məhsuldar qüvvələrin inkişafının sürətləndirilməsində; aqrar-sənaye kompleksində xidmətin səmərəliliyi səviyyəsinin yüksəldilməsi və iqtisadi əlaqələrin inkişafında; kənd təsərrüfatı istehsalında elmi-texniki tərəqqinin miqyasının dərinləşdirilməsi və genişləndirilməsində; kənd təsərrüfatı məhsullarının səmərəli istehsalının davamlılığının və mövcud texniki ehtiyatlardan səmərəli istifadənin təmin edilməsində; istehsalın ixtisaslaşması, təmərküzləşməsi və inteqrasiyası proseslərinin gücləndirilməsində; iqtisadi dövriyyənin sürətləndirilməsində; aqroservis strukturlarının istehsal-texniki xidmətlərindən istifadə etməklə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların istehsalının maya dəyərini aşağı salınmasında göstərir.

Aqrar sahədə istehsal-texniki xidmətlərin marketinqinin inkişafının təkmilləşdirilməsi yollarından biri aqrarlığın üçün güzəştli əsasların geniş tətbiqidir ki, bu da yeni intensiv texnologiyaları mənimsəməyə və tətbiq etməyə, kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyini artırmağa imkan verir. Eyni zamanda, aqrarlığın sistemi dövlət tənzimləmə mexanizminin təkmilləşdirilməsini tələb edir. Belə şəraitdə aqroservis sistemində marketinq fəaliyyəti təşkil edilərkən təsərrüfatlara göstərilən istehsal və texnoloji xidmətlərin həcmi ilə istehsalın təbii-iqlim şəraiti arasında mövcud sıx əlaqə nəzərə alınmalıdır. İstehsal və texnoloji xidmətlər kənd təsərrüfatında yüksək məhsuldarlıq əldə etmək imkanlarına uyğun istehsal gücünə malik olmalıdır. Bu, onlara aqrar marketinq xidmətlərini yüksək keyfiyyətlə, ciddi şəkildə müəyyən edilmiş müddətlərdə, minimum itki və xərclərlə təmin etməyə imkan verəcək.

İstehsal və texniki xidmətlərin aqrar xidmət strukturları kənd təsərrüfatı məhsullarının təkrar istehsalı sistemində son nəticə üçün işləyən həlqələrdir. Onların mütərəqqi inkişafı təkcə bazar deyil, həm də təşkilati-iqtisadi, elmi-metodiki və hüquqi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsini, dövlət orqanlarının rolunun artırılmasını tələb edir. Kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafının əsas maneəsi olan texniki ehtiyatların aşağı səviyyəsi aqrar sahədə səmərəli istehsal və texniki xidmət strukturlarının müxtəlif təşkilati-hüquqi formalarının fəaliyyət göstərməsinin zəruriliyinə əsas ola bilər. Belə vəziyyətdən ən səmərəli çıxış yolları bunlardır:

- kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün yüksək gəlirli yeni texnologiyaların işlənilməsinin təmin edən Maddi-Texniki Xidmət şəbəkəsi vasitəsilə yüksək etibarlı və yüksək məhsuldarlığa malik yeni nəsil avadanlıqların istifadəsi;
- kənd təsərrüfatında istehsal-texniki təminatının yeni və səmərəli strukturlarının təşkili və dəstəklənməsi.

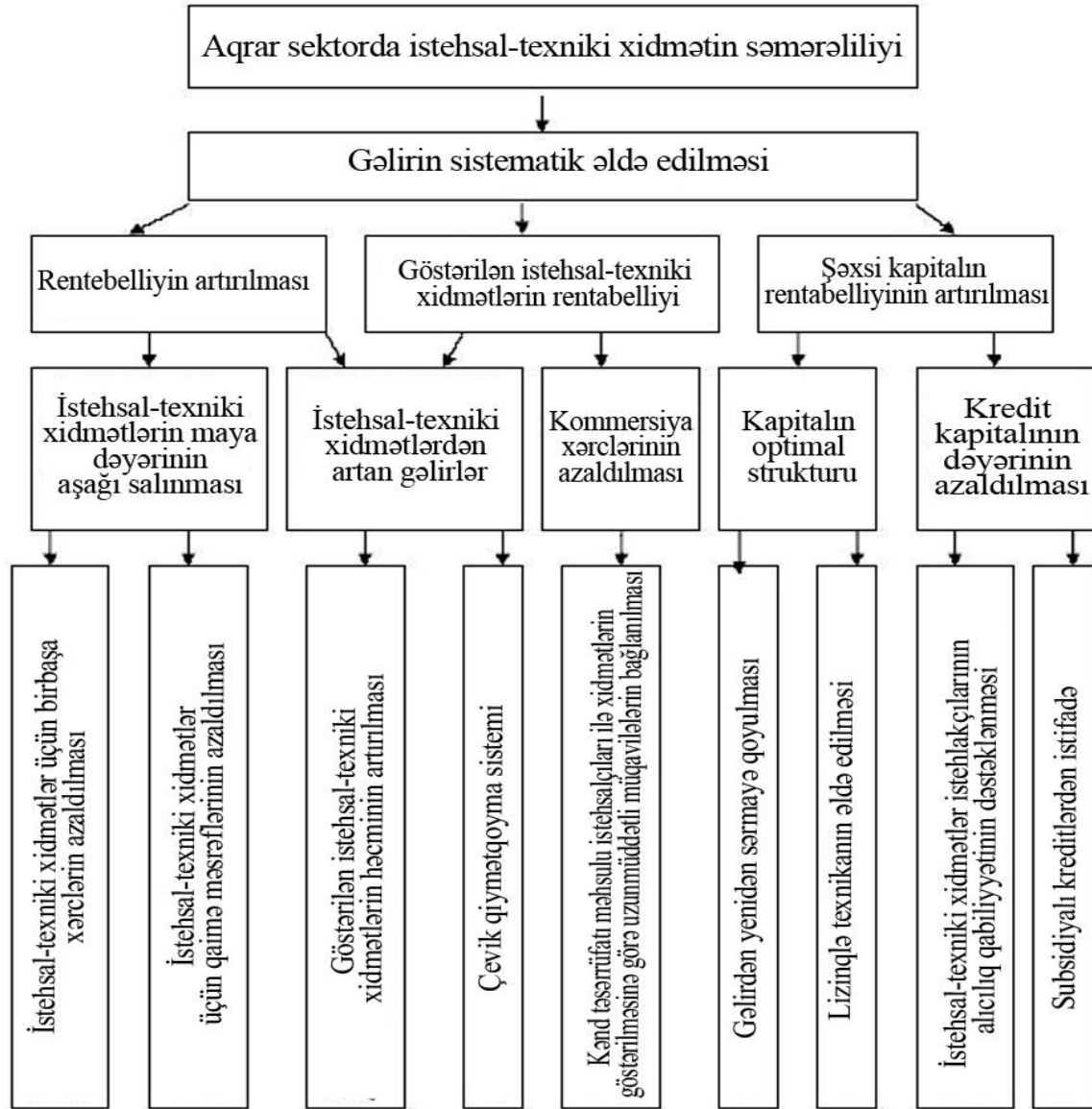
Aqroservis müəssisələri üçün istehsal-texniki xidmətlərin inkişafı sahəsində qabaqcıl təcrübənin mənimsənilməsi və təkmilləşdirilməsinə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aqrar sahədə istehsal və texniki xidmətlərin səmərəliliyi adətən iki mərhələdə qiymətləndirilir: fəaliyyətin planlaşdırılması mərhələsində - onların ilkin mümkün qiymətləndirilməsi üçün və işin konkret mərhələsinin həyata keçirilməsinin başa çatdırılması mərhələsində - faktiki qiymətləndirilməsi, görülən işlərin nəticəsinə görə.

Kənd təsərrüfatı texnikasının alınması və ondan istifadə üçün dövrüyyə vəsaitlərinin alınması üçün başlanğıc kapitalın formalaşdırılması səmərəli fəaliyyət göstərən Maddi-Texniki Xidmətin yaradılmasının ən mühüm şərtidir. Onun texniki potensialının artırılması müxtəlif yollarla mümkündür. Bu, xidmət sahəsinə daxil olan təsərrüfat texnikasının istifadəsi, təsərrüfatlara məxsus köhnəlmiş (istismardan çıxmış) kənd təsərrüfatı texnikasının keyfiyyətli təmiri; kredit, lizinq və öz vəsaiti hesabına yeni avtomobillərin alınması yolu ilə mümkündür. Xarici avadanlıq yalnız oxşar yerli avadanlıq olmadıqda alınmalıdır. Mənəvi və fiziki cəhətdən köhnəlmiş maşınların tədricən yerli və ya xaricdən gətirilən maşınlar və yeni nəsil maşın kompleksləri ilə əvəz edilməsi Maddi-Texniki Xidmətin texniki potensialından yüksək məhsuldar istifadə göstəricisinin artmasına səbəb olacaqdır. Eyni zamanda, ayrılmaz şərt ondan ibarətdir ki, Maddi-Texniki Xidmətlərə daxil olan bütün yeni avadanlıqlar həm gündəlik, həm də mövsümi-illik məhsuldarlığı artırmaqla, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin göstəricilərini ən azı 1,5-2 dəfə yüksəldəcək.

Effektiv Maddi-Texniki Xidmətlərin təşkilinin vacib elementi istehsal və texniki xidmətlərin yüksək keyfiyyətinin stimullaşdırılması sistemidir ki, bu da qiymətlə yanaşı, onların xidmətlərinə istehlakçı tələbatını müəyyən edən mühüm amildir. İstehsalat və texniki xidmət göstərən Maddi-Texniki Xidmətlərin işçiləri xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsində maraqlı olmalıdırlar. Bu, işçilərin maddi həvəsləndirilməsinin rəşional sisteminin qurulması həm podratçı, həm də istehlakçı tərəfindən göstərilən xidmətin keyfiyyətinə nəzarət etməklə təmin edilir ki, bu da Maddi-Texniki Xidmətlər ilə kənd təsərrüfatı istehsalçıları arasında bağlanmış müqavilələrdə müvafiq şəkildə əks etdirilməlidir. Yəni göstərilən istehsal-texniki xidmətlərin rəqabət qabiliyyəti icra keyfiyyəti və yerinə yetirilən xidmətlərin optimal müddətləri, onların qiymətlərinin səviyyəsi, çevik endirim sistemlərinin mövcudluğu ilə müəyyən edilir.

Qarşıya qoyulan məqsədlərin çoxluğu onların strukturlaşdırılmasını zəruri edir. Buna görə də kənd təsərrüfatının istehsalı və saxlanması üzrə müəssisənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün göstəricilərin strukturuna nəzər salmaq lazımdır.

Məqsədlərin belə çoxluğu onların strukturlaşdırılmasını zəruri edir. Buna görə də kənd təsərrüfatında məhsul istehsalı və müəssisənin saxlanması üzrə səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün göstəricilərin strukturunu təklif edilir.

Şəkil. İstehsal və texniki xidmətlərin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün göstəricilər sistemi

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, xidmət müəssisələrində istehsal güclərinin onlara olan tələbat səviyyəsi ilə müqayisədə həddindən artıq olması bir çox hallarda əlavə məsrəflərə və ayrı-ayrı istehsal və texnoloji xidmətlərin rentabilsizliyinə, vahidlərin natamam yüklənməsinə səbəb olur. Buna görə də, göstərilən kənd təsərrüfatı xidmətinin xüsusiyyətləri və şərtləri ilə bağlı vaxtaşırı marketinq tədqiqatları aparmaq lazımdır. Bu, müxtəlif çuxur uzunluqlarına və sıldırımılığa, relyefi əngəlliyə, torpağın becərmə zamanı müqavimətinə, onun daşılığına, yamac bucağına və marketinq xidmətləri üçün vahid xərclərin artmasına səbəb olan digər xüsusiyyətlərə malik olan dağınıq kiçik torpaq sahələrində çöl işlərinin aparılmasına aiddir.

Nəticələr və müzakirə. Uğurlu istehsal, texnoloji və marketinq fəaliyyəti üçün aqroservis müəssisəsi rəqiblər, göstərdikləri marketinq xidmətlərinin əsas növləri, müştəriləri,

xidmətin səviyyəsi və keyfiyyəti haqqında məlumatları sistemli şəkildə toplamalı və təhlil etməlidir. Qeyd edək ki, aqroservis sistemində mövcud rəqabət xüsusilə təxirəsalınmaz tarla və digər istehsal-texnoloji işlərin yerinə yetirilməsi, əkinlərin becərilməsi üçün yüksək səmərəli texnologiyaların tətbiqi kimi növlərdə aşağı intensivliklə xarakterizə olunur. Bunun sayəsində kənd təsərrüfatı və digər müəssisələr istehsal və texnoloji xidmətlərin qiymətlərini və keyfiyyətini, eləcə də kənd təsərrüfatı işlərinin yerinə yetirilmə vaxtını nəzərə alaraq ən gəlirli təminatçıları seçmək üçün real imkan əldə edəcəklər.

Gələcəkdə aqroservis mərkəzinin inkişafı prosesində xidmətlərin çeşidinin genişlənməsi və kənd təsərrüfatı xidmətlərinin həcmının artması həm ayrı-ayrı bitkilərin becərilməsi texnologiyalarında, həm də aqroxidmət mərkəzinin inkişafı zamanı ixtisaslaşmasında texniki, əmək resurslarından maksimum səmərəli istifadə etməyə, kənd təsərrüfatı xidmətlərinin dəyərini aşağı salmağa imkan verəcək. Bu da kəndlilər tərəfindən onlara tələbatın artmasına şərait yaradacaq.

Müasir şəraitdə istehsal və texniki xidmət aqrar sahibkarlığın inkişafının əsas vəzifəsi kimi texniki təminat probleminin həllinin vacib yollarından biridir. Bazar şəraitində aqroservislərin mahiyyətini texniki vasitələrin istehlakçısı olan kənd təsərrüfatı istehsalçıları ilə aqroservis strukturları arasında qarşılıqlı əlaqə forması kimi xarakterizə etmək olar. Aqroservis strukturları yüksək ixtisaslı mexanizatorlara, xidmət şöbəsinə malikdir və qabaqcıl texnologiyalar tətbiq edir.

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, bazar münasibətləri şəraitində kənd təsərrüfatı müəssisələrinin aqromarketing prinsipləri əsasında səmərəli aqroxidmətinin inkişafı kənd təsərrüfatı istehsalının sabitləşməsi və dayanıqlı artımı, aqrar sektorun inkişafı üçün mühüm amildir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. İbrahimov İ. Aqrar sahənin iqtisadiyyatı. Monoqrafiya. Bakı-2016
2. Ataşov B.X. Aqrar sahədə struktur və səmərəlilik problemləri. (Nəzəriyyə və praktika). Bakı-2017
3. Quliyev E.A. Qlobal ərzaq təhlükəsizliyi: reallıqlar, çağırışlar və perspektivlər. Bakı-2018
4. Andreev V.İ. Menecerin özünü inkişaf etdirməsi. Moskva-2014
5. Romanov E.V. Strateji idarəetmə. Moskva-2013
6. Taranuxa Y.V. Rəqabət və rəqabətqabiliyyətliliyi. Moskva 2015

EVALUATION OF THE EFFECTIVENESS OF PRODUCTION AND TECHNICAL SERVICES IN THE AGROMARKETING

Farid Siyavush Mehdiyev¹

RESUME

Agriculture is also a business. The definition of the market for the products produced in this industry is one of the factors affecting the receipt of income, which is of an economic nature. In addition, the agribusiness of supplying, producing, storing, transporting and delivering products to end consumers also makes it one of the main generators of employment. It is also important to find answers to questions related to agribusiness marketing. The most important questions are probably "What do you sell?", "What is the price?", "Local or global market?" After identifying these key questions, questions related to "What to produce?" in agriculture, can become the object of marketing research.

The purpose of the research - is to evaluate the role of marketing in providing production and technical characteristics in the agro-industrial complex.

The methodology of the research - comparative analysis, analysis, grouping, generalization.

The results of the research - are the achievement of stabilization and sustainable growth in production, the development of the agricultural sector as a result of the provision of effective agricultural services based on the principles of agro marketing in agricultural enterprises.

Key words - agriculture, business, marketing, management, agro service, product, production.

ОЦЕНИВАНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОИЗВОДСТВЕННО-ТЕХНИЧЕСКИХ СЛУЖБ В РАЗВИТИИ АГРОМАРКЕТИНГА

Фарид Сиявуш оглы Мехтиев¹

РЕЗЮМЕ

Сельское хозяйство — это тоже бизнес. Определение рынка сбыта продукции, производимой в данной отрасли, является одним из факторов, влияющих на получение дохода, который носит экономический характер. Кроме того, агробизнес по снабжению, производству, хранению, транспортировке и доставке продукции конечным потребителям также делает его одним из основных генераторов занятости. Также важно найти ответы на вопросы, связанные с маркетингом агробизнеса. Наиболее важными вопросами, вероятно, являются «Что вы продаете?», «Какова цена?», «Местный или глобальный рынок?» После определения этих ключевых вопросов вопросы, связанные с «Что производить?» в сельском хозяйстве, может стать объектом маркетинговых исследований.

Цель исследования - оценить роль маркетинга в обеспечении производственно-технических характеристик в агропромышленном комплексе.

Методология исследования - сравнительный анализ, анализ, группировка, обобщение.

Результаты исследования - достижение стабилизации и устойчивого роста производства, развитие аграрного сектора в результате оказания эффективных агроуслуг на основе принципов агромаркетинга в сельскохозяйственных предприятиях.

Ключевые слова - сельское хозяйство, бизнес, маркетинг, менеджмент, агросервис, продукт, производство.

Məqalə daxil olmuşdur: 07.02.2023

Təkrar işləməyə göndərilmişdir:

15.02.2023

Çara qəbul edilmişdir: 23.02.2023

Дата поступления статьи в

редакцию: 07.02.2023

Отправлено на повторную

обработку: 15.02.2023

Принято к печати: 23.02.2023

The date of the admission of the article

to the editorial office: 07.02.2023

Send for reprocessing: 15.02.2023

Accepted for publication: 23.02.2023

UOT: 336.14, 336.2

İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİN MAHİYYƏTİ VƏ QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ TƏMİN OLUNMASI MƏSƏLƏLƏRİ

¹Esmira Hüseyn Həsənzadə

XÜLASƏ

Tədqiqatın məqsədi – Qloballaşma amilinin təsiri ilə, beynəlxalq iqtisadi mühitdə baş verən müxtəlif istiqamətli dəyişikliklər, milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində əsaslı dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır. Odur ki, məqalədə milli iqtisadiyyatın iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasının zəruriliyi ön plana çəkilmişdir.

Tədqiqatın metodologiyası – Tədqiqatın metodoloji bazasını yerli və xarici iqtisadçı alimlərin elmi-nəzəri yanaşmaları təşkil edir. Məqalədə iqtisadi təhlükəsizliyin mahiyyətini dərinlən aydınlıq gətirilməsi məqsədilə alman əsilli F. List (1789-1846) və Q. Şmoller (1838-1917) kimi tanınmış iqtisadçı alimlərin fikirlərinə yer verilmişdir.

Tədqiqatın tədbiqi əhəmiyyəti – Məqalədə iqtisadi təhlükəsizlik anlayışının iqtisadi mahiyyətinə nəzəri cəhətdən aydınlıq gətirilmiş, qloballaşma şəraitində dövlətin bu sahədə apardığı siyasət haqqında qeydlərə yer verilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri – Tədqiqatın nəticəsindən məlum olur ki, iqtisadi təhdidlərin neytrallaşdırılmasının əsas istiqamətlərdən biri üzvləşəcək risklər haqqında əvvəlcədən xəbərdar olunmasıdır. Belə olduğu halda önləyici profilaktik tədbirlərin hazırlanması daha asan və qısa vaxtda mümkün olur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi – iqtisadi təhlükəsizlik anlayışına milli iqtisadiyyatın iqtisadi artımının əsas təminatçısı kimi yanaşılmışdır

Açar sözlər: iqtisadi təhlükəsizlik, milli iqtisadiyyat, qloballaşma, makroiqtisadi göstəricilər, dayanıqlı iqtisadi inkişaf

Giriş. Cəmiyyət var olduğu dövrdən bu yana çoxsaylı iqtisadi inkişaf dövrləri keçmişdir. İlk dövrlərdə insan cəmiyyəti zəruri istehlak nemətlərinə ehtiyac duymuş bu istiqamətdə əməli fəaliyyətlərini reallaşdırsa da, sonrakı vaxtlarda təkə zəruri istehlak nemətlərinə deyil digər qəbildən olan nemətləridə gündəlik istifadələrinə daxil etmişdir. Bu isə istehlak edilən məhsulların (sonrakı vaxtlarda xidmətlərin) zamanla çeşidinin artmasına səbəb olmuş, bu cür nemətlərin vahid məkanda yaşayan xalqlar tərəfindən təmin edilməsini mümkün etməmişdir. Bu səbəbdən artıq, daha geniş coğrafiyada olan resurslar hesabına burada yaşayan xalqlar tərəfindən istehsal olunan məhsullara tələbat zərurəti formalaşmışdır. Beləliklə mövcud iqtisadi əlaqələrin günbəgün genişlənməsi, qlobal xarakter daşması ticarət əlaqələrinin iqtisadi müstəvidə qorunub saxlanılmasını zəruri etmişdir. Yəni əslində milli iqtisadiyyatlar özlərini digər iqtisadi mühitlərdən gələn yan təsirlərdən qorumaq nöqtəyi nəzərindən iqtisadi təhlükəsizlik anlayışını ön plana çəkmişlər. Odur ki, artıq bir neçə yüzillikdir ki, insan cəmiyyəti, daha dəqiq desək xalqlar digər xalqlar ilə, ölkələr ilə münasibətdə öz qarşılıqlı ticarət əlaqələrini müəyyən qanunlarla tənzimləməyi istiqamət kimi müəyyən etmişdir.

İqtisadi təhlükəsizlik geniş anlayış olub istər ərzaq, istər maliyyə istərsə də digər əsas makroiqtisadi göstəricilər üzrə özünü bürüz verə bilər. Bu cür vacib parametrlər üzrə müəyyən dəyişikliklər ümumilikdə cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin rifah halına əhəmiyyətli dərəcədə təsir etdiyindən onun qorunub saxlanılması həm dövlət, həm də əhalinin iqtisadi maraqları ilə uzlaşır. Digər tərəfdən qlobal miqyasda baş verən iqtisadi dəyişikliklərin təsirinin artması, iqtisadi təhlükəsizliyin hərdəim diqqət mərkəzində saxlanılmasını vacib edir. Əks təqdirdə bu hal ölkədə həm ərzaq, həm qeyri-ərzaq, həm də maliyyə bazarında arzuolunmaz təsirlərin artmasına gətirib çıxara bilər. Xüsusilə qiymətlərin azad bazarın şərtlərinə uyğun libereallaşdırılmasının geniş vüsət aldığı hazır ki, vaxtda (Allahverdiyev H., 2009, s. 139-140). Bunu nəzərə alaraq düşünürük ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində ölkələr milli təhlükəsizliklərini qoruyub, onun uzunmüddətliliyinə nail olmaq istəyirlərsə, onda iqtisadi təhlükəsizlik üçün yaranacaq təhdidlərin tez bir zamandan müəyyən edib aradan qaldırılmasında iqtisadi gücünü səfərbər etməlidir. Əks halda iqtisadi təhlükəsizlik fenomeni milli priolitetlər sırasından kənar saxlanılacağı təqdirdə ölkədə əsas makroiqtisadi göstəricilər üzrə

kəskin dəyişikliklər baş verə bilər. Çünki ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi onun milli təhlükəsizliyinin vacib tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Beynəlxalq təcrübə də göstərir ki, müəyyən ölkədə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi burada iqtisadi azadlığın zəmanətçisi kimi çıxış edir. İqtisadi təhlükəsizlik sabitliyin və cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin səmərəli fəaliyyətinin vacib şərti kimi müəyyən edilir.

İqtisadi təhlükəsizliyin mahiyyəti, önəmi və təmin olunması sahəsində son zamanlar görülməli işlər. Beynəlxalq iqtisadi mühitdə baş verən müxtəlif meyillərin təsirinin gücləndiyi bir vaxtda milli iqtisadiyyatın qarşısında dayanan əsas vəzifələrdən başlıcası, liberal bazar iqtisadiyyatı şəraitində özünün iqtisadi təhlükəsizliyinin etibarlı təmini ilə bağlıdır. Hazır ki, vaxtda dünya iqtisadiyyatında kənar təsirlər artmaqdadır. Belə ki, beynəlxalq rəqabət mühitinin artması xarici bazar uğrunda, bu əsasda təbii sərvətlər uğrunda dövlətlər səviyyəsində aparılan istər iqtisadi, istərsə də hərbi mübarizələr daxili və xarici bazarı köklü şəkildə dəyişikliyə vadar edir. Artan kənar təsirlər, milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyinin optimal nisbətdə qorunub saxlanılmasını zəruri edir. Bu onunla əlaqəlidir ki, müasir vaxtda diversifikasiya olunmuş iqtisadi mühitlər xarici bazardan həyati əhəmiyyət kəsb edəcək qədər asılıdır. Yəni əslində iqtisadi mühitdə baş verən müsbət və mənfi meyillər daxili amillərlə yanaşı kənar amillərdən də təsirlənir. Onların təsir dairəsi isə iqtisadi sistemin özünün dayanıqlığından əhəmiyyətli şəkildə asılıdır. Belə ki, iqtisadi sistemin dayanıqlığı hər nə qədər yüksək olarsa kənar amillərində təsirləri bir o qədər az olur. Başqa sözlə desək, həmin iqtisadi mühitdə bu cür kənar təsirlərin neytrallaşdırılması daha asan başa gəlir. Əks halda iqtisadi dayanıqlığın nisbətən zəif olduğu iqtisadi mühitlər dövlət bu cür amillərin neytrallaşdırılmasında müxtəlif çətinliklərlə üzləşir. Nəticə etibarilə isə belə yan təsirlər daha çox burada yaşayan insanların həyat şəraitinə əhəmiyyətli şəkildə təsir edir. Milli iqtisadiyyatın müxtəlif sosial-iqtisadi göstəricilərinin bu və ya digər dərəcədə dəyişməsinə səbəb olur. Bunu nəzərə alaraq dövlət milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində müxtəlif prinsiplərə əməl etməli, bu prinsiplər əsasında yerli əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması qarşısında dayanan məsələlərin həllinə nail olmağı əsas istiqamət kimi ayırd etməlidir. Milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin zəruriliyi haqqında iqtisadi ədəbiyyatlarda ilkin elmi fikirlər Alman əsilli F. List (Friedrich List 1789-1846) tərəfindən işlənib hazırlanan “Milli iqtisadiyyatın iqtisadi sistemi” (*Das nationale System der politischen Ökonomie-1930*) adlı elmi tədqiqat işində rast gəlinir (www.oll.libertyfund.org). Alimin fikrincə iqtisadi sistem daim artan, yüksələn xarakter daşımayıb, dalğalanmaların ola biləcəyi bir iqtisadi kateqoriya kimi çıxış edir. Odur ki, iqtisadi artımların bəzən geriləmələrlə əvəz olunması obyektiv reallıqdır. Bunu nəzərə alaraq dövlət iqtisadi sistemi daim nəzarətdə saxlamalı kənar təsirlərin gücləndiyi vaxtda ona müdaxilə etməlidir. Məhz bu fikirlərinə görə alim özündən sonrakı davamçılarından, xüsusilə C.M. Keynes (1883-1946) tərəfindən yüksək rəğbət qazanmışdır. Çünki hər iki alimin bu nəzəri baxışda fikirləri üst-üstə düşür. Onların hər ikisində iqtisadiyyata dövlət intervensiyası fikrini müdafiə edirlər. Öz elmi tədqiqatlarında ölkə əhalisinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması məsələlərinə xüsusi yer verən Alman əsilli iqtisadçı alim Q. Şmollerin (1838-1917) fikrincə, dövlət əhalisinin rifah halını yaxşılaşdırılması məsələlərini daxili və xarici siyasətin ən ümdə istiqaməti kimi ayırd etməlidir. Alimin 1933-cü ildə “Sosial Elmlər və Siyasi İqtisad Metoduna Dair Sorğular” (*Untersuchungen über das Methode der socialwissenschaften und der politischen Ökonomie insbesondere-1933*) əsərində iqtisadi təhlükəsizliyin iqtisadi mahiyyətinə yer verilmiş, onun bilinməyən tərəflərinə aydınlıq gətirilmişdir (Pənahov A., 2016, s.12-13). Alimin fikrincə bu məsələnin həllinə nail olunması ölkə əhalinin iqtisadi cəhətdən daha yaxşı təmin olunmasına imkan verə bilər. Alimlərin hər ikisinin fikrinə münasibətdə qeyd edə bilərik ki, iqtisadi təhlükəsizlik milli təhlükəsizliyin vacib tərkib hissəsi kimi ölkənin gələcək inkişafına əhəmiyyətli şəkildə təsir edir. O inkişafın dayanıqlığını təmin edən başlıca parametr kimi çıxış edir. Digər tərəfdən milli təhlükəsizlik anlayışı geniş anlayış olub bütövlükdə ölkənin vahid iqtisadi sistem kimi ayrı-ayrı sahələrində iqtisadi təhlükəsizliklərin məcmusu şəklində özünü büruzə verir. Bunu nəzərə alaraq

ölkədə milli təhlükəsizliyin mövcud vəziyyətinə diqqət edərək burada əsas makroiqtisadi göstəricilərin mövcud vəziyyətinə diqqət etmək vacibdir. Belə ki, hər hansı milli iqtisadi sistemin dayanıqlığı haqqında aydın təsəvvürə malik olmaq üçün, həmin ölkənin müxtəlif əsas iqtisadi göstəricilər üzrə cari vəziyyətinə diqqət etmək kifayətdir. Bu zaman həmin ölkədə iqtisadi qərarların effektivliyinin son nəticəliliyi haqqında aydın təsəvvür yaranır. Həmin ölkənin iqtisadiyyatının dayanıqlı yoxsa qeyri-dayanıqlı olması məsələləri özünü aydın göstərir. Bu məqsədlə milli iqtisadiyyatın əsas iqtisadi göstəricilər üzrə son beş ildə necə dəyişikliyə məruz qaldığına diqqət etmək düşünürəm ki, faydalı olar. Cədvəl 1.1-də on kateqoriya, göstərici üzrə son beş ildə baş verən dəyişikliklər qeyd olunmuşdur. Burada əsas makroiqtisadi göstəricilərin ümumi kəmiyyətində baş verən ardıcıl dəyişikliklər müəyyən zaman ardıcılığı üzrə sıralanmışdır. Son beş ildə cədvəl 1.1-in məlumatlarının təhlili bizə əhəmiyyətli artımların olduğunu göstərir. Belə ki, baza ili kimi qəbul etdiyimiz 2017-ci il ilə müqayisədə ÜDM-un xüsusi kəmiyyətində nisbi kəmiyyətlə ifadə də təqribən 32.4 % artım olmuşdur.

Cədvəl 1.1

Milli iqtisadiyyatın əsas makroiqtisadi göstəricilərinin mövcud vəziyyəti

	2017	2018	2019	2020	2021	2017-ci ilə nisbətən 2021-ci ildə, %
Ümumi daxili məhsul, mln. Manat	70337.8	80092.0	81896.2	72578.1	92857.7	32.1
Əhalinin gəlirləri, mln. Manat	49187.9	53103.7	56769.0	55754.1	57181.5	16.3
Orta aylıq nominal əməkhaqqı, manat	528.5	544.6	635.1	707.7	732.1	38.6
Dövlət büdcəsinin gəlirləri:						
mln. Manat	16516.7	22508.9	24398.5	26077.9	26631.7	61.2
ümumi daxili məhsulda, faizlə	23.5	28.1	29.8	36.0	28.7	22.1
Dövlət büdcəsinin xərcləri:						
mln. Man	17594.5	22731.6	24425.9	26416.3	27422.4	55.8
ümumi daxili məhsulda, faizlə	25.0	28.4	29.8	36.5	29.5	11.8
Əhalinin banklardakı əmanətləri (ilin sonuna) mln. Man	7561.2	8375.4	8637.9	8177.9	9241.5	22.2
Əsas fondlar (ilin sonuna) mlyn. Man	182788.5	198970.4	227220.6	240694.0	247624.5	35.4
Kredit qoyuluşları (ilin sonuna), mlyn. Manat	11757.8	13020.3	15298.2	14530.4	17119.8	46.1

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

1.Eyni il ilə müqayisədə əhalinin gəlirləri 16.3 faiz nominal əmək haqlarının səviyyəsi 38.6 faiz artmışdır. 2017-ci illə müqayisə edildiyi zaman dövlət büdcəsinin gəlirlərinin səviyyəsi 61.2 faiz artmışdır. Analoji hal sözügedən illərdə xərclər üzrə də təkrarlanmışdır. Belə ki, 2017-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə dövlət büdcəsinin xərclər hissəsində 55.8 faizlik artım olmuşdur (www.stat.gov.az).

Beləliklə milli iqtisadiyyatın əsas makroiqtisadi göstəricilərinə diqqət edərək aydın olur ki, əslində ölkəmizdə milli iqtisadi təhlükəsizlik sahəsində aparılan uğurlu dövlət siyasəti qısa bir müddətdə, müxtəlif iqtisadi göstəricilər üzrə əsaslı artıma gətirib çıxarmışdır. Bundan başqa

unutmamaq lazımdır ki, həmin dövr həm də pandemiyanın təsirlərinin gücləndiyi bir vaxtda düşür. Belə ki, həmin dövrdə müxtəlif ölkələr daxili və xarici bazarda əsaslı pay itirməklə durğunluq dövrünə, gerilmə dövrünə girdiyi halda, ölkəmizdə həmin vaxtda əsaslı bazar payı itirmədən, hətta iqtisadi inkişafa nail olmaq istiqamətində çoxsaylı tədbirlə planı reallaşdırılmışdır.

2019-cu ilin ikinci yarısından etibarən dünyada kəskin vüsət alan Covid-19 pandemiyasının yan təsirlərinin azaldılması, neytrallaşdırılması istiqamətində ölkəmizdə müxtəlif profilaktik tədbirlər reallaşdırılmışdır. Burada məqsəd ölkəmiz üçün gələcəkdə gözləniləcək iqtisadi itkilərin ya tam aradan qaldırılmasına, ya da mümkün olduğu qədər azaldılmasına istiqamətində məsələnin həllinə nail olmaqdır. Bu sahədə “Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının və bundan irəli gələrək dünya enerji və səhm bazarlarında baş verən kəskin dalğalanmaların Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına, makroiqtisadi sabitliyinə, ölkədə məşğulluq məsələlərinə və sahibkarlıq subyektlərinə mənfi təsirinin azaldılması ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 19 mart tarixli 1950 nömrəli Sərəncamının, üzləşilən məsələlərin təzidlənməsində rolu yüksəkdir. Sərəncamdan irəli gələn tədbirləri aşağıdakı ardıcılıqla sıralamaq olar;

- ✓ pandemiyanın təsirlərindən zərər çəkən milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində çalışan maddi işçilərə ödənilən əmək haqlarının bir hissəsinin ödənilməsi. Bu tədbir ümumilikdə 300 min insanı əhatə etmişdir. Sərəncamın qəbulundan irəli gələn məsələnin həllinə nail olmaq üçün ayrılan vəsaitin ümumi məbləği 215 manat təşkil etmişdir;
- ✓ pandemiyanın təsirindən əziyyət çəkmiş müxtəlif sahələrdə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan sahibkarların dəstəklənməsi məqsədilə, vergi ödənişləri üzrə müddətin uzadılması, bu əsasda torpaq və əmlak vergisi, o cümlədən digər adda olan vergilər üzrə müddətli azadolmaların tətbiq edilməsi;
- ✓ Sahibkarlığın İnkişafı Fonduna yerli sahibkarların dəstəklənməsi tədbirlərinin dayanıqlığını təmin etmək istiqamətində dəstəkləyici maliyyə vəsaitlərinin artırılması;
- ✓ ipoteka kreditlərinin ödənilməsi üzrə ayrılan güzəşt məbləğinin kəmiyyətinin artırılması;
- ✓ həyati vacib sahələrdə sərnişinlərin daşınmasının fasiləsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə maliyyə vəsaitinin verilməsi;
- ✓ Dövlət Məşğulluq orqanlarında işsiz kimi qeydiyyatda olan ölkə vətəndaşlarına 190 manat məbləğində birdəfəlik maliyyə yardımının edilməsi (bu vəsait ümumilikdə 600 min insanı əhatə etmişdir);
- ✓ sosial cəhətdən həssas ailə quruluşları hesab edilən ailələrdən olan tələbələrin dövlət vəsaiti hesabına təhsil haqlarının ödənilməsinə təmin etmək.

Beləliklə görüldüyü üzrə dövlətin milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi istiqamətində təkcə pandemiya dövründə reallaşdırdığı tədbirlərdən bir neçəsi, ümumi iqtisadi tarazlığın bərpa edilməsi istiqamətində olduqca əhəmiyyətli tədbirləri əhatə etmişdir. Milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi istiqamətində reallaşdırılan strateji yanaşma əslində müxtəlif ölkələrin xarici təcrübələrinə əsaslanmışdır. Ancaq göstərilən sərəncamın qəbulundan irəli gələn əməli tədbirlər planı bununla bitmir. Burada həmçinin milli iqtisadi təhlükəsizliyin səmərəli yollarla təmin olunması məqsədilə makroiqtisadi və maliyyə sabitliyində yer verilmişdir. Belə ki, son zamanlar ölkəmizdə, daha dəqiq desək 2020-ci ilin aprel ayından etibarən yeni iqtisadi reallıqları özündə ehtiva edən iqtisadi siyasət tədbirlərinin hazırlanılmasına başlanılmışdır. Bu onunla əlaqəlidir ki, müasir dövrdə baş verən global miqyaslı dəyişikliklər fonunda milli iqtisadiyyat kənar meyillərin arzuolunmaz təsirlərinə daha çox məruz qalır. Sərəncamın III fəslinin 2-ci yarımbaşlığında baş verən maliyyə böhranlarının təsirlərinin neytrallaşdırılması məqsədilə monetar vəziyyətlərdən asılı olaraq, həmin dövrlərdə əziyyət çəkən sahələrə sterilizasiya portfellərinin mövcud kəmiyyətinin artırılması məsələlərinə yer verilmişdir. Burada həmçinin kapitalın sərbəst hərəkətinə istiqamətlənmiş kompleks tədbirlər palanının reallaşdırılmasına, bu əsasda nəzarət sisteminin gücləndirilməsi məsələlərinə

aydınlıq gətirilmişdir. Beləliklə, pandemiya əslində milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində bu cür hadisələrə qarşı qanunverçilik tədbirlərinin hazırlanmasına imkan verdi. Mövcud qanunvericiliyə əlavələrin edilməsinin zəruriliyini göstərdi. Odur ki, Dövlət Vergi Xidmətinin, Dövlət Gömrük Komitəsinin və bu istiqamətdə əlaqəli dövlət orqanlarının məcəllə və digər hüquqi əsas daşıyan sənədlərinə müxtəlif bəndlər, əlavələr və ya mövcud olanlara dəyişikliklər edilmişdir. Beləliklə artıq pandemiyanın təsirinin nisbətən azaldığı vaxtda statistik göstəricilərin təhlili bizə göstərir ki, görülən tədbirlər çərçivəsində digər ölkələrlə müqayisədə milli iqtisadiyyatımız kəskin şəkildə zərər görməmişdir.

Nəticə. Tədqiqatlar göstərir ki, istər beynəlxalq iqtisadiyyatda, istərsə də milli iqtisadiyyatda müxtəlif dərəcədə kənar təsirlər olub və gələcəkdə də olacağı sübhə doğurmur. Bu istiqamətdə gələcəyə doğru verilən proqnozlarda, təsirlərin zamanla artacağı öz əksini tapır. Xüsusən qloballaşma, informasiya texnologiyalarının inkişaf etdiyi, xarici ticarət əlaqələrinin təsirinin artdığı müasir vaxtda, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin aktuallığı artmaqdadır. Bu sahədə ölkəmizdə çoxsaylı qanunverçilik aktları qəbul edilmiş, çoxsaylı tədbirlər planı reallaşdırılmışdır. Ancaq görülən tədbirlər müəyyən mənada milli iqtisadiyyatın dayanıqlığı qarşısında maneələrin aradan qaldırılmasına imkan versə də, xarici təsirlərin artdığı hazır ki vaxtda yetərli hesab edilmir. Odur ki, dünyada baş verən qlobal xarakter daşıyan hadisə və proseslərin yan təsirlərinin neytrallaşdırılması məqsədilə daha mütərəqqi iqtisadi tənzimlənmə alətlərinə müraciət edilir. Belə tədbirlərdən ən başlıcası deyərdik ki, informasiya əlyətərliliyinin təmin edilməsi ilə bağlıdır (Qasımlı V., 2014 , s. 347-348).

Fikrimizcə milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin başlıca şərti dünyada baş verən qlobal dəyişikliklərdən vaxtından xəbərdar olmaqdır. Bu istiqamətdə digər ölkələrin, yəni bizdən öncə bu cür problemlərlə üzləşən ölkələrin prosesə necə reaksiya verdiyi öyrənilməli və məsələnin həlli yolları müqayisəli təhlil edilməlidir. Dünya təcrübəsi də göstərir ki, hadisələrdən öncədən xəbərdar olan ölkələr digərlərinə nisbətdə həmin hala qarşı daha tədbirli olur və ən az itki, zərər ilə üzləşir.

Ümumən qeyd edə bilərik ki, bütövlükdə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi dövlətin olduğu qədər həmdə iri ticarət subyektlərinin məsuliyyəti hesab edilməlidir (Allahverdiyev H., 2009,s.90). Belə ki, dövlət beynəlxalq iqtisadiyyatda baş verən təhdidlər qarşısında özünün əməli tədbirlərini reallaşdırmaqla təkbaşına məsələni həll etmək iqtidarında deyil. Odur ki, bu sahədə iqtisadi fəaliyyətin nəticəviliyinin təmin edilməsi yerli sahibkarlıq subyektlərinin müştərək fəaliyyəti ilə uzlaşmalıdır. Çünki, bu hal milli iqtisadi təhlükəsizliyin vacib şərtlərindən biri kimi xarakterizə edilir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Milli təhlükəsizlik haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 29 iyun 2004-cü il
2. Allahverdiyev H., (2009), İqtisadiyyatın Hüquqi Tənzimlənməsinin Əsasları, Dərslük, Bakı, UNEC nəşriyyatı, 342 s.
3. Qasımlı V., (2014), İqtisadi Modernizasiya, Dərslük, Bakı, İİTKM, 311 s.
4. Qafarov Ş., (2015), Müasir iqtisadi Sistem və Qloballaşma, Monoqrafiya, Bakı, 632 s.
5. Pənahov A., (2016), Beynəlxalq İqtisadi Siyasət, metodiki vəsait, Bakı, 171 s.
6. www.oll.libertyfund.org/
7. www.stat.gov.az

The nature of economic security and issues of ensuring it in the conditions of globalization

SUMMARY

The purpose of the study - due to the influence of the globalization factor, various changes in the international economic environment have led to fundamental changes in different areas of the national economy. Due to the influence of the

globalization factor, various direction changes in the international economic environment have led to fundamental changes in different areas of the national economy. Therefore, the necessity of ensuring the economic security of the national economy is highlighted in the article.

Research methodology - The methodological base of the research is made up of the scientific and theoretical approaches of local and foreign economists. In order to deeply clarify the nature of economic security, the article includes the views of well-known economists such as F. List (1789-1846) and G. Schmoller (1838-1917).

The applied importance of the research - the economic nature of the concept of economic security is theoretically clarified in the article, and notes are made about the state's policy in this field in the context of globalization.

Results of the study - The results of the study show that one of the main directions of neutralization of economic threats is advance warning about the risks to be faced. In this case, it is easier and in a shorter time to prepare preventive preventive measures.

The scientific novelty of the study - the concept of economic security was treated as the main provider of economic growth of the national economy

Keywords: economic security, national economy, globalization, macroeconomic indicators, sustainable economic development

Сущность экономической безопасности и вопросы ее обеспечения в условиях глобализации

РЕЗЮМЕ

Цель исследования - в связи с влиянием фактора глобализации, различные изменения в международной экономической среде привели к кардинальным изменениям в разных сферах национальной экономики. В силу влияния фактора глобализации разнонаправленные изменения международной экономической среды привели к кардинальным изменениям в разных сферах национальной экономики. Поэтому в статье подчеркивается необходимость обеспечения экономической безопасности национальной экономики.

Методология исследования. Методологическую базу исследования составляют научно-теоретические подходы отечественных и зарубежных экономистов. С целью глубокого выяснения сущности экономической безопасности в статью включены взгляды таких известных экономистов, как Ф. Лист (1789-1846) и Г. Шмоллер (1838-1917).

Прикладное значение исследования - в статье теоретически уточняется экономическая природа понятия экономической безопасности, а также делаются заметки о политике государства в этой сфере в условиях глобализации.

Результаты исследования. Результаты исследования показывают, что одним из основных направлений нейтрализации экономических угроз является заблаговременное предупреждение о рисках, с которыми предстоит столкнуться. В этом случае легче и в более короткие сроки подготовить профилактические профилактические мероприятия.

Научная новизна исследования - понятие экономической безопасности трактовалось как основной фактор обеспечения экономического роста национальной экономики.

Ключевые слова: экономическая безопасность, национальная экономика, глобализация, макроэкономические показатели, устойчивое экономическое развитие.

Məqalə daxil olmuşdur: 29.01.2023

Təkrar işləməyə göndərilmişdir:

07.02.2023

Çara qəbul edilmişdir: 13.02.2023

Дата поступления статьи в

редакцию: 29.01.2023

Отправлено на повторную

обработку: 07.02.2023

Принято к печати: 13.02.2023

The date of the admission of the article

to the editorial office: 29.01.2023

Send for reprocessing: 07.02.2023

Accepted for publication: 13.02.2023

**MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ VERGİ SİSTEMİNİN
FORMALAŞMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

¹Əlif Niyazalı oğlu Qəhrəmanov, ²Aytən Elbrus qızı Abbasova

XÜLASƏ

Tədqiqatın məqsədi – AR-da vergi sisteminin öyrənilməsi.

Tədqiqatın metodologiyası – Azərbaycanda xüsusi vergi rejiminə malik müəssisələrdə əməliyyat fəaliyyətinin yaradılması və həyata keçirilməsi.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - xüsusi vergi rejimləri olan müəssisələrin vergi yükünün hesablanması metodologiyasının öyrənilməsi.

Tədqiqatın nəticələri - Azərbaycanda xüsusi vergi rejiminin yaradılması və təşkili xüsusiyyətlərinin təhlili .

Tədqiqatın elmi yeniliyi - xüsusi vergi rejiminin mahiyyətinin, nəzəri əsaslarının, təsnifatının və strukturunun öyrənilməsi. İlk növbədə, bütün dünya ölkələri üçün vergi sisteminin sağlam struktura əsaslanan şəkildə formalaşdırılması, müasir dövrdə həll edilməsi və təkmilləşdirilməsi vacib olan prioritet məsələlərdən biri olmalıdır. Bu anlayış, vergilərin dövlət büdcəsinin formalaşmasındakı xüsusi payı və onların müxtəlif, həmçinin çoxsaylı olması ilə öz təsdiqini tapır. Azərbaycan Respublikasının vergi sisteminin formalaşması xüsusiyyətlərinin vacibliyinə təkan verən əsas amillərdən bir digəri də onun ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı cəhətdən müsbət təsiri ilə xarakterizə olunmasıdır. Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə əsasən formalaşdırılmışdır.

Açar sözlər: vergi sistemi, vergi məəcəlləsi, təhlil, vergi islahatları, elektron audit sistemi

Giriş.

Azərbaycan Respublikasının müasir vergi sistemi, dünya təcrübəsini mənimsəmiş, ölkənin iqtisadi təcriddən çıxması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən və bazar münasibətlərinə keçid dövrünün tələblərinə cavab verən müəyyən sosial yönümlü proseslərin məcmusudur. Respublikamızda mövcud vergi sisteminin əsası 1992-ci ildə “Dövlət Vergi Xidməti haqqında” Qanunun və konkret vergi növlərinə dair müvafiq qanunların qəbulu ilə qoyulmuşdur. Həmin illərə nəzər yetirdikdə, islahatların ilk illərində yaranan yüksək inflyasiya və iqtisadiyyatda baş verən dərin struktur dəyişikliklərinə baxmayaraq, Azərbaycanın vergi sistemi bütövlükdə öz rolunu müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmiş və büdcəni lazımı maliyyə resursları ilə təmin etmişdir. Bununla yanaşı, bazar islahatları daha da dərinləşdikcə vergi sisteminə xas olan çatışmazlıqların müəyyən edilməsi nəticəsində, onun iqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklərə qarşı uyğunsuzluğunu aradan qaldırmaq üçün dövlət tərəfindən müəyyən addımlar atılmışdır. Bütün bunların nəticəsidir ki, müasir dövrdə ölkəmizdəki vergi sisteminin iqtisadi inkişafa müsbət təsiri baxımından rolu böyükdür. (www.e-taxes.gov.az).

Tədqiqatın məqsədi. Son illər Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində tez-tez dəyişikliklərin edilməsi, ölkəmizin müasir vergi sisteminin formalaşması xüsusiyyətlərinə təsir edən amillərin dərinlən öyrənilməsi məsələsinin vacibliyini ortaya çıxarır. Təsadüfi deyildir ki, ölkəmizin vergi sistemində məqsədyönlü islahatların həyata keçirilməsi nəticəsində, müasir dövrdə sahibkarlarla vergi orqanları arasındakı münasibətlərin yeni mərhələsinə keçid təmin edilmiş, həmçinin iqtisadiyyatın şəffaflaşdırılması prosesi reallaşdırılmışdır.

¹ Əsas müəllif/Correspondent author: Əlif Niyazalı oğlu Qəhrəmanov, ADAU-nun dosenti

² Əsas müəllif/ Correspondent author: Aytən Elbrus qızı Abbasova, ADAU-nun assistenti, ismayil.hesenov.07@mail.ru

Bu vasitə ilə həm də ölkədə kölgə iqtisadiyyatının miqyasının azaldılması, sahibkarlığın dəstəklənməsi və ən əsası mövcud vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi kimi nailiyyətlər də əldə edilir. Bütün bunların fonunda isə qeyd olunan məsələlər tədqiqatın məqsədini müəyyənləşdirərək, ölkəmizin vergi sisteminin formalaşması xüsusiyyətlərinin iqtisadi inkişafa olan təsirlərini geniş şəkildə öyrənməyə təşviq edir. (Səh. 78)

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqatın obyektini Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi və onun təkmilləşdirilməsinə təsir göstərən vasitələrin effektivlik səviyyəsinin araşdırılması təşkil edir.

Tədqiqatın metodikası. Tədqiqat müddətində məntiqi ümumiləşdirmə, müqayisəli təhlil və statistik tədqiqat metodlarından, eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının aparıcı iqtisadçı alimlərinin bəhsi keçən sahədə apardıqları elmi tədqiqatlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın nəticələrinin müzakirəsi və təhlili. Ümumilikdə, hər bir dövlətin quruluşundan asılı olaraq vergi sistemi müxtəlif pilləli şəkildə formalaşdırılır. Bu baxımdan ölkəmizdə, 1991-ci ildə müstəqillik əldə edildikdən etibarən müasir dövrə qədər, vergi sistemində müxtəlif təkmilləşdirici islahatlar və köklü dəyişikliklər həyata keçirilmişdir. Həmin transformasiyalar nəticəsində ölkəmizdə, cəmiyyətdə sosial vəziyyətin sabitləşdirilməsinə, yerli istehsalın inkişafının stimullaşdırılmasına və əmtəə istehsalçıların investisiya fəallığının artırılmasına yönələn üçpilləli vergi sistemi formalaşdırılmışdır. Təbiidir ki, bu sistemin səmərəliliyinin artırılmasına dair addımların atılması və həm sahibkarlıq subyektləri, həm də vətəndaşlar tərəfindən müasir bazar düşüncə tərzinə adekvat olan dövlət vergi sisteminin zamanla formalaşdırılması, aparılan uğurlu və mütərəqqi vergi siyasətinin mahiyyətini bir daha ortaya çıxarır. (Y. Balakışiyeva 603-604)

Böyük təkamül yolu keçmiş ölkəmizin müasir vergi sisteminin formalaşmasının ən mühüm addımı, 2001-ci il yanvar ayının 1-dən Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin qüvvəyə minməsi ilə atılmışdır. Bu sənəd Azərbaycanın vergi sisteminin ən mühüm müddəalarını, xüsusən də Azərbaycanda qüvvədə olan vergi və ödənişlərin siyahısını, onların tətbiqi və ləğvi qaydasını, habelə dövlətlə vergi ödəyiciləri arasındakı münasibətlərin bütün spektrini tənzimləyən tarixi sənəd idi. Eyni zamanda həmin sənəd, ölkəmizin iqtisadi keçid mərhələsini tamamlaması və müasir inkişafa qədəm qoyması nöqtəyi-nəzərdən də əhəmiyyətli dərəcədə xüsusi rola malikdir. (Rzayev Z.H. 324-325)

Bəhsi keçən, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin formalaşdırılmasının təşəbbüskarçası olan, həmçinin qurulması, qəbulu və tamlığı prinsiplərinin tənzimlənməsi məsələlərinin həllinin, onun – Ümummilli lider Heydər Əliyevin, rəhbərliyi altında həyata keçirilməsi, Azərbaycan Respublikasının tarixində yeni inkişafa doğru atılmış ən müstəsna addımlardan biridir. Həmin dövrdə, uzaqgörən siyasətçi Heydər Əliyevin öndərliyi əsasında vergi sisteminin vahid normativ-hüquqi bazasını təşkil edən Azərbaycan Respublikasının Vergilər Məcəlləsinin tətbiq olunması nəticəsində, vergi qanunvericiliyində olan boşluqlar, ziddiyətlər və pərakəndəlik aradan qaldırıldı. Məhz ölkəmizin müasir vergi sisteminin formalaşmasına təsir edən həmin müsbət xüsusiyyətlərin nəticəsidir ki, bu gün ölkəmizdə vergi məəcəlləsi ilə tənzimlənən bütün münasibətlər, struktur və sosial sferada aparıcı rol oynayan dövlət maliyyəsi sistemə əsaslanan şəkildə və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmış formada təşkil edilmişdir. (www.e-taxes.gov.az)

Ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitinə uyğunlaşdırılmış, müasir vergi sisteminin əsas formalaşma aspektini isə 2018-ci ildən etibarən həyata keçirilən vergi sistemindəki islahatların məcmusu təşkil edir. Bununla birlikdə, həm də ölkə iqtisadiyyatında dövlət-biznes münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi və ən əsası həmin məsələdə şəffaflığın təmin olunması kimi mühüm nailiyyətlər də əldə edilmişdir. Vergi sisteminin formalaşdırılması xüsusiyyətlərinin əsasını təşkil edən həmin islahatlar, ölkəmizdə 5 istiqamət üzrə həyata keçirilərək vergi məəcəlləsində edilmiş dəyişikliklərlə birlikdə, iqtisadi cəhətdən

də səmərəliliyin yüksəldilməsinə yönəldilmişdir. Qeyd edilən həmin 5 prioritet məsələ, sahibkarlıq subyektlərinin dəstəklənməsi, kölgə iqtisadiyyatına qarşı addımların atılması, iqtisadiyyatın intensiv inkişafının təmin edilməsi, vergi inzibətçiliğinin daha da təkmilləşdirilməsi və vergitutma bazasının genişləndirilməsindən ibarətdir.

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi və onunla bilavasitə bağlı olan məsələlərin əsas tarazlayıcı qüvvəsi, əksər dünya ölkələrində də olduğu kimi, həyata keçirilən uğurlu fiskal siyasət hesab olunur. Həmçinin həyata keçirilən bu siyasət, vergi sisteminin formalaşması xüsusiyyətlərinə də fəal şəkildə təsir göstərir. Fiskal siyasətin əsas məqsədi, ölkənin davamlı sosial-iqtisadi inkişafının əsası kimi, maliyyə resurslarının balanslaşdırılmış artımını təmin etməkdir. Eyni zamanda, buradakı ikinci bir məqsəd isə ölkənin hakimiyyət orqanlarının, öz vəzifə və funksiyalarını idarəetmə səviyyəsində həyata keçirdikləri fəaliyyətləri üçün maliyyə zəmininin yaradılmasıdır. Tədqiqat müddətində aparılan araşdırmalar onu da deməyə imkan verir ki, fiskal siyasətin məqsədlərinə aşağıdakı siyahıda qeyd olunan məsələlərin daxil edilməsi də məqsədəuyğundur:

- ölkədəki maliyyə sisteminin bütün sahələrində maliyyə resurslarının tarazlığının təmin edilməsi;
- maliyyə resurslarının səmərəli bölgüsü və istifadəsinin müəyyən edilməsi;
- iqtisadi və sosial proseslərin maliyyə üsulları ilə tənzimlənməsinin və stimullaşdırılmasının təşkili, həmçinin əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- səmərəli resursların idarə edilməsi sisteminin yaradılması. (Musayev A. s., 22-124)

Bütün bunlarla yanaşı, aparılan tədqiqat həm də onu göstərir ki, müasir vergi sisteminin formalaşması xüsusiyyətləri bilavasitə vergitutmanın optimallaşdırılmasına da təsir göstərir. Vergitutmanın optimallaşdırılması anlayışı, ən az vergi planlaşdırılması anlayışı qədər geniş bir məhfumu izah edir. Bu ona görədir ki, vergitutmanın optimallaşdırılması sövdələşmə və ya layihənin bütün maliyyə aspektlərində müəyyən nisbətlərin əldə olunması ilə bağlı olan prosesdir. Həmçinin vergitutmanın optimallaşdırılması, müəssisələr üçün marketinq və ya istehsal strategiyası qədər mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi kimi, dövlət tərəfindən də həmin münasibətlərin əlverişli şəkildə tənzimlənməsi və təkmilləşdirilməsi baxımından bir o qədər vacibdir. Bu, hər iki tərəf üçün də eyni zamanda maliyyə təhlükəsizliyini təmin edir. (www.e-taxes.gov.az)

Nəticə. Beləliklə nəticədə, tədqiqatın məğzi və yuxarıda qeyd olunan fikirlərlə birlikdə bu fikri səsləndirə bilərik ki, vergilər vasitəsilə dövlət təşkilatlarının və fiziki şəxslərin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətlərinə, habelə gəlir və xərclərin mənbələrinə nəzarət prosesi həyata keçirilir. Həmin nöqtəyi-nəzərdən, vergi sisteminin səmərəliliyi qiymətləndirilir, vergi və büdcə siyasətində dəyişikliklərin zəruriliyi müəyyən edilir və mövcud problemlər aradan qaldırılır. Bütün bunlar, ölkənin vahid vergi sisteminin formalaşdırılması xüsusiyyətlərinə müsbət şəkildə təsir göstərən əsas amillərdir.

Eyni zamanda müəyyən olunmuşdur ki, bir ölkə üçün vergi sisteminin zəruri olduğu qədər, onun daim dəyişən iqtisadi amillərlə birlikdə təkmilləşdirilməsi də bir o qədər zəruridir. Məhz bu tendensiyaya əsaslanaraq, ölkəmizdə vergi sisteminin təkmilləşdirilməsinə və inkişafına dair atılan addımlardan biri olan və onun sağlam strukturda formalaşdırılmasına təkan verən, elektron audit sistemini misal göstərə bilərik. Elektron audit sistemi (elektron audit), vergi risklərinin 90-95%-ə qədərini müəyyən etməyə imkan verən çox effektiv bir sistemdir. Ölkəmizdə 2013-cü ilin yanvar ayından etibarən, İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti tərəfindən səyyar yoxlamaların aparılmasında elektron audit sistemindən istifadə olunmağa başlanılmışdır. Həmin sistem çərçivəsində, audit proseslərinin 70%-ə qədər vergi orqanlarının aparatlarında həyata keçirilir. Elektron audit sistemindən müasir dövrdə istifadə olunması və tərəfdaşlıq müqavilələrinin bağlanması, ölkəmizdə

vergidən yayınma, həmçinin saxtakarlığa qarşı səmərəli mübarizə aparmaq üçün optimal şərait yaratmışdır. Ümumiyyətlə vergi audit sistemi, ölkədəki siyasi, sosial və iqtisadi proseslərin dəqiq təhlilini və vergi qanunvericiliyini hərtərəfli bilməyi tələb edən məsuliyyətli, bir o qədər də mürəkkəb işdir. Yalnız bu tələblər yerinə yetirildikdə, qarşıdakı dövrdə vergi daxilolmalarının həcmində real qiymətləndirilməsi, büdcənin vaxtında və keyfiyyətli formada tərtib edilməsi mümkündür. Bütün bu yeniliklərin tətbiqi, rəqəmsallaşan dünyada ölkəmizin müasir vergi sisteminin formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi baxımından olduqca zəruridir. (Y. Balakışiyeva 134-135)

Azərbaycan Respublikasında müasir vergi sisteminin formalaşması xüsusiyyətlərinə təsir göstərən və ölkəmizdəki vergi sistemini tənzimləyən əsas amillərdən bir digərini də vergi normaları, əlverişli vergi rejimləri və güzəştlərindən istifadə qaydalar təşkil edir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının “Vergi Məcəlləsi”. Bakı, 2017.
2. “İri vergi ödəyiciləri və xüsusi vergi rejimli müəssisələrin mərkəzləşdirilmiş uçota alınması qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında” qanun.
3. Musayev A.F., Qəhrəmanov A.Q. “Vergi mədəniyyəti”. İkinci nəşr. Bakı, 2010.
4. Rzayev Z.H. “Vergi menecmenti”. Dərslük. Bakı, 2007.
5. Y. Balakışiyeva “Vergiyə Giriş”. Şamaxı, 2014.
6. www.e-taxes.gov.az – İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidmətinin saytı
7. www.vergiler.az – Sosial-iqtisadi onlayn qəzet

CHARACTERISTICS OF THE FORMATION OF THE TAX SYSTEM OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN IN THE MODERN PERIOD

¹Alif Niyazali Gahramanov, ²Aytan Elbrus Abbasova

SUMMARY

The purpose of the study: to study the tax system in the AR.

The research methodology: the creation and implementation of operational activities at enterprises with a special tax regime in Azerbaijan.

The applied value of the study is the study of the methodology for calculating the tax burden of enterprises with special tax regimes.

The results of the study: are an analysis of the features of the creation and organization of a special tax regime in Azerbaijan.

The scientific novelty of the study: lies in the study of the essence, theoretical foundations, classification and structure of the special tax regime. First of all, the formation of a tax system based on a reasonable structure for all countries of the world should be one of the priority issues that are important to address and improve in the modern era. This concept is confirmed by a special share of taxes in the formation of the state budget, their diversity and multiplicity. One of the main factors determining the importance of the features of the formation of the tax system of the Republic of Azerbaijan is its positive impact on the socio-economic development of the country. The tax system of the Azerbaijan Republic was formed on the basis of market economic relations.

Key words: tax system, Tax Code, analysis, tax reforms, electronic audit system.

**ХАРАКТЕРИСТИКА ФОРМИРОВАНИЯ НАЛОГОВОЙ СИСТЕМЫ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД**

¹Алиф Ниязяли оглы Гахраманов, ²Айтан Эльбрус кызы Аббасова

РЕЗЮМЕ

Цель исследования : изучение налоговой системы в АР.

Методология исследования : создание и осуществление операционной деятельности на предприятиях со специальным налоговым режимом в Азербайджане.

Прикладное значение исследования : изучение методики расчета налоговой нагрузки предприятий со специальными налоговыми режимами.

Результаты исследования: анализ особенностей создания и организации специального налогового режима в Азербайджане.

Научная новизна исследования заключается в изучении сущности, теоретических основ, классификации и структуры специального налогового режима. Прежде всего, формирование налоговой системы на основе обоснованной структуры для всех стран мира должно быть одним из приоритетных вопросов, которые важно решать и улучшать в современную эпоху. Эта концепция подтверждается особой долей налогов в формировании государственного бюджета, их разнообразием и многочисленностью. Одним из основных факторов, обуславливающих важность особенностей формирования налоговой системы Азербайджанской Республики, является ее положительное влияние на социально-экономическое развитие страны. Налоговая система Азербайджанской Республики формировалась на основе рыночных экономических отношений.

Ключевые слова: налоговая система, Налоговый кодекс, анализ, налоговые реформы, электронная система аудита.

Məqalə daxil olmuşdur: 26.01.2023

Təkrar işləməyə göndərilmişdir:

05.02.2023

Çapa qəbul edilmişdir: 11.02.2023

Дата поступления статьи в

редакцию: 26.01.2023

Отправлено на повторную

обработку: 05.02.2023

Принято к печати: 11.02.2023

The date of the admission of the article

to the editorial office: 26.01.2023

Send for reprocessing 05.02.2023

Accepted for publication: 11.02.2023

AZƏRBAYCANDA İXRAC POTENSİALININ ARTIRILMASINA İNVESTİSİYA QOYULUŞUNUN SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ

¹Şirin zadə Fatimə Qərib qızı, ²Vəlizadə Həcər Şöhrəddin qızı

XÜLASƏ

Tədqiqatın məqsədi: Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafında strateji istiqamətlərdən biri kimi ixracın artırılmasına investisiya qoyuluşunun səmərəliliyinin yüksəldiləsi və stimullaşdırılması məqsədilə marketing alətinin ixrac potensialının artırılmasında tətbiqi, diversifikasiyanın daha da təkmilləşdirilməsindən və onun səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın tədbiqi əhəmiyyəti: Ölkənin ixrac potensialı onun inkişaf səviyyəsini xarakterizə edən vacib göstəricilərdən biridir. İxrac potensialının yüksəldilməsi üçün müvafiq sahələrin inkişafı və bu inkişafa nail olmaq üçün bu sahəyə investisiya qoyulması vacibdir. Ancaq investisiya qoyuluşu əhəmiyyətli olduğu kimi bir o qədər də risklidir. Bunun üçün vəsait qoyulacaq sahənin xüsusiyyətləri, likvidliyi, riskliliyi və digər xüsusiyyətləri ətraflı təhlil olunmalı, araşdırılmalı və lazımı səviyyədə təbliğ olunmalıdır. Bütün bunlara isə məhz effektiv şəkildə işlənilib hazırlanmış marketing planlaşdırılması vasitəsilə nail olmaq mümkündür. Fikrimizcə ixraca investisiya qoyuluşunun səmərəliliyinin artırılmasında investisiya marketingindən istifadə etməklə müvafiq sahənin inkişafını dəstəkləmək mümkündür.

Tədqiqatın nəticələri: tədqiqat nəticəsində marketingin rolunun ixraca qoyulan investisiyaların səmərəliliyinin artırılmasına müsbət təsirləri vurğulanmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Məqalədə ixrac potensialının artırılması üçün investisiya qoyuluşunun səmərəli istifadə olunması istiqamətində marketingin rolu araşdırılmış, onun zəruriliyi əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: investisiya, ixrac, marketing, iqtisadi inkişaf, səmərəlilik.

Giriş:

Azərbaycan iqtisadiyyatının müasir inkişaf mərhələsində dövlətin qarşısında duran ən vacib məqsədlərdən biri ÜDM-də ixracın xüsusi çəkisinin artırılması və ölkənin beynəlxalq bazarlara ixrac etdiyi məhsulların strukturunda diversifikasiyanın təmin olunmasından ibarətdir. Təbii, ki bu istiqamətdə modern istehsal infrastrukturunun formalaşdırılması, resurs potensialından səmərəli istifadə mexanizmlərinin tətbiqi ilə yanaşı ixracı stimullaşdıracaq iqtisadi alətlərdən istifadə imkanlarının genişləndirilməsi və bu sahəyə vəsait qoyulması da zəruri məsələlərdən hesab olunur. İxracın dəstəklənməsi üçün müvafiq sahələrə investisiya qoymaq və ixracın stimullaşdırılmasında ən təsirli iqtisadi alətlərdən biri də marketingdir. Məhz marketing vasitəsilə lazımı tədqiqatlar aparmaq, düzgün proqnozlaşdırma və planlaşdırma üsullarını investisiya marketinginə tətbiq etmək mümkündür. Çünki təkcə ixracda istifadə olunan investisiya marketinginin yox, ümumlikdə marketingin əsas vəzifəsi ölkənin, cəmiyyətin, regionun ehtiyaclarını araşdırmaq onları ölkə və cəmiyyət üçün faydalı imkanlara çevirməkdən ibarətdir.

Materiallar və metodlar: Məqalənin yazılmasında abstraktlaşdırma, statistik, analiz və sintez metodlarından istifadə olunmuşdur.

Nəticələr və müzakirə: Tədqiqat nəticəsində Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafının açar göstəricilərindən biri kimi ixracın əhəmiyyəti və ixrac potensialının artırılmasında marketingin rolu və yeri vurğulanmışdır.

Bildiyimiz kimi beynəlxalq ticarətin əsas və aparıcı sahələrindən biri məhz ixracdır. İxrac bir ölkədə istehsal olunan və digər ölkədə alıcılara satılan mal və xidmətlərdir. İxrac iqtisadi transferin ən qədim formalarından biridir və ölkələr arasında geniş miqyasda baş verir və yeni bazarlara çatdıqda satışları və mənfəəti artırır, hətta əhəmiyyətli qlobal bazar payını tutmaq imkanı da təqdim edə bilər. Coğrafi sərhədlər daxilində özlərini məhdudlaşdırmaq əvəzinə, ölkələr ticarət üçün dünyanın hər yerindən xarici bazarlar axtarır, daha çox gəlir və

beynəlxalq bazarlarda tanınma imkanı əldə edir. Hökumətlər ixracı təşviq edir, çünki onlar iş yerlərini artırır, daha yüksək əmək haqqı gətirir və sakinlər üçün həyat səviyyəsini yüksəldir.

Ölkələr likvidliyi idarə etmək üçün valyuta ehtiyatlarından da istifadə edirlər. Bu o deməkdir ki, onlar inflyasiyanı daha yaxşı idarə edə bilir və inflyasiyaya nəzarət etmək üçün öz valyutalarını almaq üçün xarici valyutadan istifadə edirlər. Bu, da öz növbəsində pul təklifini azaldır və yerli valyutayı daha dəyərli edir.

İxrac həmçinin ölkələrə bazarlarını qlobal miqyasda genişləndirməyə kömək edir. Beləliklə, müştərilər dünyanın hər yerindən məhsullara çıxış əldə edə bilirlər. Məhz bunun sayəsində bəzi ölkələr qlobal miqyasda digər ölkələrlə müqayisədə daha sürətli inkişaf edə bilər.

Statistik məlumatlara nəzər salan zaman görürük ki 2021-ci ildə dünya Çin başda olmaqla (3,5 trilyon dollar ixrac) təxminən 28 trilyon dollarlıq mal və xidmət ixrac edib.

“İxrac icmalı”nın yanvar sayına əsasən, 2022-ci ilin yanvar-dekabr aylarında Azərbaycanın ümumi ixracı **38,1 milyard** ABŞ dolları, qeyri-neft sektoru üzrə ixrac **3 milyard** ABŞ dolları təşkil edib. Qeyri-neft sektoru üzrə ixrac 2021-ci ilin on iki ayı ilə müqayisədə 10,3% artıb. Aqrar və aqrar sənaye məhsulları üzrə birgə ixracın statistik dəyəri **912,4** milyon ABŞ dolları təşkil edib ki bu da ümumi ixracın 24 faizini təşkil edir. (www.stat.gov.az). Statistik göstəricilərə nəzər salan zaman görürük ki, ümumi ixracda aqrar və aqrar sənaye məhsulları kifayət qədər xüsusi çəkiyə malik deyil. Bu sahədə təbii ki dövlət tərəfindən müvafiq işlər və həvəsləndirmə tədbirləri mütəmadi görülür. Ölkədə rəqabətqabiliyyətli qeyri-neft məhsulları istehsalının stimullaşdırılmasına, onun xammal bazasının yaxşılaşdırılmasına, idxalı əvəz edən yeni istehsal sahələrinin yaradılmasına və ixrac imkanlarının genişləndirilməsinə dövlət dəstəyinin artırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən “Qeyri-neft sektorunda rəqabətqabiliyyətli daxili istehsalın dəstəklənməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” 19 sentyabr 2018-ci il tarixli 7 497 nömrəli sərəncam təsdiq edilmişdir. Həmçinin ölkədə iqtisadi fəallığın artırılması, ixrac yönümlü məhsulların istehsalının dəstəklənməsi, investisiyaların cəlb edilməsinin stimullaşdırılması məqsədilə 2016-2022-ci illər ərzində 470-dən çox sahibkarlıq subyektinə 570-dən artıq investisiya təşviqi sənədi verilib.

Beləliklə Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sənayesinin inkişafı və ölkənin ixrac potensialının artırılmasında marketing xidmətinə xüsusi diqqət ayrılmalıdır. Məlum olduğu kimi marketing hədəf bazarını müəyyən etmək, həmin bazardakı insanların ehtiyaclarını başa düşmək və şirkətin onların problemlərini necə həll edə biləcəyi barədə məlumat verməkdir. Adətən şirkətlər bunu potensial müştərilər tapmaq üçün edirlər. (İ.Xeyirxəbərov səh178) Beynəlxalq marketing prosesi isə xarici bazar imkanlarının və təhdidlərinin təhlili, hədəf bazarların seçilməsi, biznesin və məhsulun müvafiq xarici bazar üçün optimallaşdırılması, xarici bazara giriş strategiyasının seçilməsi və beynəlxalq marketing kompleksinin işlənilməsi hazırlanmasından ibarətdir. Dünyada yeni biznes müəssisələrinin sayı artmaqda davam etdikcə, marketing strategiyası sürətlə investorların cəlb edilməsində ən vacib amillərdən birinə çevrilir. Yeni müəssisələr iqtisadiyyatın böyüməsinə təkan versə də, onlar tədricən rəqabətli maliyyələşdirmə mühiti yaradırlar və hər bir yeni biznes subyekti məhdud sayda investordan kapital almaq üçün mübarizə aparır. Investorları tapmaq və cəlb etmək istəyənlər üçün mövcud olan azsaylı vasitələrdən biri də düzgün şəkildə hazırlanmış marketing strategiyasıdır. (Allahverdiyeva M., səh.,85)

İxrac marketingi isə məhsulların və ya xidmətlərin xarici bazarlarda təşviqi ilə bağlı araşdırma, fəaliyyət və təcrübələri təsvir etmək üçün istifadə edilən bir termdir. İxrac marketingi və daxili marketing əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

İxrac marketinq planında təbii mühiti qiymətləndirərkən xarici bazarın təbii mühitinin beynəlxalq marketinq qərarlarınıza necə təsir edəcəyini müəyyənləşdirmək lazımdır. Məsələn:

- ✓ İxrac olunacaq məhsul əhalinin ehtiyac və tələbatına uyğundurmu?
- ✓ Sözügedən bazarın topoqrafiyası və iqlim şəraiti qablaşdırma və malların çatdırılması üçün istifadə olunan nəqliyyat növü ilə bağlı qərarlara necə təsir edir?
- ✓ İxrac olunacaq məhsul nəzərdə tutulan xarici bazarın iqlim şəraitinə uyğundurmu?
- ✓ Hədəf auditoriyanızın alıcılıq qabiliyyəti ixrac olunacaq məhsulu almağa kifayət edirmi? və s.

Müasir dövrdə istər investorların öz biznesinin inkişafı üçün marketinqə qoyduğu investisiyalar, istərsə də dövlətin marketinqin inkişafı üçün qoyduğu investisiyalar, marketinq dünyasının özü kimi mürəkkəb hala gəlib.

Hər hansı sağlam marketinq strategiyasının əsas məqsədi müştəri əldə etmə strategiyası yaratmaqdır. Çünki investorlar müştəri əldə etmə strategiyası olmayan biznesə investisiya qoymağa maraqlı deyillər. Bununla birlikdə, insanları və ya təşkilatları pul yatırmağa inandırmaq məqsədi ilə marketinq bacarıqlarından da istifadə əhəmiyyətli rol oynayır. Investorları cəlb etmək üçün aşağıdakı addımları atmaq zəruridir:

1. **İnvestorun ehtiyaclarını kəşf etmək.**

İlk addım potensial investorların biznes investisiyasında nəyə ehtiyac duyduğunu və ya istədiklərini tapmaqdır. Investorlar bir neçə vacib faktora diqqət yetirirlər:

- ❖ Şirkət gəlirlidirmi?
- ❖ Şirkət yüksəlişdə olan bir sahədədirmi?
- ❖ Şirkətin icraçı komandası onu növbəti səviyyəyə qaldıra biləcəkmi?
- ❖ Xüsusi biznesdən, məhsuldan asılı olaraq, investorlar strateji ittifaqlar, texniki nou-hau, kritik kütləvi müştəri bazası və ya əqli mülkiyyət də daxil olmaqla əlavə amillər axtara bilirlər.

2. **İnvestorlar üçün vacib olan sahələrdə biznesin güclü olmasını təmin etmək.**

İnvestorların nə axtardığını bildikdən sonra, bu sahədə rəqabəti axtarmaq və investisiya qoymağı təklif etdiyiniz sahəyə investor cəlb etmək üçün mövcud sahəni araşdırmaq və daha cəlbedici etmək lazımdır. Biznesi gücləndirmək üçün aşağıdakı addımları izləmək lazımdır:

- Biznes performansını təhlil etmək.
- Mənfəət marjasını gücləndirmək,
- Müştəri bazasını yaratmaq və satışları artırmaq üçün dəyişikliklər etmək,
- Lazım olan mütəxəssisləri işə götürmək,
- Əqli mülkiyyəti qorumaq.
- Veb sayt yaratmaq və yaxud mövcud olanı Veb saytı təkmilləşdirmək və s.

3. **İnvestor yönümlü marketinq materialları yaratmaq**

Təşkilatın xüsusiyyətlərini, şirkətin niyə yaxşı bir sərmayə olduğunu və hansı növ sərmayə axtardığını ətraflı izah edən bir iş planı yaratmaq lazımdır.

4. **Ehtimal olunan investorları tapmaq və onlarla əlaqə saxlamaq.**

Növbəti addım ideal investorları tapmaqdır. Bu proses reklam və müştərilər tapmaq üçün ticarət sərgilərində iştirakə bənzəyir. Investorları tapmaq və onlarla əlaqə qurmağın iki əsas yolu var: onlayn investisiya platformaları və şəxsi tədbirlər.

Bu gün, marketoloqlar öz layihələrinin normal fəaliyyət göstərməsi üçün ən mürəkkəb sxemləri, onların fəaliyyətini və ən əsası marketinqə qoyulan investisiyaların səmərəliliyini qiymətləndirməyə çalışırlar. Marketinqə qoyulan investisiyaların səmərəliliyi aşağıdakı kimi hesablanır:

$$MİSQ = MHAG - MX / MX \times 100\%$$

MİSQ - marketing investisiyalarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi

MHAG - marketing hesabına artmış gəlir

MX- marketing xərcləri

Bu cür investisiya qoyuluşu çox spesifikdir. Əslində, hər bir reklam fəaliyyətinin müştərisi investisiya-marketing prosesinin iştirakçısıdır. (N.Sabiroğlu səh87)

Son bir neçə ildir marketing dünyada populyarlıq zirvəsindədir. Marketing, xərclərin optimallaşdırılmasına imkan verən və işçilərə kömək edən həllər təklif edir. Əlbəttə ki, qlobal miqyasda yeni texnologiyalar hər gün ortaya çıxır, məşhur markalar bazarı öyrənmək və müştəriləri cəlb etmək üçün ən inqilabi texnologiyalardan istifadə etməyə çalışırlar.

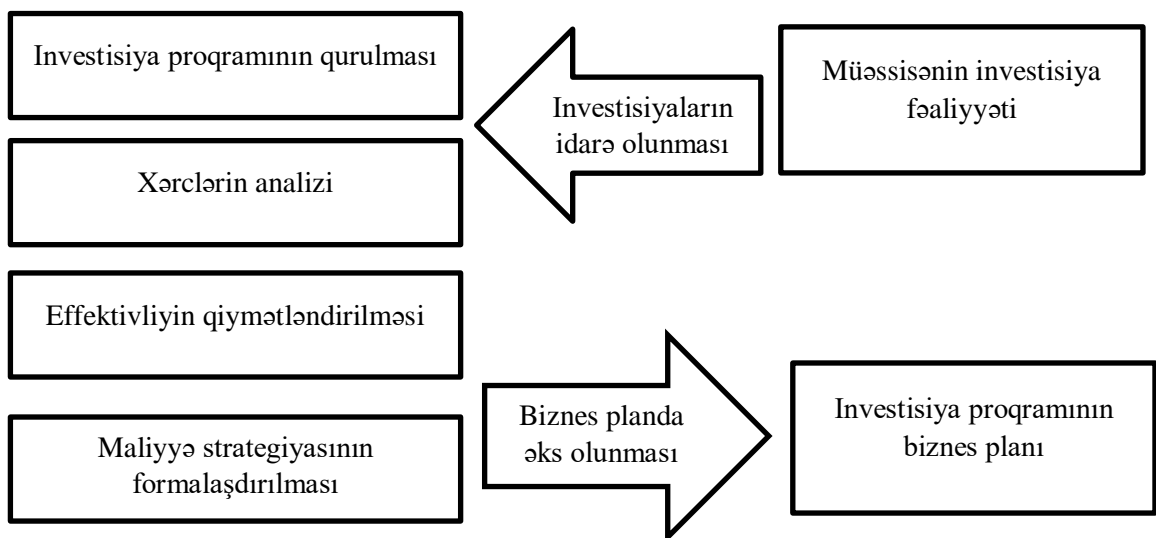
(V.Rəhimov səh 138)

Təcrübəsiz iş adamları adətən müvəffəqiyyət gətirəcək ən yaxşı üsulu tapmağı xəyal edirlər. Amma bu gözləntilər bir az sadələşməsinədir. Marketingdə hər bir aspekt ayrı-ayrılıqda işlənməlidir. Məsələn investisiya marketinginə nəzər salmaq.

İnvestisiya marketingi standart və adi marketingdən bir qədər fərqlənən nisbətən yeni bir anlayışdır. İnvestisiya marketinginin vəzifəsi tələbatın dinamikası və strukturu, fərdi və korporativ investorların üstünlükləri, habelə müəyyən bir investisiya fəaliyyətinin perspektivləri barədə tam və etibarlı məlumatları təqdim etməkdir. (Verdiyev N., səh.,66)

İnvestisiya sahəsində standart marketing üsulları çox vaxt aşağı effektivlik ilə bağlıdır. Cəmiyyət daha çox güclü və düşünülmüş biznes marketinginin yeni texnologiyalarına ehtiyac duyur. Marketingə qoyulan investisiyalar, istər dövlətin, istərsə də müəssisə səviyyəsində qoyulan investisiyalar planlı, sistemli və nəticəyə yönəlik olmalıdır. Hər bir nüans əvvəlcədən qiymətləndirilməli, həmçinin risklər də göz önünə alınmalıdır. Beləliklə investisiya marketingi bir neçə inkişaf mərhələsindən keçir:

İnvestisiya marketinginin inkişaf mərhələləri

Nəticə etibarilə marketing sahəsinin inkişafına qoyulan investisiyalar, xarici bazarın araşdırılması imkanlarının genişləndirilməsinə, yerli və xarici tələbatı tam şəkildə öyrənməyə,

rəqabətqabiliyyətli qeyri-neft məhsulları istehsalının stimullaşdırılmasına, onun xammal bazasının yaxşılaşdırılmasına, idxalı əvəz edən yeni istehsal sahələrinin yaradılmasına və son nəticədə ölkənin ixrac potensialının artırılmasına kömək edəcəkdir.

Yekun nəticə: İntestisiya marketinqi standart və adi marketinqdən bir qədər fərqlənən nisbətən yeni bir anlayışdır. İntestisiya marketinqinin vəzifəsi tələbatın dinamikası və strukturu, fərdi və korporativ investorların üstünlükləri, habelə müəyyən bir investisiya fəaliyyətinin perspektivləri barədə tam və etibarlı məlumatları təqdim etməkdir. İntestisiya marketinqi vasitəsilə ixracı stimullaşdırmaq və daha səmərəli üsullardan istifadə etməklə ixrac potensialını artırmaqdan mümkündür.

Ədəbiyyat siyahısı

- 1.V.Rəhimov Marketinq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi Bakı 2020
2. N.D.Verdiyev Marketinqin idarə edilməsi Bakı 2012
- 3.İ.Xeyirxəbərov Marketinq Tədqiqatları Bakı 2015
4. M.Allahverdiyeva Beynəlxalq marketinq Bakı 2010
- 5.N.Sabiroğlu Qloballaşma və xarici investisiyalar Bakı 2006
- 6.Www.stat.gov.az

Strengthening investment in the increase of export potential in Azerbaijan

SUMMARY

The purpose of the research: As one of the strategic directions of the economic development of the Republic of Azerbaijan, the use of a marketing tool to increase the export potential in order to increase efficiency and stimulate investment in increasing exports is to further improve diversification and identify areas for increasing its level.

The practical importance of the research: The export potential of the country is one of the important indicators characterizing the level of its development. To increase the export potential, to develop certain industries and to achieve their development, investment in this industry is necessary. However, the investment is so important, but also so risky. To do this, it is necessary to analyze in detail, research and promote at the appropriate level features, liquidity, riskiness, and analyze and research other features in detail and apply at the appropriate level. All this can be achieved through effective marketing planning. In our opinion, it is possible to support the development of the relevant sphere by using investment marketing to increase the efficiency of investments in exports.

The results of the research: as a result of the research, the positive effects of the role of marketing on improving the efficiency of investments made for export were emphasized.

The scientific novelty of research: The article examines the role of marketing in the direction of the effective use of investments to increase the export potential and substantiates its necessity.

Keywords: investment, export, marketing, economic development, efficiency.

Повышение эффективности инвестиции в увеличение экспортного потенциала в Азербайджане

РЕЗЮМЕ

Цель исследования - В качестве одного из стратегических направлений экономического развития Азербайджанской Республики применение маркетингового инструмента для повышения экспортного потенциала с целью повышения эффективности и стимулирования инвестиций в увеличение экспорта состоит в дальнейшем совершенствовании диверсификации и определении направлений повышения его уровня.

Важность исследовательского приложения - Экспортный потенциал страны является одним из важных показателей, характеризующих уровень ее развития. Для увеличения экспортного потенциала, для

развития определенных отраслей и для достижения их развития необходима инвестиция этой отрасли. Но инвестиция насколько важна, но и настолько рискована. Для этого необходимо детально проанализировать, исследовать и продвигать на соответствующем уровне особенности, ликвидность, рискованность и в деталях анализировать и исследовать другие особенности и на соответствующем уровне применять. Всего этого можно добиться за счет эффективно разработанного маркетингового планирования. На наш взгляд, поддержать развитие соответствующей сферы можно, используя инвестиционный маркетинг для повышения эффективности инвестиций в экспорт.

Результаты исследования - в результате исследования были подчеркнуты положительные эффекты роли маркетинга на повышение эффективности инвестиций, осуществляемых на экспорт.

Научная новизна исследования - В статье исследована роль маркетинга в направлении эффективного использования инвестиций для увеличения экспортного потенциала и обоснована его необходимость.

Ключевые слова: инвестиция, экспорт, маркетинг, экономическое развитие, эффективность.

Məqalə daxil olmuşdur: 01.02.2023

Təkrar işləməyə göndərilmişdir:

09.02.2023

Çapa qəbul edilmişdir: 15.02.2023

Дата поступления статьи в

редакцию: 01.02.2023

Отправлено на повторную

обработку: 09.02.2023

Принято к печати: 15.02.2023

The date of the admission of the article

to the editorial office: 01.02.2023

Send for reprocessing: 09.02.2023

Accepted for publication: 15.02.2023

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA YÜKSƏK MAKROİQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏRİN ƏLDƏ OLUNMASINDA VERGİ GƏLİRLƏRİNİN ROLU

¹ Ceyhun Nəsim oğlu İsmayılov, ²Cəmilə Ceyhun qızı İsmayılova

XÜLASƏ

Tədqiqatın məqsədi: Azərbaycan respublikasında yüksək makroiqtisadi göstəricilərin əldə olunmasında vergi gəlirlərinin rolunun tədqiqi

Tədqiqatın metodologiyası: vergi gəlirlərinin ölkə iqtisadiyyatında yeri onun mövcud vəziyyəti müqayisə və təhlil metodları əsasında tədqiq olunmuşdur.

Tədqiqatın təbii əhəmiyyəti: tədqiqatda şərh olunmuş müddəalar respublikamızda vergitutmanın əsas prinsiplərinin araşdırılması və tətbiqində nəzərə alın bilər.

Tədqiqatın nəticələri: büdcə gəlirlərinin artırılması istiqamətində mövcud olan alternativ mənbələr göstərilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: vergi sisteminin fəaliyyət mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm məsələlər məqalədə əks olunmuşdur.

Açar sözlər: vergi sistemi, büdcə gəlirləri, büdcə-vergi siyasəti, maliyyə, qeyri-neft sektoru

Giriş. Liberal iqtisadi mühitdə vergi sistemləri hər bir ölkənin iqtisadi göstəricilərinə uyğun olaraq formalaşır. Maliyyə resurslarının yenidən bölüşdürülməsi hesabına dövlətin və cəmiyyətin maliyyə tələbatının və ölkə iqtisadiyyatının normal inkişafının təmin edilməsi məqsədi ilə həyata keçirilən iqtisadi, maliyyə və hüquqi tədbirlərin məcmusu dövlətin vergi siyasətinin əsasını təşkil edir. Vergitutmanın prinsiplərinə uyğun optimal vergi sisteminin yaradılması müasir dövrdə hər bir dövlətin əsas hədəflərindəndir.

Hazırda respublikamızda iqtisadiyyatın davamlı inkişaf strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişaf etdirilməsidir. Artıq bir neçə ildir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatında mütərəqqi irəliləyişlər baş vermişdir. Belə ki, son illərdə çoxsaylı Dövlət Proqramına uyğun olaraq ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında baş verən dəyişikliklər bir daha qeyri-neft sektoruna yönəldilən xarici və daxili investisiyaların səmərəlilik dərəcəsi artmış bununlada respublikamız dünya ölkələri tərəfindən investisiya yönümlü ölkə kimi tanınmışdır. Mövcud vəziyyətin formalaşmasında rəqabət mühitini təşviq edən iqtisadi tənzimlənmə vasitələrindən olan vergi sisteminin də əvəzsiz rolu vardır.

Vergi sistemi iqtisadiyyatın təkanverici mexanizmi olub, onun səmərəli fəaliyyəti üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu baxımdandır ki, respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonra ölkə iqtisadiyyatını bazar münasibətlərinin tələblərinə uyğunlaşdırmaq məqsədilə həyata keçirilmiş iqtisadi islahatların tərkibində vergi sisteminin fəaliyyət mexanizminin formalaşdırılması tədbirləri prioritetlərdən hesab olunmuşdur. İqtisadi fəaliyyətin leqallaşdırılması və şəffaf iqtisadi mühitin formalaşması baxımından həyata keçirilmiş həmin tədbirlər çərçivəsində 2000–ci ildə Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi yaradılmış və 2001–ci ilin yanvar ayında isə Azərbaycanın Respublikasının Vergi Məcəlləsi qüvvəyə minmişdir. Büdcə vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində atılmış bu mühüm addımlar sayəsində ölkənin vergi sisteminin strukturunun möhkəmləndirilməsinə və vergi administrasiyasının modernləşdirilməsinə, adekvat kadr siyasətinin həyata keçirilməsinə, vergi dən yayınmaların azalmasına və büdcə gəlirlərinin artmasına əlverişli zəmin yaranmışdır (Musayev A., və b., 2010)

Vergi sisteminin və vergi siyasətinin mühüm amillərindən biri də optimal vergi yükünün seçilməsindən ibarətdir. Bu baxımdan dünyada geniş tətbiq olunan «Laffer əyrisi»nin

tələblərini yada salmaq hər zaman vacibdir. Keçən əsrin ikinci yarısında prof. A.Laffer tərəfindən müəyyənləşdirilmiş bu riyazi metoda əsasən, vergi dərəcələrinin yalnız müəyyən həddə qədər yüksəldilməsi daxilolmaların artmasına imkan verir, bu həddin keçilməsi isə vergi daxilolmalarının azalmasına sosial gərginlik, narazılıqların və dolayısı ilə vergidən yayınma hallarının artmasına şərait yaradır. Məhz bunun üçün dövlətin reallaşdırdığı vergi siyasətində əsas məqsəd dövlət mənafeyi ilə vergi ödəyicilərinin maraqlarının ortaq zəmində uzlaşmasına nail olmaq ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasında tətbiq olunan vergilərin sahibkarlar və digər vergi subyektləri üçün qənaətbəxş səviyyədə olması hər zaman əsas hədəflərdən olmuşdur. Vergi daxilolmalarında gəlir vergisinin xüsusi cəkisinin artırılması vergi dərəcələrinin artırılması yolu ilə deyil, vergitutma bazasının genişləndirilməsi ilə həyata keçirilməlidir və təbii ki, burada ölkədəki sosial-iqtisadi rifahın yüksəlişinə, vergi nəzarətinin gücləndirilməsinə, qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə xüsusi önəm verilməlidir.

Mövcud vəziyyət:

Dövlət büdcəsinin istehsal sahələrinə aşağıdakı istiqamətlərdə: ümumi daxili məhsulun bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi, sosial-iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsinin maliyyə təminatı və mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondlarının yaradılması və istifadəsi prosesində onun məqsədyönlü olmasına dair bu sahəyə aid olan bütün qanunların gözlənilməsinə nəzarət edilməsi təsir göstərdiyini qeyd etmək lazımdır. Bu funksiyaların yerinə yetirilməsi vasitəsilə büdcə həm istehsalın inkişafını və ümumi daxili məhsulun yaradılmasını, həm onun bölgüsünü və yenidən bölgüsünü təmin edir. (Məmmədov F., və b., 2010)

Cədvəl 1.

ÜDM –də və büdcə gəlirlərində vergilərin payı (mln.man.)

Göstəricilər	2005	2010	2015	2019	2020	2021
ÜDM	12552,5	41574.7	50 069.0	81896,2	72578,1	92857,7
Büdcə gəlirləri	2055,2	11402,5	15107.1	24398,5*	26077.9*	26631.7*
Vergi daxilolmaları	1427,7	4 292 .8	5 475 .0	11755,1	11151,4	12647,5
Vergi daxilolmalarının ÜDM-də xüsusi cəkisi, %-lə	11,4	10.0	10.9	14,3	15,3	13,6
Vergi daxilolmalarının budcə gəlirlərində xüsusi cəkisi, %-lə	69,5	37.6	36.2	48,1	42,7	47,4

* Dövlət borcu və zəmanəti üzrə öhdəliklərin Təminat Fondunun daxilolmaları nəzərə alınmaqla.

Cədvəl.taxes.gov.az və stat.gov.az saytının məlumatları əsasında hazırlanmışdır.

Son on ildə respublikamızda həyata keçirilən iqtisadi islahatlar nəticəsində ölkə iqtisadiyyatında əhəmiyyətli inkişaf qeydə alınmışdır. Belə ki, 2005-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə ÜDM 7,4 dəfə artaraq 92857,7 milyon manat büdcə gəlirləri isə 12,9 dəfə artaraq 26631,7 milyon manat ,vergi daxilolmalarının ÜDM-də xüsusi cəkisi isə 2005-ci ildə 11,4 % 2011-ci ildə 12,0% olmuşdur (www.stat.gov.az).

Hazırda Azərbaycan respublikasında makroiqtisadi göstəricilərin yüksəlişinə təkan verən əsas faktor neft sektorundan əldə olunan gəlirlərdir. Qloballaşma prosesinin intensivləşdiyi müasir şəraitində büdcə-vergi siyasətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri geniş aspektdən tədqiq olunur. Hazırda neft sektorunun mühüm rolu özünü dövlət büdcəsinin formalaşmasında da göstərir. Məlumdur ki, iqtisadi baxımdan inkişaf etmiş ölkələrdə büdcə gəlirlərində vergi daxilolmalarının payı orta hədd kimi təqribən 80-85% civarındadır. Azərbaycan Respublikada isə son on ildə Dövlət Neft Fondundan büdcəyə transfert olunan maliyyə vəsaitinin artması ilə əlaqədar vergi gəlirlərinin büdcədəki payı nəzərəcarpacaq qədər azalmışdır. Belə ki, 2005-ci ildə 1427,7 milyon vergi daxilolmaları büdcənin 69,5 %-ni təşkil edirdisə, 2021-cü ildə bu göstərici **büdcə daxilolmalarının** 52,6 % -ni təşkil etmişdir (www.taxes.gov.az). Qeyd edək ki, son illər həm vergi gəlirləri həm də neft ixracatında artım müəyyən qədər oxşar tendensiyalara malik olduğu üçün büdcə gəlirlərinin strukturunda kəskin dəyişmələr müşahidə olunmamışdır.

Son illər respublikamızda vergi sistemi mütəmadi olaraq daima təkmilləşdirilir və onun beynəlxalq standartlar səviyyəsinə çatdırılması üçün tədbirlər görülür. Bu dövr ərzində büdcə gəlirlərinin ÜDM-nin strukturuna və sahə quruluşuna uyğun artımı, potensial gəlirlərin büdcəyə alınmasının təmin olunması əmsalının əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməsi, vergilərin ödənilməsinin sadələşdirilməsi, vergi dərəcələrinin azalması, vergilərin yığılmasını təmin edən orqanların strukturunun təkmilləşdirilməsinə və sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsini təmin edən vergi mühitinin yaradılması məqsədilə xeyli işlər görülmüşdür.

Ölkəmizdə son 5 ildə dövlət büdcəsi gəlirinin 14-15%-i mənfəət vergisi hesabına formalaşmışdır. İqtisadiyyatın inkişaf etməsi, bazar münasibətlərinin genişlənməsi, yeni büdcə siyasətinin tətbiq edilməsi nəticə etibarilə istehsal və kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi şəxslərin və onların fəaliyyətinin genişlənməsindən mənfəətdən gələn vergi gəlirlərinin artmasına səbəb olur. Hal-hazırda respublikamızda bu verginin dərəcəsi 20 faiz, Yunanıstanda 35 faiz, ABŞ-da 35 faiz, Avstraliyada 34 faiz, Almaniyada 34 faiz, İngiltərədə 30 faiz, İtaliyada 33 %-dir (www.stat.gov.az).

Büdcə gəlirlərinin formalaşmasında xüsusi yer tutan vergi növlərindən biri də fiziki şəxslərdən gəlir vergisidir. Bu vergi növü vergi sistemindəki payına görə böyük əhəmiyyətə malikdir. Əksər ölkələrdə bu vergi dövlət büdcəsinə daxil olan gəlirlərinin təqribən 25-30 faiz, respublikamızda isə bu göstərici 5,0-6,0% civarında təşkil edir.

Vergi siyasətinin ən mühüm istiqamətlərindən biri kimi, əlavə dəyər vergisinin iqtisadi tənzimləmədə əhəmiyyəti danılmazdır. Əlavə dəyər vergisi – malların, işlərin, xidmətlərin istehsalı prosesində yaranan və onlar satıldıqca dəyər artımının bir hissəsinin vergi şəklində büdcəyə alınmasıdır. Əlavə dəyər vergisi satış zamanı reallaşdırılan məhsulun dəyərindən tutulur.

Əlavə dəyər vergisi kimi, aksizlər də vasitəli vergilər olmaqla dövlətin büdcə siyasətinin ən mühüm alətlərindən biridir. Son illər bu vergi üzrə daxilolmalar büdcə gəlirlərinin 12 – 15,0 % və bəzən daha çox hissəsini əhatə edir. Son illər ticarət əməliyyatlarında ƏDV-ni geri al kompaniyasının uğurla daam etdirilməsi vergidən yayıma hallarının minimum səviyyəyə enməsinə zəmin yaratmışdır. 2023-cü ilin 1-yanvarın nağd alışlarda geri alınan ƏDV-nin səviyyəsi 10%-dən 5%-ə endirilmiş əksinə nağdsız hesablaşmalarda isə bu göstərici 10%-dən 15%-ə yüksəldilmişdir.

Hər bir ölkədə inkişaf səviyyəsi aşağı olan və strateji əhəmiyyət daşıyan sektorların inkişafını sürətləndirmək məqsədilə dövlət tərəfindən məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilir ki, bunlardan biri də vergi güzəştləridir. Azərbaycan respublikasında kənd təsərrüfatının inkişafı üçün geniş imkanlar mövcuddur və potensialdan lazımı səviyyədə istifadə etmək üçün 1999-cu ildən bu günə qədər aqrar sahədə istehsal subyektləri torpaq vergisi istisna olmaqla bütün vergilərdən azad olunmuşdurlar. Əminliklə deyə bilərik ki, aqrar sahənin inkişaf dinamikası son beş ildə olduğu kimi davam edər sahənin ÜDM-istehsalında və ixracın sahəi strukturunda xüsusi çəkisi daha da yüksəlsə yaxın gələcəkdə sahə üzrə vergi yığımları yenidən bərpa oluna bilər. Bu isə büdcə gəlirlərinin formalaşma mənbələrindən birinin yenidən aktiv olmasına zəmin yaradır.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə vergi gəlirlərinin məhdud olmasının əsas səbəbi, iqtisadi fəaliyyətin inkişafının zəif olması ilə əlaqədar maliyyə qaynaqlarının yetərsizliyidir. Bir başqa mühim amil isə vergi nəzarətinin həyata keçirilməsində müasir texnologiyaların tətbiqinin aşağı səviyyədə olması vergidən yayınmlara əlverişli şəraitin yaratmasıdır. Bu baxımdan hazırda Azərbaycanın vergi sistemində müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqini, vergi ödəyicilərinə xidmət və vergi inzibatchılığında yeni idarəetmə standartlarının həyata keçirilməsini vergi sisteminin müasirləşməsi yönündə atılmış mühim addımlardan hesab etmək olar. Belə ki, elektron hökumətin yaradılması istiqamətində ən mühüm layihələrdən biri olan Avtomatlaşdırılmış Vergi İnformasiya Sistemi (AVİS) vergi orqanlarının fəaliyyətini avtomatlaşdırmaqla, çevik və səmərəli vergi siyasətinin aparılmasını təmin etmişdir. Vergi ödəyicilərinə göstərilən xidmətlər, xüsusilə vergi bəyannamələrinin elektron formada təqdim edilməsi vergi ödəyicilərinin xərclərinin azaldılmasına şərait yaratmışdır. Hazırda Azərbaycan Respublikasında sadələşdirilmiş və ƏDV ödəyicilərinin 98 %-i vergi bəyannamələrini elektron formada təqdim edirlər.

Hazırda respublikamızda həyata keçirilən vergi siyasəti büdcə gəlirlərinin artırılmasına xidmət edir ə onun prioritetlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- vergi ödəyicilərinin fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması və vergi ödəyicilərinin hüquqlarının maksimum qorunması,
- modernləşdirilmiş istehsal-mülkiyyət sistemi əsasında sabit iqtisadi artım üçün şərait yaradılması,
- iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması,
- vergi sisteminin normativ-hüquqi bazasının beynəlxalq–standartlara uyğun olaraq təkmilləşdirilməsi,
- sahibkarlarda yüksək vergi mədəniyyətinin formalaşdırılması,
- vergi qanunvericiliyinə əməl edilməsinin praktiki cəhətdən rahat olması və minimum inzibati xərclər cəlb etməsi üçün müvafiq şəraitin yaradılması və s.

Ədəbiyyat:

- 1.Məmmədov F.Ə, Musayev A.F, Sadiqov M.M, Kəlbəliyev Y.A, Rzayev Z.H. Vergilər və vergitutma. Dərslük. Bakı 2010
2. Musayev A.F, Qəhrəmanov A.Q. Vergi mədəniyyəti. İkinci nəşr. Bakı, 2010
3. Musayev A.F, Məmmədov Ə.C “Ünvanlı vergi xidməti” Vergi ödəyicilərinin məlumat kitabı. Bakı, 2013, 288s
4. www.taxes.gov.az
5. www.stat.gov.az

The role of tax revenues in achieving high macroeconomic indicators in the Republic of Azerbaijan

¹ Jeyhun Nasib Ismayilov ² Jamila Jeyhun Ismayilova

RESUME

The purpose of the research: study of the role of tax revenues in achieving high macroeconomic indicators in the Republic of Azerbaijan

Methodology of the research: the place of tax revenues in the country's economy was studied based on the comparison and analysis methods of its current situation.

Application importance of the research: the provisions interpreted in the research can be taken into account in the study and application of the main principles of taxation in our republic.

The results of the study: alternative sources available in the direction of increasing budget revenues are indicated.

The scientific innovation of the research: important issues in the direction of improving the functioning mechanism of the tax system are reflected in the article.

Keywords: tax system, budget revenues, budget-tax policy, finance, non-oil sector

Məqalə daxil olmuşdur: 28.02.2023

Təkrar işləməyə göndərilmişdir:

09.03.2023

Çapa qəbul edilmişdir: 18.03.2023

Дата поступления статьи в

редакцию: 28.02.2023

Отправлено на повторную

обработку: 09.03.2023

Принято к печати: 18.03.2023

The date of the admission of the article

to the editorial office: 28.02.2023

Send for reprocessing: 09.03.2023

Accepted for publication: 18.03.2023

УДК: 331.08

МОДЕЛЬ «ЛАМП» В АНАЛИТИКЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ РЕСУРСОВГюльчин Мардан кызы Тахирова ¹**РЕЗЮМЕ**

Цель исследования – определение человеческих ресурсов, как фактора, влияющего на стратегическое развитие предприятия, также использование аналитики человеческих ресурсов при принятии решений.

Методология исследования – в процессе исследования была изучена зарубежная практика применения аналитики человеческих ресурсов на предприятиях.

Практическая значимость исследования – рекомендации могут быть использованы предприятиях в целях повышения производительности труда за счет инвестирования в человеческий капитал.

Результаты исследования – в результате исследования была рассмотрена модель «ЛАМП», как база для качественной аналитики человеческих ресурсов.

Научная новизна исследования – разработка рекомендаций для применения модели «ЛАМП» на предприятиях в Азербайджане.

Ключевые слова: человеческие ресурсы 1, производительность труда 2, метрика человеческих ресурсов 3, аналитика человеческих ресурсов 4, модель «ЛАМП» 5.

Введение. Эффективность деятельности любого предприятия зависит от качества его человеческих ресурсов. Чтобы определить насколько эффективно каждый сотрудник участвует в процессе труда, определить степень профессиональной подготовленности сотрудника, а также его сильные и слабые стороны нужно провести оценку человеческих ресурсов. Основной целью оценки человеческих ресурсов является выявление соответствия производительности труда работника и затрат, на содержание данного работника, порой и рабочего места. Важно не то, сколько работает рабочий, а то насколько хорошо (профессионально) работает. Главное требование настоящего времени – это проделать много работы с наименьшим количеством рабочих, денег, времени и места и, в общем, с наименьшим количеством ресурсов (Cascio and Boudreau, 2011). Другой целью оценки персонала является выявление потенциала работника, для дальнейшего его использования на руководящих постах. Оценка человеческих ресурсов изучалась представителями научной и административной школы, школами человеческих отношений и поведенческих наук. Представители данных школ в результате влияния на различные стороны трудовой деятельности и рабочей силы анализировали изменение результативности их труда. Данные школы рассматривали человеческий ресурс наравне с машинами. Однако если раньше выбор рабочего осуществлялся предприятиями, в настоящее время в большинстве случаев выбирают кандидаты. Поэтому для привлечения специалистов предприятия должны создать условия, соответствующие требованиям работников. В то же время, для создания таких условий предприятие должно получать отдачу от вложений в человеческие ресурсы. Исследования, проведенные в 2015 году Делойтом « Глобальные тенденции развития человеческого капитала 2015» показали, что основными причинами препятствующими использованию аналитического анализа деятельности человеческих ресурсов является некачественные данные, слабые навыки и слабая экономическая обоснованность.

¹ Əsas müəllif/Corresponding author: Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Gəndə, gulchin.tahirova@adau.edu.az, OrcID 0000-0002-5603-378X

Организации хотя и осознают роль человеческого ресурса, однако большинство организаций все еще не могут осуществить переход от статистического анализа человеческих ресурсов к аналитическому анализу.

Целью данной статьи является использование аналитики человеческих ресурсов в процессе принятия решений в целях стратегического развития предприятия.

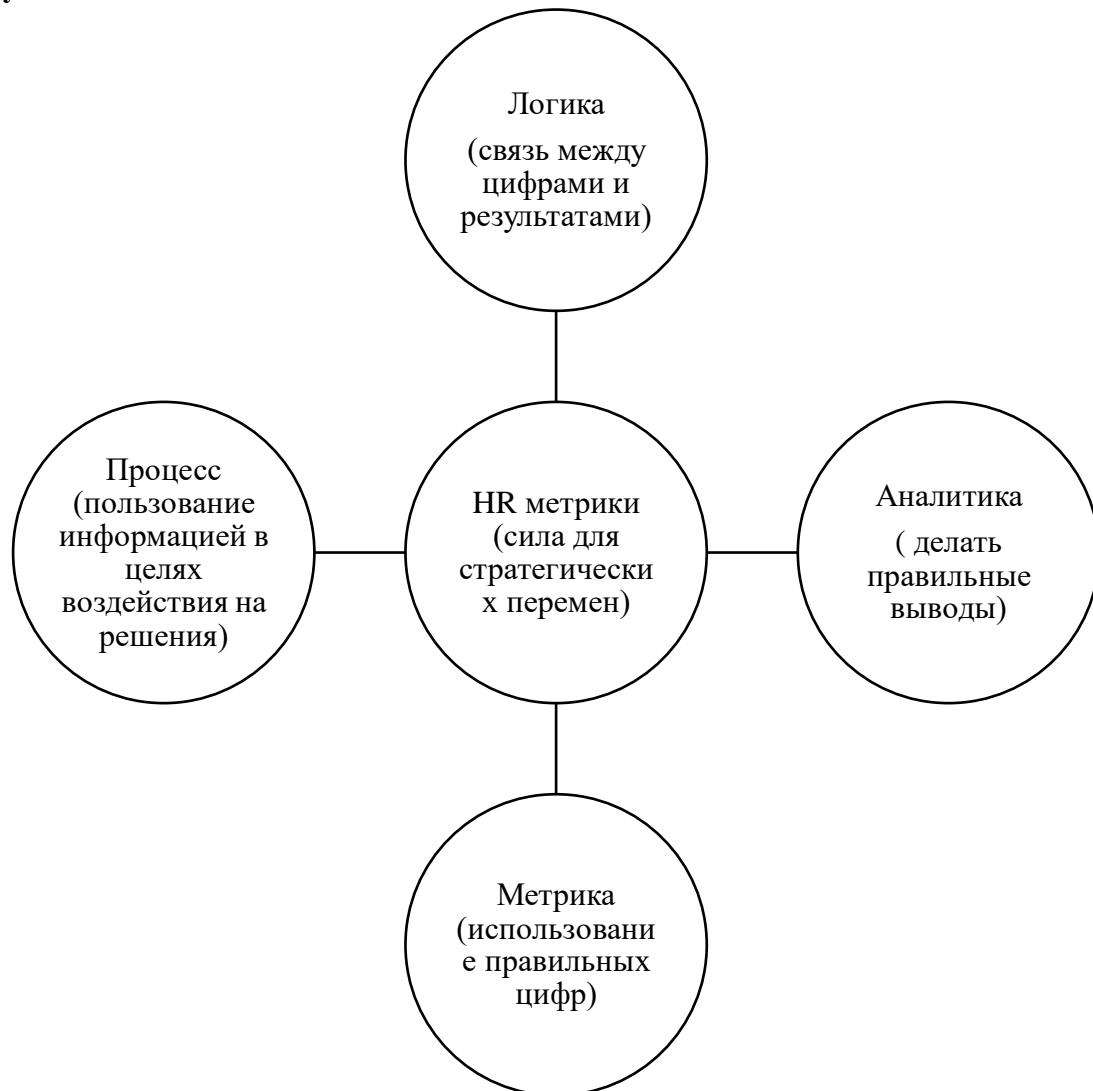
Для достижения данной цели поставлены следующие задачи:

1. Рассмотреть модель «ЛАМП» и проанализировать каждый компонент данной модели в отдельности.
2. Сделать выводы по применению модели «ЛАМП» в Азербайджане.

Модель «ЛАМП». HR аналитика является видом профессиональной деятельности, основная функция которой заключается в разработке решений по управлению трудовыми ресурсами. Данная функция осуществляется с помощью обработки данных о трудовых ресурсах организации. Сущность HR аналитики состоит в сборе информации для анализа, определение метрик человеческих ресурсов, и использование данных метрик в процессе принятия решений. До 2005 года под HR аналитикой понималась представления имеющей информации в форме показателей элементарно для обзора. HR аналитика играла роль хранилища данных. Развитие HR аналитики усилилось после внедрения компьютерных технологий в данную сферу. Исследования, проведенные в более чем 2500 компаний из 90 стран, показало, что основной проблемой, стоящей перед компаниями является удержание сотрудников на работе и низкая способность отдела кадров обеспечить этот процесс (Bersin, 2015).

В мировой практике как один из методов решения данной проблемы предлагается модель «ЛАМП». Она была разработана П. Рамстадом и Дж. Будро (Boundreau and Ramstad, 2007). В дальнейшем модель совершенствовалась У. Касио и Дж. Будро (Cascio and Boundreau, 2011). Данная модель состоит из четырех компонентов: логика, аналитика, метрика и процесс,- взаимосвязанных между собой и данная связь имеет цепной (последовательный) характер. Метрики выступают одним из компонентов модели, и, в случае отсутствия других компонентов, теряет свою значимость. Система критериев HR приобретает значимость тогда, когда положительно влияет на эффективность организации и создает основу для принятия решений. Модель «ЛАМП» представлена на рисунке 1. Рассмотрим данную модель последовательно. Логика выявляет связь между цифрами, то есть даёт смысловую ценность цифрам. Этот компонент делает возможным заимствование логических структур из таких областей как маркетинг, финансы и другие и применять их к аналитике человеческих ресурсов (Boundreau, 2010). Например, у руководства есть данные об объёме продаж в ресторане и данные о количестве конфликтов персонала ресторана с клиентами. Сами по отдельности эти цифры не дают никакой информации для стратегического развития. Ситуация изменится если логически связать данные цифры. Логически можно предположить, что агрессивное поведение персонала отгоняет клиентов, что в свою очередь приводит к уменьшению объёма продаж. Между объёмом продаж и количеством конфликтов выявлена отрицательная корреляционная связь. Однако данная связь не доказывает наличие причинно-следственной связи. Конфликты персонала с клиентами может быть связаны, как с запаздыванием заказа, так и с нехорошим настроением клиента.

Рисунок I .Модель «ЛАМП»

Источник: Boudreau, J.W., and Ramstad, P.M. (2007). Beyond HR: the New Science of Human Capital. Boston: Harvard Business School Press, p.193.).

Здесь определиться с ситуацией поможет аналитика. Обоснованная аналитика дает направление выявленной связи. В нашем случае аналитика выявит причину конфликта. Третьим компонентом модели является «метрики». Имеются достаточно показателей для характеристики определенной деятельности. Но, если улучшение взятого показателя не влияет на организационную эффективность и не приводит к стратегическим переменам, то в этом случае данный показатель теряет свою значимость. Например, вышеприведенном примере с помощью логической обоснованности была выявлена отрицательная корреляционная связь между конфликтом и объёмом продаж. С помощью аналитики предположим было определено, что причиной конфликта является агрессивность персонала. Для дальнейшей оценки нам понадобится выбрать показатели. Имеется достаточно показателей HR, но по модели «LAMP», мы выберем тот показатель, который охарактеризует причину конфликта и повлияет на стратегическое развитие. Например, уровень удовлетворенности работой, показатель добровольной текучести первого года.

Основной функцией компоненты «показатель» является подбор показателей (цифр) согласно цели. Следующий и последний компонент - это процесс. Здесь рассматривается использование полученной информации в процессе принятия решений. Например, используя показатели уровня удовлетворенности работника, руководства может увеличить объем продаж, следовательно, и прибыль, так же как и, например, реклама, на которую он вкладывает крупные деньги. Основная функция данного компонента- показать информативность HR анализа. Модель «LAMP» показывает важность вложений в человеческие ресурсы предприятия наравне с технологическими, финансовыми, маркетинговыми и другими инвестициями. Она обеспечивает интеграцию анализа человеческих ресурсов в процесс принятия решений и выявляет значимость человеческих ресурсов.

Применение модели «ЛАМП» в Азербайджане. Применение модели «ЛАМП» в Азербайджане затруднительно. Это объясняется низким развитием, порой и вообще отсутствием деятельности по управлению персоналом на предприятиях. Данная ситуация достаточно ясно прослеживается в районах. Для применения модели «ЛАМП» в первую очередь нужно скорректировать деятельность отдела по управлению персоналом, сделав основной функцией аналитику HR. Если главная цель управления персоналом - создать соответствующие требованиям работников условия, то целью руководства должно быть использование отдачи от создания этих условий в целях стратегического изменения предприятия. Руководство должно поменять взгляд на сотрудников в корне. Руководители должны верить в то, что инвестиции человеческие ресурсы в такой же мере привести прибыль, как и инвестиции в технологии, маркетинг и т.д. Другим шагом в применении данной модели является разработка определенных показателей, которые в той или иной степени повлияли на рентабельность предприятия. Список данных показателей должен постоянно прослеживаться и совершенствоваться. Третий шаг- требование кадровой отчетности, в которой четко отражены результаты статистических анализов данных о человеческих ресурсах.

Заключение.

В результате исследования, проведенного Делойтом, было выявлено, что хотя 75% компаний, участвующих в вопросе считают использование аналитики человеческих ресурсов важной для эффективности бизнеса, только 8% считают, себя способными в этой области (Bersin, 2015). Исследования, проведенные 255 специалистами данной сферы, показали, что аналитические компетенции предприятий отстают по сравнению с стратегическим планированием и оперативной отчетностью (Kassim and Nagy, 2015). Модель «ЛАМП» облегчает аналитический анализ данных, также создает все предпосылки для получения качественной информации. Имеются сотни показателей в сфере человеческих ресурсов. Важность каждого из показателей меняется в зависимости от ситуации. Те показатели, которые не приводят к стратегическим изменениям, считаются лишней информацией. Применение модели «ЛАМП» освобождает аналитиков от лишней информации, способствует получению отдачи от инвестиции в человеческие ресурсы.

Список литературы

1. Армстронг М., (2009) «Практика управления человеческими ресурсами» Пер. англ. СПб.: Питер, 848
2. Мардас А.Н., Мардас О.А., (2010), Организационный менеджмент. СПб.: Питер, 94
3. Маслов В., (2010) , О стратегическом управлении персоналом // Проблемы теории и практики управления, 321
4. Мескон А., Альберт М., Хедоури Ф., (1992), Основы менеджмента. М.: Издательский дом «Вильямс», 492
5. Bersin, J., Houston, J. and Kester, B. (2014). Talent Analytics in Practice: Go from Talking to Delivering on Big Data. Deloitte University Press.
6. Bersin J. (2015). Talent Strategies for 2015: Enormous Change Ahead
7. Boudreau, J.W., and Ramstad, P.M. (2007). Beyond HR: the New Science of Human Capital. Boston: Harvard Business School Press. 258
8. Boudreau J.W., Ramstad P.M. (2004). Talentship and human resource measurement and analysis: from ROI to strategic organizational change. 12
9. Casio, W. and Boudreau, J. 2011. Investing in People: Financial Impact on Human Resource Initiatives. USA. 361
10. Deloitte (2015). Global Human Capital Trends. Deloitte University Press, 108
11. Kassim, I. and Nagy, M. (2015). The State of Workforce analytics in Europe. Workforce Analytics Summit

“LAMP” modeli insan resursları analitikasında

XÜLASƏ

Tədqiqatın məqsədi - insan resurslarının müəssisənin strateji inkişafına təsir edən amil kimi müəyyən edilməsi, habelə qərarların qəbulu zamanı insan resurslarının analitikasından istifadə edilməsi.

Tədqiqatın metodologiyası - tədqiqat zamanı müəssisələrdə insan resursları analitikasından istifadənin xarici təcrübəsi öyrənilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - tövsiyələrdən müəssisələr tərəfindən insan kapitalına investisiya qoymaqla əmək məhsuldarlığını artırmaq üçün istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələri - tədqiqat nəticəsində «LAMP» modeli insan resurslarının keyfiyyətli analitikası üçün əsas kimi baxılmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi - Azərbaycanda müəssisələrdə «LAMP» modelinin tətbiqi üçün tövsiyələrin hazırlanması.

Açar sözlər: insan resursları 1, əmək məhsuldarlığı 2, insan resursları metrikləri 3, insan resursları analitikası söz 4, “LAMP” modeli 5

"LAMP" model in human resources analytics

SUMMARY

The purpose of the research - identification of human resources as a factor influencing the strategic development of an enterprise, as well as the use of human resource analytics in decision-making.

The methodology of the research - during the research, foreign experience of using human resource analytics in enterprises was studied.

The practical importance of the research - recommendations can be used by businesses to increase labor productivity by investing in human capital.

The results of the research - as a result of the study, the "LAMP" model was considered as the basis for the qualitative analysis of human resources.

The scientific novelty of research - preparation of recommendations for the implementation of the "LAMP" model in enterprises in Azerbaijan.

Keywords: human resource 1, labor productivity 2, human resources analytics 3, human resource metrics 4, "LAMP" model 5

Məqalə daxil olmuşdur: 09.02.2023

Təkrar işləməyə göndərilmişdir:

17.02.2023

Çara qəbul edilmişdir: 25.02.2023

Дата поступления статьи в

редакцию: 09.02.2023

Отправлено на повторную

обработку: 17.02.2023

Принято к печати: 25.02.2023

The date of the admission of the article

to the editorial office: 09.02.2023

Send for reprocessing: 17.02.2023

Accepted for publication: 25.02.2023

AZOT TƏRKİBLİ GÜBRƏLƏR VƏ İNSAN ORQANİZMİ

Turanə Zəkəryə qızı Osmanova¹, Raminə Zakir qızı Abdullayeva²

XÜLASƏ

Tədqiqatın məqsədi: Aparılan tədqiqatın məqsədi insanları daha sağlam qidalanmağa yönəltmək və ekoloji problemlərin qarşısını almaqdan ibarətdir.

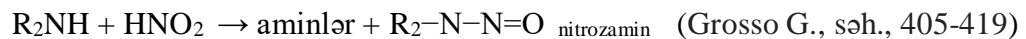
Tədqiqatın metodologiyası: Elmi araşdırma zamanı “in vivo” və “in vitro” çevrilməsi metodlarından istifadə edilmişdir. “In vivo” çevrilməsi bütövlükdə orqanizm üzərində, “in vitro” çevrilməsi isə orqan, hüceyrə, zülallar və ya bimolekullar üzərində baş verən çevrilmələrdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti: Bitkinin əkilib becərilməsi dövründə aparılan tədqiqat işi nəzərə alınarsa istər insan sağlığına vurulacaq ziyanlar, istər bitkinin inkişafı dövründə meydana çıxacaq problemlər, istərsə də ətraf mühitə vurula biləcək zərərlərin qarşısı alınır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Nitrat və nitritlərin orqanizmdə baş verən çevrilmələri, həmçinin orqanizmin bu birləşmələrə həddindən artıq məruz qalması nəticəsində yarana biləcək fəsadlar haqqında olan məlumatlar Azərbaycan ədəbiyyatlarında kifayət qədər mövcud deyildir. Məqalədə bu qeyd olunan məsələlər haqqında yüksək səviyyədə elmi materiallar yer almışdır.

Açar sözlər: gübrələr, nitrat turşusu, insan sağlamlığı, methemoglobin, sərbəst radikallar.

Giriş. Günümüzdə meyvə-tərəvəzlər, bitkilər üçün müxtəlif tərkibli gübrələr müxtəlif məqsədlər üzrə istifadə edilməkdədir (məsələn, azot tərkibli gübrələr bitkinin vegetativ orqanlarını, eyni zamanda bar verən orqanlarının inkişafını təmin edir, fosfor tərkibli gübrələr bitkinin məhsuldarlığını artırır, eyni zamanda kök və digər orqanlarını inkişaf etdirir, kalium tərkibli gübrələr isə bitkidə gənc və böyümək üzrə olan orqanlarında toplanır). (www.kimyaniibil.blogspot.com). Müəyyən miqdarda nitrat (və ya nitrit) qəbulu insan orqanizmində azot dövrünün normal bir hissəsidir. Lakin bu miqdar bəlli bir interval daxilində normal qəbul edilməkdədir, məsələn, ABŞ-da adambaşına bu norma gün ərzində 40-100mq, Avropada isə təxminən 50-140mq olmaqdadır. Həddindən artıq qəbul edilərsə orqanizmə müxtəlif fəsadlar verə bilər. Nitratlar nazik bağırsaqdan çox sürətlə, demək olar ki tamamilə sorula bilər. (Lundberg JO., səh., 616-629). Nitrat və nitritlər orqanizmdə mövcud olan 2-li aminlərlə qarşılıqlı təsirdə olaraq çox zərərli birləşmələr olan nitrozaminləri və azot-monooksidi (NO) əmələ gətirir:

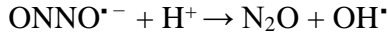
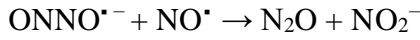
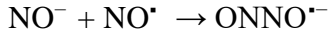
Nitrozaminlər, azot-monooksid qanda və toxumalarda sərbəst radikallar əmələ gətirdiyinə görə oluqca kanserogen təsirə malik olan birləşmələrdir. Bu birləşmələrin orqanizmdə yaranma səbəbi müxtəlif olur, əsasən qida qəbulu zamanı orqanizmə daxil olan nitratlar, nitritlər, aminturşular kimi birləşmələrin məruz qaldığı müxtəlif cür çevrilmələrdən əmələ gəlir. (Bryan N., səh., 50)

Nitrat və ya nitritlərə məruz qalan orqanizmdə yuxarıda qeyd olunduğu kimi müxtəlif kimyəvi NO^- – nitroksil ionu proseslər nəticəsində əmələ gələn azot-monooksid molekulu oksidləşmə prosesləri zamanı bir elektron qəbul edərək NO^- – nitroksil ionu və NO^* radikalları əmələ gəlir (Hüseynova H., səh., 567).

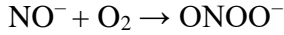
Bu cür davamsız və aktiv hissəciklər qarşılıqlı təsirdə olaraq orqanizmə toksik, kanserogen təsir göstərə biləcək sərbəst radikalları əmələ gətirir:

¹Turanə Zəkəryə qızı Osmanova, “AzeLab” MMC-in mütəxəssisi, osmanovaturane@gmail.com

²Raminə Zakir qızı Abdullayeva, “AzeLab” MMC-in direktoru, abdullayevaramina@gmail.com

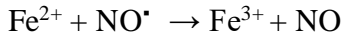

NO^- – nitroksil ionu həmçinin tənəffüs prosesində orqanizmə daxil olan oksigen qazı ilə də qarşılıqlı təsirdə olaraq daha zərərli birləşmələrdən olan peroksinitriti əmələ gətirir:

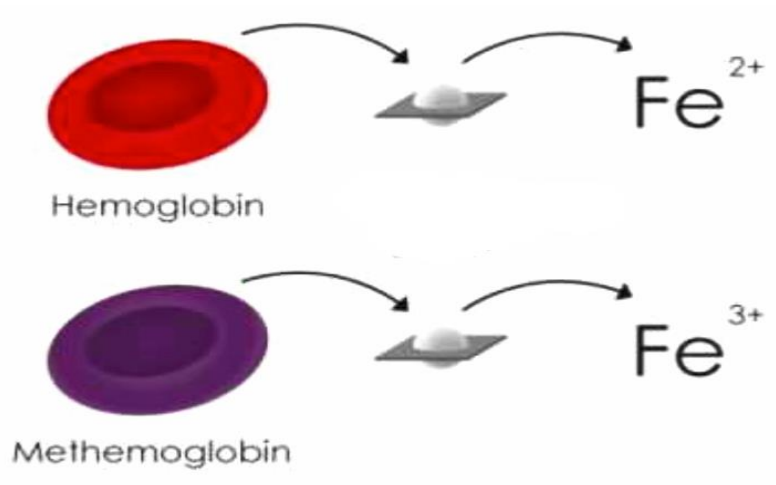
Peroksinitrit orqanizmə məxsus olan pH mühitində birbaşa zülallara parçalayıcı təsir göstərir, həmçinin zəncirvari olaraq müxtəlif sərbəst radikallar əmələ gətirməklə toksik təsirə də malik olur. (Ding Z., səh., 304-311)

Günümüzdə nırtarlı qidaların zərərlərinin aktual olmasına əsas verən səbəblərdən biri də NO^* radikalının orqanizmdə mövcud olan bəzi metal ionları ilə qarşılıqlı təsirdə olaraq orqanizmə mənfi təsirlər göstərməsidir. Belə ki, NO^* radikalı qanda mövcud olan qlobin zülalının tərkibinə daxil olmuş $2+$ oksidləşmə dərəcəsi göstərən dəmirə qarşılıqlı təsirdə olaraq dəmirin $3+$ oksidləşmə dərəcəli vəziyyətinə keçməsinə səbəb olur:

Hemoqlobinin tərkibindəki dəmirin müsbət iki oksidləşmə dərəcəsindən müsbət üç oksidləşmə dərəcəsinə keçdiyi birləşmə methemoqlobin adlanır. Methemoqlobində dəmir maksimum oksidləşmə dərəcəsinə malik olduğundan oksigeni daşıma qabiliyyətini itirmiş olur. (Bülent N., səh., 66)

Şəkil 1. Hemoqlobin və methemoqlobində dəmirin oksidləşmə dərəcələri

Yuxarıda qeyd olunanlardan bu nəticəyə gəlmək olar ki, insan nə qədər nitratlı, nitritli qidalara çox məruz qalarsa qanda oksigen daşıma prosesi pozulacaq. Adətən normal insan orqanizmində methemoqlobin ümumi hemoqlobin miqdarının 2%-ni təşkil edir. Lakin nitratlara məruz qalmış orqanizmlərdə bu faiz göstəricisi daha yüksək olur və methemoqlobinemiya meydana gələ bilər. Bu zaman insanda halsızlıq, ürək döyüntüsünün artması, rəngin avazıması və s. əlamətlər müşahidə oluna bilər. Methemoqlobinin qandakı faiz göstəricisi ümum hemoqlobin miqdarının 50%-ni heçərsə insanın ölüm halları belə baş verə bilər. (Katabami K.)

Şəkil 2. Methemoqlobinemiyanın əlaməti.

Nitrat tərkibli gübrələrin həddindən artıq istifadəsinin zərərləri təkcə insan orqanizminə vurulan zərərlərlə kifayətlənmir, həm də bitkinin vegetativ orqanlarının həddindən artıq böyüyüb onda baş verən fizioloji proseslərin pozulmasına səbəb olur. Bunda başqa bitkidən əldə olunan məhsulda mövcud C vitamininin, şəkərin azalmasına, bioloji dəyərinin aşağı düşməsinə səbəb olur. (Chang A., səh., 382-388)

Nitratların gübrə şəklində düzgün istifadə edilməməsi insan sağlığı və bitkinin keyfiyyətli məhsuldarlığı ilə yanaşı torpağın, bununla yanaşı içməli su ehtiyatlarının da nitratlarla çirklənməsinə gətirib çıxarır.

Nitratların insan orqanizminə mənfi təsirləri təkcə gübrələr vasitəsilə baş vermir. Paketli ət məhsullarının (kolbasa, sosiska və.s) rəngini və saxlanma müddətini artırmaq üçün də nitrat və nitritlərdən istifadə olunur. Bu da orqanizm üçün toksik təsirlər göstərir. Paketli qidalar alarkən tərkibində bu birləşmələrin olub-olmadığını müəyyən etmək məqsədə uyğun olardı (E249-natrium nitrit, E250- kalium nitrit, E251- natrium nitrat, E252- kalium nitrat).

(Karwowska M., səh.,241)

Nəticə: Aparılan araşdırmadan belə nəticəyə gəlinir ki, bitkini əkmək üçün nəzərdə tutulan torpaq sahəsində bitkini əkməzdən əvvəl gübrələmə artıq səviyyədə həyata keçirilərsə və ya bitkinin inkişafı dövründə ona tələb etdiyi miqdardan çox gübrə verilərsə yuxarıda qeyd olunan problemlər baş verəcəkdir.

Bu cür problemlərin baş verməməsi üçün torpağın və suvarma məqsədi ilə istifadə olunan suların kimyəvi tərkibinə, əkilən bitkinin gübrələrə olan tələbatına xüsusi diqqət etmək lazımdır.

“AzeLab” MMC-nin İSO 17025 beynəlxalq standartlarına uyğun, yüksək keyfiyyətə malik diaqnostika xidməti göstərən müasir laboratoriyasında gübrələrin, torpağın, suvarma sularının analizi həyata keçirilir ki, bunun da nəticəsində həm torpağın kimyəvi tərkibi nəzarətdə saxlanılır, həm bitkinin inkişafı lazımlı səviyyədə olur, həm də insan sağlığı üçün heç bir təhlükə yaranmır.

Ədəbiyyat:

- 1.H.Ə.Hüseynova, T.M.İlyası, T.N.Abdullayeva, S.Ə.Hüseynova. Ümumi və qeyri-üzvi kimya. Bakı-2013, s-567.
2. Bryan NS, Alexander DD, Coughlin JR, Milkowski AL, Boffetta P (2012). Ingested nitrate and nitrite and stomach cancer risk: an updated review. *Food Chem Toxicol*, s- 50.
- 3.Bülent Nazlı. Qıdalarda kullanılan nitritlərin fazla alımı durumunda orqanizmada serbest radikal oluşumunu üzerinde etkileri. İstanbul-2011, s-66.
4. Chang AC, Yang TY, Riskowski GL (2013). Ascorbic acid, nitrate, and nitrite concentration relationship to the 24-hour light/dark cycle for spinach grown in different conditions. *Food Chem*, 138:382-388.
5. Ding Z, Johanningsmeier SD, Price D. Evolution of nitrate and nitrite content in pickled fruit and vegetable products. *Food Control* 2018; 90:304-311.
6. Grosso G, Bella F, Godos J. Possible role of diet in cancer: systematic review and multiple meta-analyses of dietary patterns, lifestyle factors and cancer risk. *Nutr Rev* 2017 Jun 1; 75(6):405-419.
7. Lundberg JO, Weitzberg E (2013). Biology of nitrogen oxides in the gastrointestinal tract. *Gut*, 62:616-629.
8. Karwowska M, Kononuk A. Nitrates/nitrites in food-risk for nitrosative stress and benefits. *Antioxidants (Basel)* 2020 Mar 16; 9(3): 241.
9. Katabami K, Hayakawa M, Gando S (2016). Severe Methemoglobinemia due to Sodium Nitrite Poisoning. *Case Rep Emerg Med*, 2016.
10. www.kimyanibil.blogspot.com

NITROGEN CONTAINING FERTILIZERS AND THE HUMAN ORGANISMTurana Osmanova¹, Ramina Abdullayeva²**SUMMARY**

The purpose of the research: The purpose of the conducted research is to direct people to a healthier diet and to prevent environmental problems.

The methodology of the research: “In vivo” and “in vitro” transformation methods were used during the scientific research. “In vivo” conversion is on the body as a whole, and “in vitro” conversion is on organ cells, proteins or biomolecules.

The practical importance of the research: If the research conducted during the planting and cultivation of the plant is taken into account, it is possible to prevent damage to human health, problems that may occur during the development of the plant, or damage to the environment.

The scientific novelty of the research: Information about the transformations of nitrates and nitrites in the body, as well as the consequences that may arise as a result of excessive exposure of the body to these compounds, was not sufficiently available in the Azerbaijani literature. The article contains a high level of scientific material on these mentioned issues.

Key words: fertilizers, nitric acid, human health, methemoglobin, free radicals.

АЗОТОСОДЕРЖАЩИЕ УДОБРЕНИЯ И ОРГАНИЗМ ЧЕЛОВЕКАТурана Османова¹, Рамина Абдуллаева².**РЕЗЮМЕ:**

Цель исследования: Цель проведенного исследования- направить людей на более здоровое питание и предотвратить экологические проблемы.

Методология исследования: В ходе научного исследования использовались методы трансформации «in vivo» и «in vitro». Трансформации «in vivo» - это трансформации, которые происходят в организме в целом, а трансформации «in vitro» -и это трансформации, которые происходят в целом, а трансформации, которые происходят в органах, клетках или бимолекулах.

Прикладная значимость исследования: Если принять во внимание исследования, проведенные во время посадки и выращивания растения, можно предотвратить ущерб здоровью человека, проблемы, которые могут возникнуть во время развития растения, и ущерб окружающей среде.

Научная новизна исследования: Сведения о превращениях нитритов в организме, а также о последствиях, которые могут возникнуть в результате избыточного воздействия на организм этих соединений, в азербайджанской литературе отсутствуют. Статья содержит научные материалы высокого уровня по указанным вопросам.

Ключевые слова: Удобрения, азотная кислота, здоровье человека, метгемоглобин, свободные радикалы.

Məqalə daxil olmuşdur: 01.02.2023

Təkrar işləməyə göndərilmişdir:

10.02.2023

Çapa qəbul edilmişdir: 18.02.2023

Дата поступления статьи в

редакцию: 01.02.2023

Отправлено на повторную

обработку: 10.02.2023

Принято к печати: 18.02.2023

The date of the admission of the article

to the editorial office: 01.02.2023

Send for reprocessing: 10.02.2023

Accepted for publication: 18.02.2023

UOT: 635.64:631.547

MARVELLANCE F1 POMİDOR HİBRİDİNİN BECƏRİLMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ VEGETASİYASI

Məhbubə Məmməd qızı Həsənova¹, Həsərət Mirsahib oğlu Xəlilov²

XÜLASƏ

Tədqiqatın məqsədi – İstixanalarda Marvellance F1 yeni pomidor hibridinin aqrobioloji xüsusiyyətlərinin, mikroiklim amillərinə münasibətini öyrənilməsi və təsərrüfatlara tövsiyə verilməsi vacib məsələlərdən biridir. Bitkinin hidropon üsulunda substratda biomorfologiyasını, böyümə və inkişafını, optimal qida rejimini, məhsuldarlığı və iqtisadi səmərəliyini öyrənilməsidir.

Tədqiqatın metodologiyası - Örtülü sahələrdə tətbiq olunan ümumi qəbul edilmiş metodikalar əsasında pomidor hibridinin fenoloji fazaları: səpin, şitillərin substrata əkilməsi, bitkinin çiçəkləməsi və yığım vaxtları müəyyən edilib. Tədqiqatın aparılmasında T.V.Soromotininin “Tərəvəzçilik üzrə praktikum” və M.M.Həsənovanın “Pomidor bitkisinin aprobasiya nişanələri” adlı metodik vəsaitindən istifadə olunub.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – Marvellance F1 yeni pomidor hibridinin aqrobioloji xüsusiyyətlərinin o cümlədən fenoloji fazalarının vaxtını müəyyən edilməsi istixanalarda bu hibridin düzgün aqrotexnikasını müəyyən edəcək və məhsulun realizəsini düzgün planlaşdırmağa imkan yaradacaq.

Tədqiqatın nəticələri – Belle F1 hibridi məhsul yığını şitil əkinindən 83 gün və ya səpindən 107 gün sonra başladığı halda, Marvellance F1 hibridində isə bu proses nəzarət variantına nisbətən 6 gün tez, yəni məhsul yığını şitil əkinindən 77 və səpindən 101 gün sonra aparılmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi- Əhalinin pomidora olan tələbatını il boyu ödəməklə, fermer təsərrüfatlarının gəlirini artırmaq məqsədi ilə və fermerlərə tövsiyə vermək üçün tez yetişən, məhsuldar, xəstəlik və zərərvericilərə daha dözümlü Marvellance F1 pomidor hibridinin xüsusiyyətləri istixanalarında geniş becərilən Belle F1 hibridi ilə müqayisəli öyrənilir.

Açar sözlər: Pomidor, hibrid, istixana, fenoloji müşahidə, substrat, şitil.

Giriş.

Son dövrdə, ölkəmizdə koronavirus xəstəliyinin yayılmasının qarşısını almaq məqsədilə, əhalinin tərəvəz bitkilərinə gündəlik və illik tələbatını ödəmək, tərəvəz bitkilərinin keyfiyyətini yüksəltmək və onları il boyu istehsalını təmin etmək hələdə problem olaraq qalır. Bildiyimiz kimi müasir tibb elmi təsdiq edir ki, tərəvəz xüsusilə də təzə halda qəbul edildikdə insan orqanizmini müxtəlif xəstəliklərə qarşı immunitetini gücləndirir, orqanizmdə toplanan zəhərli maddələri neytrallaşdırır. Tərəvəzlərin tərkibində olan vitaminlər yəni fizioloji maddələr, orqanizmdə maddələr mübadiləsinə və əmək fəaliyyətinə sərf olunduğu üçün ehtiyat maddə kimi toplanıb qalır. Buna görə hər bir insan gün ərzində 300-400q tərəvəz yeməlidir.

Hər bir ölkədə adambaşına qidalanma adətlərindən və iqlim şəraitindən asılı olaraq sutkalıq norma nəzərə alınmaqla illik tərəvəz norması planlaşdırılır. Azərbaycan respublikasında hər nəfər üçün orta hesabla 94-146 kq tərəvəz və bostan məhsulları nəzərdə tutulub.

Lakin payız, qış və erkən yaz yəni ilin soyuq dövrlərində bir çox tərəvəz bitkilərin inkişafına iqlim şəraiti imkan vermir və bununla tərəvəz qıtlığı əmələ gəlir. Ona görə əhalinin bu fizioloji maddələrə olan gündəlik tələbatını ödəmək üçün tərəvəz və bostan məhsulları il boyu istehsal olunmalıdır.

Məhbubə Məmməd qızı Həsənova¹ bağıqlıq kafedrasının dosenti, mehbube.hes@mail.ru 055-469-18-42
Həsərət Mirsahib oğlu Xəlilov², hesretxelilov@gmail.com

Son dövrlərdə iqlim dəyişməsi nəticəsində, aramsız yağışların və qlobal istiləşmənin ucbatından acıq sahələrdə tərəvəz bitkilərini becərmək çox çətinləşib. Ona görə də fermerlər tərəvəz bitkilərini daha çox örtülü sahələrdə becərməyə üstünlük verirlər. İstixanalarda ən çox becərilən bitki pomidordur.

Materiallar və metodlar. Örtülü sahələrin növlərindən biridə istixanalardır. Azərbaycan Respublikasında il boyu təzə tərəvəzlərlə təmin etməkdən ötrü fermerlər tərəvəzləri müasir hidropon istixanalarında becərilir. Müasir istixanalarda iqtisadi cəhətdən baha başa gəldiyindən tərəvəz bitkilərini xüsusilə pomidoru nəinki ilboyu istehsalını həmçinin məhsuldarlığının yüksəldilməsi həmişə aktual olaraq qarşıda durur. Bu nöqteyi-nəzərdən daha mükəmməl təchizata malik istixanalardan istifadə olunması daha məqsəduyğundur. Azərbaycan respublikasının və BMT-nin məlumatına əsasən pomidor bitkisi dünyada miqyasında və ölkəmizdə istixanalarda ən çox becərilən və geniş yer tutan bitkilərdəndir.

Pomidorun qidalıq dəyərini nəzərə alaraq istehsalını artırmaq vacibdir. Bu baxımdan biz tədqiqatımızda daha da məhsuldar, xəstəlik və zərərvericilərə dözümlü yeni pomidor hibridini hidropon istixanasında substrat üzərində becərmişik. Tədqiqat ADAU-nun nəzdində yerləşən blok tipli istixanada aparılıb.

MARVELLANCE F1 Hollandiyadan qətirilmiş pomidor orta irilikdə tez yetişən hibrididir. Meyvələri yumru formada, parlaq qırmızı rənglidir. Meyvənin çəkisi 130-135 qram arasında dəyişir. Salxımda 5-6 meyvə əmələ gəlir. Potensial məhsuldarlığı qışda 33-35 kq/m². Aşağı temperatura və zəif işıqlanmada belə yüksək meyvəbağlama xüsusiyyətlərinə malikdir. Daşınmaya və saxlanmaya davamlıdır. Güclü kök sisteminə malik olmaqla fuzarioz, virus mozaikası xəstəliyinə çox davamlıdır. Respublika üzrə 2020 ildən rayonlaşdırılıb (Şəkil 1).

Şəkil 1. Marvellance F1

BELLE F1 Hollandiyanın Enza Zaden şirkətinin indeterminant, tez yetişən hibrididir. 107-115 günə (cücərmədən meyvənin yetişməsinədək) yetişir. Meyvələri yumru formalı olub, saplağa yaxın azacıq qabırğalı olub, bioloji yetişkənlikdə qırmızı rənglidir. Meyvənin çəkisi 120-180q arasında dəyişir. Bərqliyi və dad keyfiyyəti yaxşıdır. Fuzarioz, virus mozaikası xəstəliyinə çox davamlı, nematoda qarşı orta dərəcədə davamlıdır (Şəkil 2).

Şəkil 2. Belle F1

Substrat kimi biz kokobit kiplərindən istifadə etmişik. Yüksək su saxlama və hava keçirmə qabiliyyətinin yüksək olması kokobitin ən vacib xüsusiyyətidir. Bu iş pomidorun kök sisteminin daha yaxşı inkişafına imkan yaradır. Bu xüsusiyyətlər kokobitin əsas kütləsini (70%-ni) təşkil edən liflərin uzunluğundan asılı olaraq ən aşağı rütubət tutumu 100% olduqda hava tutumu 15-37% (18,9 mm-37%;, 12,5 mm-24-28% və 6,3mm-15%) arasında dəyişir.

“Kokobit”ın əsas xüsusiyyətlərindən biri də, onun uzun müddət-5-8 il (uzun lifə malik olanlar) öz möhkəmliyini saxlaya bilməsidir ki, bu da bitkilərə çəkilən xərclərin azalmasına və məhsulun maya dəyərinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Xırda hissəciklərdən- liflərdən (həcmi 30%-ə qədər) hazırlanmış substrat tədricən (3-5 ildən sonra) dağılmağa başlayır və məsələlilik azalaraq hava keçirmə qabiliyyəti aşağı düşür.

Pomidor hibridi əkilən kokobit kiplərinin uzunluğu 100 sm, eni 20 sm, qalınlığı 11,5 sm və çəkisi 2,078 kq-a bərabərdir. Bu kiplər üzərində 25sm-dən bir bitki yerləşdirilir, yəni bir kip üzərində 4 bitki yerləşir. Cərgəarası məsafə (kokobit kipləri yerləşən) 70 (160) sm, bitkiarası məsafə isə 25 sm olduğundan bir bitkinin qida sahəsi $70 \times 25 \text{sm} = 1750 \text{sm}^2 = 0,17 \text{m}^2$ -ə bərabər olmuşdur.

Pomidor bitkisinin istixana şəraitində məhsuldarlıq göstəriciləri bir çox şərtlərdən, o cümlədən bitki üçün yaradılan mikroiklim şəraitindən, onun əkildiyi substratın tipindən və bu şərtlər daxilində bitkilərə tətbiq olunan qulluq texnologiyasından asılı olaraq dəyişir.

Nəticələr və müzakirə.

Pomidor bitkisi (*Lycopersicon esculentum* Mill.) isti sevər bitkidir. Toxumları 10°C-də 12-15 günə cücərməyə başlayır. Lakin istixanada temperaturu 23-28°C qədər yüksəldikdə toxumlar daha tez 5-7 günə cücərilir [2, 235]. Cücərtilər əmələ gəldikdə 4-5 gün ərzində temperatur gündüz 12-15°C gecələr isə 6-10°C-yə qədər endirilmiş, sonra əvvəlki temperatur rejimində saxlanmışdır. Daha sonra 45 günlük şitillər kokopit kipləri üzərinə qoyulmuşdur. İstixanada pomidor bitkisinin normal böyüməsi üçün havanın temperaturunu gündüzlər 24-26°C, gecələr 16-20°C istilikdə saxlanılır. Pomidor həm də işığa tələbkar bitkidir. Baxmayaraq ki öz vətəninə (Cənubi Amerika) qısa gün bitkisidir, istixana sutkada 13-18 saat işıqlandıqda bitki yaxşı bar verə bilir.

Marvellance F₁ suya tələbkar bitkidir. Havanın nisbi rütubəti 45- 60% olduqda pomidor daha sağlam olur və yüksək məhsul verir. İstixanada havanın nəmliyini 55-65% saxlanılır. Rütubət rejimi kəskin dəyişdikdə meyvələr çatlayır və əmtəə keyfiyyəti aşağı düşür, rütubət həddindən çox olduqda və uzun müddət davam etdikdə bitkidə tozcuqlar toz kisəsindən çıxıb yumurtalığı mayalandıra bilmədiyindən çiçəklər tökülür, barvermə zəifləyir, meyvələr az tamlı və tez xarab olur. Belə rütubətlərdə istixanada fitofloroz və digər göbələk xəstəlikləri sürətlə artır.

Pomidor bitkisi qida rejiminə qarşı həssasdır [1, 201]. Qida elementinin başlanğıc məhlulun tərkibi istixanada istifadə olunan suyun kimyəvi analizindən sonra təyin olunur. Məhlul hazırlamaq üçün suyun tərkibində duzun qatılığı – EC=0,3-0,8 mSm/sm(0,5-1,2qram/litr duz) olduqda optimal hesab edilir. Ona görə məhlul hazırlanmamışdan əvvəl suyun tərkibi nizamlanaraq optimal həddə çatdırılır. Pomidor bitkisi yüksək yerüstü məhsul verdiyi üçün qida maddələrinə daha tələbkar bitkilər sırasına daxildir. Yüksək məhsuldarlıq qida maddələri ilə təmin olunması dərəcəsiindən asılı olaraq bitkinin yemləməsində gübrə normaları və formaları müəyyənləşdirilməlidir.

Hidroponika istixanalarında gübrə norması tam şəkildə fertiqasiya ilə verilir. Kökdən damcı üsulu ilə fertiqasiya üçün nəzərdə tutulan gübrə norması bitkilərin inkişaf dövrləri üzrə müxtəlif intervallarda gün ərzində verilir.

Biz tədqiqatımızda Marvelance F1 hibridi üzərində fenoloji müşahidələr apararaq, istixanalarda geniş becərilən Belle F1 pomidor hibridi ilə müqayisə olunmuşdur.

Fenoloji müşahidələrə başlamazdan əvvəl bitkilərin yeri dəqiqləşdirilmişdir. Hibrid formadan 25 bitki seçilmişdir. Təcrübələrdə fenoloji müşahidələrlə faktiki olaraq bitkinin ayrı-ayrı inkişaf dövrləri, mərhələ və fazalarının hansı təqvim dövrlərində keçdiyi müəyyən edilmiş, bu cəhətdən hibridlərin məhsulunun yetişmə vaxtı araşdırılmışdır.

Bitkinin hər inkişaf fazasının başlanğıcı (bitkilərin 10%-də) və kütləvi bar verməsi (bitkilərin 75%-də) tarixləri qeyd edilmişdir [3, 78].

Çiçəkləmənin başlanması, kütləvi hal alması tarixləri və hər yığımın tarixi, hər yığımda toplanan meyvələrin sayı və kütləsi qeyd edilmiş, sonra məhsul standart və qeyri-standard çeşidlərə ayrılmışdır. Bunun əsasında F1 hibridlərinin hər birinin inkişaf fazalarını neçə günə keçməsi, yetişmə müddəti (yetişməliyi) və məhsul vermə müddətləri müəyyən edilmişdir (cədvəl).

İstixana şəraitində hidropon üsulunda becərilən pomidor hibridlərinin böyümə və inkişafı.

s/s	Hibrid	Səpin	Fenofazalara başlama tarixləri			İlk yığım	Son yığım	Məhsulun yetişmə müddəti
			Əkin	Çiçəkləmə				
				Başlama 10%	Kütləvi 75%			
1	Belle F1	29.08	23.09	18.11	24.11	14.12	15.06	107
2	Marvellance F1	29.08	23.09	15.11	21.11	08.12	15.06	101

Cədvəldən görüldüyü kimi, hibridlərin toxumu 28 avqusta şitilliyə səpilməmiş və şitil əkininədək hibridlərin böyümə və inkişaf templəri eyni səviyyədə davam edilmişdir. 43-45 günlük hazır şitillər 23 sentyabrda istixanaya köçürülmüşdür. Çiçəkləmə fazasından etibarən hibridlərin fenofazaları keçməsinə bir qədər fərqlər meydana çıxmışdır. Belə ki, Belle F1 hibridi məhsul yığımını şitil əkinindən 83 gün və ya səpindən 107 gün sonra başladığı halda, Marvellance F1 hibridində isə bu proses nəzarət variantına nisbətən 6 gün tez, yəni məhsul yığımını şitil əkinindən 77 və səpindən 101 gün sonra aparılmışdır.

Məhsulun son yığımını hibridlər üzrə 15 uyunda başa çatdırılmışdır. Hibridlərin məhsulvermə müddəti hibridlərin yetişkənliyindən asılı olaraq orta hesabla 182-188 gün davam etmişdir.

Beləliklə, hibridlər içərisində Marvellance F1 böyümə və inkişaf fazalarını nəzarət Berberana F1 hibrid formasına (nəzarət variantına) nisbətən daha tez (6 gün) keçməsi ilə fərqlənmişdir.

Kənd təsərrüfatı bitkilərinin üzərində aparılmış tədqiqat işlərinin yekunu onların məhsuldarlığı və məhsulun keyfiyyəti ilə ölçülür.

İstixana şəraitində F1 hibridin məhsuldarlığı və əmtəlik məhsul çıxımının öyrənilməsi qəbul olunmuş ümumi metodikaya uyğun olmuşdur.

Ədəbiyyat :

1. Ələkbərov F.Ş., Ələkbərova M.M., Ağayev F.F., İstixana şəraitində tərəvəz istehsalının təşkili, (dərs vəsaiti), Bakı "Müəllim" nəşriyyatı 2021, 278 s.
2. Məmmədova M.M., Həsənova M.M. Tərəvəzçilik.(dərslik), Bakı "Müəllim" nəşriyyatı 2018, 480 s.
3. Литвинов С.С. Методика полевого опыта в овощеводстве. Москва – 2011, 650 с.

Cultivation characteristics and vegetation of Marvellance F1 tomato hybrid.

Mahbuba Mammad gizi Hasanova¹, Hasrat Mirsahib oğlu Khalilov²

Summary:

The purpose of the research: The study of the agrobiological characteristics of the new tomato hybrid Marvellance F1 in greenhouse conditions, its relation to microclimate factors and recommendations to farms is one of the important issues. In the hydroponic method, biomorphology, growth and development, optimal nutrition regimen, productivity and economic efficiency of plants were studied.

The methodology of the research: Phenological phases of the tomato hybrid: sowing, formation of true leaves, planting of seedlings in the substrate, flowering and harvesting dates were determined on the basis of common methods used in protected ground. The study used the methodological guidelines "Workshop on vegetable growing" by T. V. Soromotina and "Abrobation signs of tomato" by M. M. Gasanova.

The practical importance of the research: the determination of the agrobiological characteristics of the new tomato hybrid Marvelance F1, including the timing of its phenological phases, will make it possible to correctly apply the agricultural technology of this hybrid in greenhouses and plan the sale of products correctly.

The results of the research: Harvesting of the Belle F1 hybrid began 83 days after planting or 107 days after sowing in the substrate, while for the Marvellance F1 hybrid this process was 6 days earlier than the control variant, that is, the harvest was carried out through 77 days after planting seedlings and 101 days after sowing.

The scientific novelty of the research: In order to increase the income of farms, meet the needs of the population with tomatoes throughout the year and give recommendations to farmers, the characteristics of the Marvelance F1 tomato hybrid, which is early maturing, productive, more resistant to diseases and pests, will be studied.

Key words: Tomato, hybrid, greenhouse, phenological observation, substrate, seedlings.

Особенности выращивания и вегетация гибрида помидора Марвелланс F1.

Махбуба Мамед кызы Гасанова¹, Хасрат Мирсахиб оглу Халилов²

Резюме:

Цель исследования: Изучение агробиологической характеристики нового гибрида томата Марвелланс F1 в тепличных условиях, его отношение к факторам микроклимата и рекомендации хозяйствам является одним из важных вопросов. В гидропонном методе изучалась биоморфология, рост и развитие, режим оптимального питания, продуктивность и экономическая эффективность растений.

Методология исследования: Фенологические фазы гибрида томата: посев, формирование настоящего листа, посадка рассады в субстрат, цветение и сроки сбора урожая растения определялись на основе общепринятых методов, применяемые в защищенном грунте. В исследовании использовались методические указания «Практикум по овощеводству» Т. В. Соромотиной и «Абробационные признаки томата» М. М. Гасановой.

Прикладная значимость исследования: определение агробиологических характеристик нового гибрида томата Марвелланс F1, в том числе сроков его фенологических фаз, позволит правильно применять агротехнику этого гибрида в теплицах и правильно планировать реализацию продукции.

Результаты исследования: Сбор урожая гибрида Belle F1 начинался через 83 дня после посадки или через 107 дней после посева в субстрат, в то время, как у гибрида Marvellance F1 этот процесс шел на 6 дней раньше, чем контрольный вариант, то есть сбор урожая проводился через 77 дней после посадки рассады и 101 день после посева.

Научная новизна исследования: С целью увеличения доходов фермерских хозяйств, удовлетворения потребности населения помидором в течение года и дать рекомендации фермерам, будут изучены характеристика гибрида томата Марвелланс F1, который является скороспелым, продуктивным, более устойчивым к болезням и вредителям.

Ключевые слова: Помидор, гибрид, теплица, фенологическое наблюдение, субстрат, рассада.

Məqalə daxil olmuşdur: 04.02.2023

Təkrar işləməyə göndərilmişdir:

12.02.2023

Çapa qəbul edilmişdir: 20.02.2023

Дата поступления статьи в

редакцию: 04.02.2023

Отправлено на повторную

обработку: 12.02.2023

Принято к печати: 20.02.2023

The date of the admission of the article

to the editorial office: 04.02.2023

Send for reprocessing: 12.02.2023

Accepted for publication: 20.02.2023

KÜR – ARAZ OVALIĞINDA YAYILMIŞ BƏZİ SU -BATAQLIQ BİTKİLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ¹Samirə Natiq qızı Rəhimova**XÜLASƏ**

Tədqiqatın məqsədi – Azərbaycan ərazisində Kür-Araz ovalığında su bitkilərinin yayılması, onların ekologiyası, vegetasiya dövrü zonalar üzrə yerləşməsi, bitkilərin bəzilərinin əhəmiyyətli xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaqdan ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası: Qarşıya qoyulan tədqiqat üçün marşrutlar zamanı əvvəlcə ən çox təsadüf edilən bitkilər toplanıb herbariləşdirilmişdir. Burada əsas məqsəd daha çox yayılmış su bataqlıq bitkilərini müəyyənləşdirmək və onların morfofizioloji quruluşlarını öyrənmək üçün materiallar götürmək idi.

Bitkilərin təyini ümumi qəbul edilmiş metodikaya uyğun aparılır. Tədqiqat ərazisində yayılmış bəzi su bitkilərinin xüsusiyyətlərini təyin etmək üçün xeyli marşrutlar keçirilmiş və laborator üsuldən istifadə edilmişdir. Həmçinin su-bataqlıq bitkilərinin bir sıra ekoloji xüsusiyyətləri öyrənilmiş, onların təsərrüfat əhəmiyyətləri aydınlaşdırılmışdır.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti: Tədqiqat nəticəsində marşrutlar zamanı əvvəlcə ən çox təsadüf edilən bitkilər toplanıb herbariləşdirilmişdir. Su bitkilərinin əksəriyyəti təsərrüfat nöqtəyi nəzərdən əhəmiyyətli bitkilər olduğunu nəzərə alaraq, onların əhəmiyyətli xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqat nəticəsində Azərbaycanın Kür-Araz ovalığının bəzi əhəmiyyətli bitkiləri təyin edilmişdir. Onların yem və dərman xüsusiyyətləri haqqında məlumat verilmişdir

Nəticələr və müzakirə: Bu yazıda əks etdirilən materiallar su və bataqlıq bitkiliyinin böyük xalq təsərrüfatı əhəmiyyətinə malik olduğunu sübut edir. Qamış, ciyən, suçiçəyi və s. kimi bitkilərin ehtiyatının çox olması şübhəsiz ki, kağız-sellüloz sənayesi və yerli sənaye üçün böyük maraq doğurur.

Açar sözlər: : kserofit, sellüloza, su-bataqlıq, alkaloid

Giriş.

Azərbaycan ərazisi öz təbiətinə görə Qafqazın şah əsəri sayılır. Sözsüz ki, burada söhbətin mövzüsü zəngin flora və faunadır. Kür-Araz ovalığı Qara dəniz və Xəzər dənizi arasında yerləşən Zaqafqaziya dağarası çökəkliyinin ən geniş sahəsi olmaqla yanaşı, regionun ən böyük ovalığıdır. Ərazidə meşə, çəmən, yarımşəhra, səhra, çöl dağ kserofit, su bataqlıq və s. kimi məkanlarda nadir və qiymətli bitki tiplərinə rast gəlinir. Su bataqlıq bitkiləri həmin bitki tipləri arasında özünə məxsus yer tutur. Su bitkilərinin həm təbiətdə, həm də xalq təsərrüfatında olan böyük əhəmiyyətindən geniş söhbət açmaq olar. İlk öncə qeyd edək ki, əsasən su hövzələrinin sahillərində yayılan su bitkiləri təbii və estetik baxımdan əsrarəngiz gözəlliklər yaradır. Onların daha böyük üstünlüklərinə nəzər salsaq görərik ki, su bitkiləri həmçinin su faunasının yaşayışı üçün münbit şəraitdir. Belə ki, təbii şəkildə artaraq cəngəlliklər əmələ gətirən su bitkiləri su heyvanlarının, balıqların quşların yaşamasına, qidalanmasına və çoxalmasına vasitəçi olur. Su bitkiləri həm də su faunasını oksigenlə təmin edir.

Təkamül nöqtəyi - nəzərdən su bitkilərini öyrənməyin böyük əhəmiyyəti vardır. Məlum olduğu kimi ilk canlılar su şəraitində əmələ gəlmişdir. Onların arasında bəziləri sonradan quru mühitinə uyğunlaşsa da, bəziləri ikinci dəfə su mühitinə keçmiş, bu dəfə daha mükəmməl uyğunlaşmalar əldə etmişdir. Su mühiti onların morfoloqiyası və anatomik quruluşuna təsir göstərmiş, bu da yeni quruluşun əmələ gəlməsinə zəmin yaratmışdır.

¹Samirə Natiq qızı Rəhimova, ADAU, ADAU-nun "Biologiya" kafedrasının assistenti, email: samira.rahimova84@gmail.com

Azərbaycanın Kür-Araz ovalığının su hövzələri bitki və heyvanlar aləmi ilə kifayət qədər zəngin olsa da, yetərincə öyrənilməmişdir. Su bitkilərinin əksəriyyəti təsərrüfat sahələri üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Onlardan mal-qaranın yemlənməsində istifadə edilir. Adi qamış biçilib heyvanlara verilir, bundan əlavə qamışdan silos düzəldilir. Adi qamış və cillərin bitdiyi bəzi sahələrdən otlaqlar kimi istifadə edilir. Bu bitkilər proteinlə xeyli zəngindir. Ona görə də maldarlar iri və xırda buynuzlu heyvanları məmnuniyyətlə qamışlıqda otarırlar.

Sənaye sahəsində su bitkilərindən xammal kimi istifadə edilir. Onlar kağız-sellüloz sənayesində, tikinti materialları istehsalında, məişət üçün bir çox məhsulların hazırlanmasında gözəl materialdır. Adi qamışdan qamillit, sellüloz, pilitələr və s. cillərdən məişətdə zənbillər örtüklər və s. hazırlanır.

Kür çayına nisbətən onun sahilindəki bataqlıq və axmazlar bitki örtüyü ilə daha zəngindir. Axmazlar bitki ilə o qədər zəngindir ki, onlardan heyvandarlıqda otlaqlar kimi istifadə edilir bəzən yem də tədarük edilir. Kür – Araz ovalığının su bataqlıq bitkiliyinin tərkibində ən geniş yayılmış bitkilərdən biri də Qamış (*Phragmites australis*) bitkisidir. Taxıllar fəsiləsinə aid olan qamış çoxillik, hündürboylu otdur, əsasən suçaq yerlərdə və il ərzində bir neçə dəfə su basan sahələrdə bitir. Azərbaycanda 72 min ha sahədə (əsasən, Kür-Araz ovalığında) yayılmışdır. Qamışdan çəpər çəkilir, damların üstünü örtmək üçün, arakəsmələr hazırlamaq üçün istifadə edilir. Odunlaşmamış yaşıl kütləsindən silos hazırlanır. Təzə halda qaramala verilir. Odunlaşmış qamış kağız, qatran, sirkə turşusu, metil spirti və s. istehsal etmək üçün qiymətli xammaldır.

Qamışın kökümsovlarından çoxlu miqdarda qida maddələri: zülal- 5.2%, yağ-0.9%, sellüloz – 32%, azotsuz ekstraktiv maddələr, əsasən kraxmal – 50.8%, kül- 5.2%, şəkər- 5.08% və sairə alınır. Qamışın cavan zoğları suyu bakteriyalardan təmizlədiyi üçün suyun kimyəvi təmizlənməsində yaxşı köməkçidir. Ümumiyyətlə suyun bioloji təmizlənməsində su bitkilərinin demək olar ki, hamısının rolu vardır. Qamış bir çox sahədə - dam örtüyü, fleyta tipli musiqi aləti hazırlanması üçün istifadə olunur. Qamışın yarpaqları, kökləri, toxumları və gövdələri yeməli olur. İnek, at, qoyun və keçilər kimi iri gövdəli ev heyvanlarının qamışla yemləndirilməsi onların ət, süd, dəri və yun və s. istehsalına müsbət təsir edir. Ondatra və qunduz təsərrüfatlarının inkişafında qamışdan qida kimi istifadə olunur. Bu heyvanlar ancaq qamışla, xüsusilə onun kökümsov gövdəsi ilə qidalanırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, bu qədər faydalı olmasına baxmayaraq qamış cəngəlliklərinin zərərli tərəfləri də vardır. Belə ki, onlar gölün balıq yaşaya biləcək yararlı sahəsini azaldır və çoxlu miqdarda suyun buxarlanmasına səbəb olur, quraqlıq əmələ gətirirlər. Ona görə də göllərdəki qamış cəngəllikləri vaxtında biçilməlidir.

Respublikada yayılan yeddi ciyən növündən beşinə Kür – Araz ovalığındakı şirin su hövzələrində rast gəlinir. Ciyən (*Typha angustifolia*) Qərb rayonlarında Kür çayı sahillərində, axar suların sahillərindəki bataqlıqlarda adi qamışla və s. ilə qarışıq halda bitir. Saplaqlı bitkidir, əsasən bataqlıqlarda bitir. Kökümsovlarının tərkibi nişasta ilə zəngin olduğundan qida kimi istifadə edilir. Kökümsovunu kartof ununa oxşayır. Buğda unu ilə qarışdırılıb şirniyyat bişirilir, kisel, kvars, spirt hazırlanır. Döşək və balış (yastıq) hazırlanmasında yumşaq tüklü meyvəsindən istifadə edilir. Gövdə və yarpaqlarından cavan vaxtı mal-qara üçün yem kimi istifadə edilə bilər. Bundan başqa yarpaqlarından keyfiyyətli kağız alınmasında həmçinin bir çox məmulatların səbət, həsir, əl çantası istehsalında istifadə edilə bilər. Su faunasının qidasını

təşkil edir. Heyvanların yuvalanması və çoxalması üçün gözəl şərait təşkil edir. Ciyən insanlar tərəfindən də yeyilir . onun tərkibində olan nişastalı rizomlar qarğıdalı və düyü ilə müqayisə edilə bilən protein tərkibli qidadır. Bəzən yeraltı köklərdən çıxan körpə tumurcuqları çiy halda kökümsov yumruları isə bişmiş halda yeyilə bilər. Bu bitki bir çox mütəxəssislər tərəfindən müsbət qiymətləndirilir, çünki onun il boyu yeyilə bilən hissələri vardır. Lakin çirklənmiş suda bitki köklərində qurğuşun və pestisid qalıqları toplandığından qida üçün təhlükəlidir. Toxumlar yüksək linoleik turşuya malik olduğundan mal-qara və toyuqları yemləmək üçün istifadə edilə bilər. Yüngül sənayedə də Ciyən bir çox sahələrdə işlədilir. Mexaniki və ya kimyəvi üsulla lifləri natrium hidroksidlə işlədikdə uzunluğu 4 metrə qədər olan saplar alınır. Yarpaqda olan lifləri pambıq və kətana alternativ olaraq istifadə edilə bilər. Ciyən gövdələri və yarpaqları kağız hazırlanmasında xammal kimi istifadə edilə bilər. Həmçinin etanol istehsalında nişasta mənbəyi kimi istifadəyə yararlıdır. Şimal enliklərində yüksək məhsuldarlığa malik olduğu üçün ciyən bioenerji məhsulu hesab olunur.

Kür araz ovalığında lıq cinsinin (*Scirpus*) 5 növü yayılmışdır. Bunların 3 növündən (tabernamontan lıqı, göl lıqı və hippolit lıqı) həsir, zənbil stullar üçün oturaclaqların toxunmasında və kağız-sellüloz sənayesində istifadə olunur. Onların kökümsov gövdələri nişasta ilə zəngin olduğuna görə vəhşi su heyvanları (qunduz, ondatra, su siçovulu və başqaları) üçün yem bitkisi sayılır. Tabernamontan lıqında ciddi həşərat və ya xəstəlik problemi yoxdur. Cillər Azərbaycan florasında 63 növ, Kür -Araz ovalığında isə 9 növlə təmsil olunmuşdur. Bütün heyvanlar tərəfindən yeyilir. Yarpaqları səbət, həsir, çanta və s. kimi məmulatların hazırlanmasında, sahil cilinin yarpaqlarından isə ip, kəndir və kobud materialların hazırlanmasında istifadə olunur.

Kür araz ovalığının su-bataqlıq bitkiliyinin tərkibində yem cəhətdən qiymətli olan çoxlu sayda bitkilər vardır. Bunlardan ciyən, sugülü, suçiçəyi, qaçañçayır, pazotu, su çayırı, tülküquyuğu və s. misal göstərmək olar. Suluf və ya toyuq darısı heyvanlar və quşlar üçün ən qiymətli yemdir. Quşlar onun əsasən dənini yeyirlər. O. hər hek-tardan 3-4 ton məhsul verir. Tərkibində protein, yağlar və sellüloz vardır. Suluf göl və arxların sahilində və subasar sa-hələrdə geniş yayılmışdır. Su və bataqlıq bitkiləri arasında dərman, bəzək, efiryağlı, vitaminli, boyaq, aşı maddəli və s. kimi bitkilər vardır. Onlardan xalq təbabətində və əczaçılıqda da geniş istifadə edilir. Misal kimi ən geniş istifadə edilən Zəhərli qaymaqçiçəyi (*Ranunculus*), dərman qıjısı (*Nasturtium officinale L.*) növlərini göstərmək olar.

Qaymaqçiçəyi cinsi (*Ranunculus*) demək olar ki bütün növləri zəhərli idi. Aşırı otlanmış sahələrdə heyvanlar onları çarəsisizlikdən yeyir. Zəhərlənmə əlamətləri qanlı ishal, həddindən artıq tüpürçək, ağızda, selikli qişalarda və mədə-bağırsağ traktında kəskin əlamətlərlə müşahidə olunur. Zəhərli maddələr yalnız quruduqda parçalanır, buna görə də samanın tərkibində quru qaymaqçiçəyi təhlükəsizdir. Bu bitki iltihab əleyhinə, ağrıkəsici, sakitləşdirici və bəlgəmgətirici xüsusiyyətlərə malikdir və ekzema, herpes, qaşınma, yanık və şişlik kimi dəri xəstəliklərinə qarşı tövsiyə olunur. Bundan əlavə, revmatik xəstəliklərin, artrit, xoraların və rinitlərin müalicəsində istifadə olunur.

Bitkidən dərman kimi istifadə etməzdən əvvəl həmişə həkimlə məsləhətləşmək lazımdır. Dərman qıjısı (*Nasturtium officinale L.*) - tərkibi bir çox maddələrlə zəngin çox faydalı bitkidir : dəmir, fosfor, kalium, azotlu maddələr, vitaminlərdən A, B,C, O, E, K qlükozid, saponin, alkaloidlər, 3-4% karbohidratla zəngindir. Toxumlarında 22-24% yağ vardır. Tərkibi zeytun, linol, palmitin stearin və limon turşusuna yaxındır Xalq təbabətində xora əleyhinə

sakitləşdirici əsəb sistemi xəstəliklərində istifadə edilir. Bitkinin şirəsindən mədə yanmalarında, poliplərdə, dəmləmə kimi, qalxanabənzər vəzi xəstəliklərində, anemiya, dəri xəstəliklərində, qaraciyər, sidik yolları xəstəliklərində revmatizm, padaqra və şəkərli diabetdə istifadə olunur. Bitki təbii halda effektiv təsir göstərir. Qurudulduqdan sonra öz təsir xüsusiyyətlərini itirir. Həmçinin cavan yarpaqlarından sinqa və qan azlığında istifadə olunur. Salatlarla şorbalara ət və balıq yeməklərinə dad vermək üçün qatılır. Bitki çox faydalı və qidalı olsa da, onu vəhşi təbiətdən yığarkən diqqətli olmaq lazımdır. Heyvanların, xüsusən qoyunların otladığı tarlalardan axan suda bitən hər hansı bitkilərdən xam istifadə edilməməlidir. Bu, qaraciyər paraziti ilə yoluxma riski ilə bağlıdır. Lakin yarpaqları bişirmək hər hansı paraziti məhv edəcək və bitkini yemək üçün tamamilə təhlükəsiz edəcək. Bitki vərəmin müalicəsində spesifik olaraq istifadə edilmişdir. Təzə sıxılmış şirə sinə və böyrək şikayətlərinin, dərinin xroniki qıcıqlanmalarının və iltihablarının və s. müalicəsində daxildən və xaricdən istifadə edilir. Xarici olaraq tətbiq edildikdə, qalın saçların böyüməsinə kömək edən təsirli bir saç tonikidir. Yarpaqlarından hazırlanmış təpitmə vəzli şişləri və ya limfa şişlərini sağaltmaq üçün təsirli bir vasitə olduğu deyilir. Bitkidən istifadə zamanı bir qədər ehtiyatlı olmaq tövsiyə olunur, həddindən artıq istifadəsi mədə narahatlığına səbəb ola bilər. Yarpaqları demək olar ki, il boyu yığılır və təzə istifadə olunur. Yarpaq şirəsi dəmir, yod, fosfor, kalium, yağ və alkaloidlə zəngindir. Toxumlarında xardal yağı, qlükozid vardır. Dərman qıjısı su sahələrində çox sıx cəngəlliklər əmələ gətirir. Kənd təsərrüfatı heyvanlarına zəhərli təsir göstərir. Xüsusilə atlar daha tez zəhələnirlər, farmakologiyada dərmanlar hazırlanmasında istifadə edilir.

Rion suincilosu (Batrachium Rionii Lagg.) Rion suincilosu ikiləpəlilər sinfinin qaymaqçiçəklilər fəsiləsinə (Ranunculaceae) aiddir. Qərb rayonlarında Kür sahilindəki axmazlarda (Mingəçevirdən Ağstafaya qədər), kiçik gölməçələrdə süni göllərdə, bataqlıqlarda yayılmışdır. Sakit sulara daha çox yayılmışdır. Əsasən saf halda, bəzən isə sünbüllü saçaqotu, müxtəlif yosunlar ilə qarışıq halda bitir. Su faunasının sevdiyi sahələrdəndir. Cəngəlliklər arasında balıqlara, başqa su faunasına rast gəlmək olur, kiçik su heyvanlarının qidasını təşkil edirlər. Su hövzəsini oksigenlə zənginləşdirir və sualtı qruntda çürüntünü çoxaldır. Dekorativ bitki kimi akvariumlarda, hovuzlarda becərmək olar.

Sünbüllü saçaqotu (Myriophyllum spicatum L.) ikiləpəlilər sinfinin filgilə (Haloragidaceae) fəsiləsinə aid çoxillik ot bitkisidir. Bitkinin quru mühitdə yaşayan formasına da təsadüf edilir. Kosmopolit bitkidir. Su hövzələri bəzən başdan – başa sünbüllü saçaqotu bitkisi ilə örtülmüş olur. Bir çox hallarda Rion suincilosu ilə sıx cəngəlliklər əmələ gətirir. Çiçəkləyən vaxtı suyun üzərində gözəl mənzərə təşkil edir. Su faunası onun əmələ gətirdiyi cəngəlliklər arasında gizlənir, çoxalır, gövdə və yarpaqların çürüməsi nəticəsində su hövzəsi qida maddəsi ilə zənginləşir.

Materiallar və metodlar. Rəngarəng təbiətə malik olan Azərbaycanın Qərb rayonlarındakı su hövzələri bitki və heyvanlar aləmi ilə xeyli zəngin olub, lakin çox az öyrənilmişdir. Bizim məqsədimiz də bu su hövzələrində bitən su bitkilərinin müasir və flora bitkililiyinin vəziyyəti, onların bioloji məhsuldarlığı, məişətimizin sənayemizin müxtəlif sahələrində tətbiqi, səmərəli istifadəsi öyrənilmişdir.

Nəticələr və müzakirə. Azərbaycanın qərb rayonlarında müxtəlif tipli su hövzələri: su anbarı, göllər, çaylar, gölməçələr, axmazlar, kanallar, arxlar, kəhrizlər, bulaqlar, süni göllər, bataqlıqlar, qarasular və s. yayılmışdır ki, bunlar su və bataqlıq bitkiləri ilə xeyli zənginləşirlər. Həmin hövzələrdə yayılmış su və bataqlıq bitkilərinin təbiətdə və təsərrüfatda xeyli əhəmiyyəti vardır. Onlar su faunasının qidasını, yaşayış şəraitini təşkil edir. Heyvandarlıqda yem kimi

istifadə edilir, məişətimizin sənayemizin müxtəlif sahələrində tətbiq edilir. Bütün bunlar göstərir ki, su və bataqlıq bitkilərindən daha səmərəli istifadə etmə, onun müdafiəsi və artırılmasına nail olmaq lazımdır.

Tədqiqat nəticəsində məlum oldu ki, Azərbaycanın Qərb rayonlarında aran və düzənlik sahələrindəki su hövzələrində su və bataqlıq bitkilərindən adi qamış, daryarpaq ciyən, Tabernomentan lığı, göl lığı, əyilən ciğ, zəhərli qaymaqçıçəyi, üzən suçiçəyi, Rion suincilosu, dərman qıjısı, su yarpızı, sünnüllü saçaqotu daha çox yayılmışdır. Bu bitkilər həm aran həm də düzənlik sahədəki su hövzələrində dağlıq sahələrdə yerləşən su hövzələrinə nisbətən daha çox yayılmışlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızda su tutarlarının istismarı çox aşağı səviyyədədir. Son on illərdə antropogen faktorların rolunun artması ilə əlaqədar olaraq bir çox su tutarları əsassız olaraq qurudulmuş, onların bəziləri hidrotexniki tikintilər həyata keçirilərkən şirin sudan məhrum olmuş, bəzilərinə isə mineralaşdırılmış drenaj suları axıdılmışdır. Bununla əlaqədar olaraq bir çox bitkilərin arealı qısalmış, bəziləri isə sıradan çıxmaq təhlükəsi altında qalmışlar. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, bu və ya digər su tutarlarının qurudulması məsələsi həll edilərkən bütün hallar, o cümlədən bitkiliyin xalq təsərrüfatı əhəmiyyəti də nəzərə alınmalıdır. Çünki su-bataqlıq bitkiliyinin təsərrüfat əhəmiyyəti göz önündədir. Onlar su faunasının qidasını, yaşayış şəraitini təşkil edir. Heyvandarlıqda yem kimi istifadə edilir, məişətimizin, sənayemizin müxtəlif sahələrində tətbiq edilir. Bütün bunlar göstərir ki, su və bataqlıq bitkilərindən daha səmərəli istifadə etmək, onların müdafiəsi və artırılmasına nail olmaq lazımdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Qurbanov E.M. Ali bitkilərin sistematikasısı. Bakı -2009. 495 s
2. Hübətov Z.İ. Bitki morfoloqiyası və anatomiyası Bakı 691s 2017.
3. Musayev M. Q. Kür-Araz ovalığının şirin su hövzələrinin flora və bitkiliyinin müasir ekoloji vəziyyəti. Namizədlik dissertasiyası, AMEA Botanika İnstitutu Bakı: Elm,2010.
4. Əliyev C.Ə. Azərbaycanın su hövzələri və onlardan istifadə edilməsi. Bakı: Azərnəşr, 1980,78 səh.
5. Azərbaycanın su bitkiləri və onların xalq təsərrüfatı əhəmiyyəti. Bakı, 1965.
6. Водно-болотная растительность Азербайджанской Республики. Материалы международной научно-практической конференции «Сохранение биоразнообразия водно-болотных угодий и устойчивое использование биологических ресурсов в степной зоне» Ростов на Дону ,2007
7. Конспект флоры Кавказа. в 3-х т. Т. 2 Под ред.Ю.Л. Меницкий, Т.Н. Попова СПб. С-Петербург.ун-та ,2006, 467 с.

SOME DISTRIBUTED IN THE KÜR–ARAZ VALLEY IMPORTANT CHARACTERISTICS OF SWAMP PLANTS.

¹Samira Natig Rahimova

SUMMARY

Purpose The distribution of aquatic plants in the Kura-Araz lowland in the territory of Azerbaijan, their ecology, their location by vegetation period zones, and revealing the important features of some plants.

Design / methodology - First, the most encountered plants during the routes for the proposed research were collected and herbarium. The main goal here was to identify the most common wetland plants and collect materials to study their morphophysiological structures

Determination of plants is carried out according to the generally accepted methodology. To determine the characteristics of some aquatic plants distributed in the research area, many routes were conducted and the laboratory method was used. In addition, a number of ecological features of wetland plants were studied, and their economic importance was clarified.

Applied significance of the study: As a result of the research, the most encountered plants during the routes were first collected and herbarium. Considering that most of the aquatic plants are important plants from the economic point of view, their important characteristics have been studied

Scientific novelty of the research: As a result of the research, some important plants of the Kur-Araz plain of Azerbaijan were determined. Information about their feed and medicinal properties is provided

Results and musahira: The materials presented in this article prove that water and wetland vegetation has great national economic importance. Reed, roaches, chicken pox, etc. A large supply of plants like this is undoubtedly of great interest to the pulp and paper industry and the local industry.

Keywords: xerophyte, cellulose, swamp, alkaloid

НЕКОТОРЫЕ РАСПРОСТРАНЕННЫ В КЮР – АРАССКОЙ ДОЛИНЕ ВАЖНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ БОЛОТНЫХ РАСТЕНИЙ.

¹Самира Натиг кызы Рахимова

РЕЗЮМЕ

Цель исследования: Распределение водных растений Кура-Аразской низменности на территории Азербайджана, их экология, расположение по зонам вегетационного периода и выявление важных особенностей некоторых растений.

Методология исследования: Во-первых, были собраны и гербарно собраны наиболее встречаемые растения во время прохождения маршрутов для предлагаемых исследований. Основной целью здесь было выявление наиболее распространенных водно-болотных растений и сбор материалов для изучения их морфофизиологического строения.

Определение растений проводят по общепринятой методике. Для определения характеристик некоторых водных растений, распространенных в районе исследований, было проведено множество маршрутов и использован лабораторный метод. Также изучен ряд экологических особенностей растений водно-болотных угодий и выяснено их хозяйственное значение.

Прикладное значение исследования: В результате исследований впервые были собраны и гербарно собраны наиболее встречающиеся растения на маршрутах. Учитывая, что большинство водных растений являются важными с хозяйственной точки зрения растениями, были изучены их важные характеристики.

Научная новизна исследования: В результате исследований были определены некоторые важные растения Кура-Аразской равнины Азербайджана. Приведены сведения об их кормовых и лечебных свойствах.

Выводы и обсуждение: Материалы, представленные в данной статье, доказывают, что вода и водно-болотная растительность имеют большое народнохозяйственное значение. Тростник, тараканы, ветряная оспа и т.д. Большое предложение таких установок, несомненно, представляет большой интерес для целлюлозно-бумажной промышленности и местной промышленности.

Ключевые слова: ксерофит, целлюлоза, болотник, алкалоид

Məqalə daxil olmuşdur: 07.02.2023

Təkrar işləməyə göndərilmişdir:

15.02.2023

Çapa qəbul edilmişdir: 24.02.2023

Дата поступления статьи в

редакцию: 07.02.2023

Отправлено на повторную

обработку: 15.02.2023

Принято к печати: 24.02.2023

The date of the admission of the article

to the editorial office: 07.02.2023

Send for reprocessing: 15.02.2023

Accepted for publication: 24.02.2023

UOT:

**SİMMENTAL CİNSİ İNƏKLƏRİN İSTİLİK STRESİ ALTINDA MƏHSULDARLIQ
PERFORMANSLARI**

¹Serdal İbrahim oğlu DİKMEN, ²Kamran Fikrət oğlu MİKAILOV

XÜLASƏ

Tədqiqatın məqsədi Qlobal iqlim dəyişikliyi, eləcə də istilik stressi heyvandarlığa əhəmiyyətli təsir göstərir. İstilik stressi mal-qaranın istehsal qabiliyyətinə mənfi təsir göstərir. Bu tədqiqatın məqsədi Simental cinsi inəklərin süd və döl məhsuldarlığına, eləcə də gündəlik fəaliyyətinə istilik stressinin təsir səviyyəsini araşdırmaq idi.

Tədqiqatın metodologiyası - Araşdırma Türkiyənin Bursa vilayətində yerləşən „ERMASÜT HAYVANCILIK GIDA SANAYİ VE TİC LTD ŞTİ” şirkətində aparılıb. Gündəlik süd məhsuldarlığı, mayalanma tarixi, bir hamiləliyə görə mayalanma sayı, gündəlik aktivlik və heyvanların geviş sayı qeyd edilmişdir. Tədqiqat zamanı HOB0 U23 dataloggerlərindən istifadə etməklə gündəlik hava məlumatları əldə edilmiş və bu məlumatlar Temperatur nəm indeksinin (TNİ) istehsal xüsusiyyətlərinə və fəaliyyətinə təsir səviyyəsini müəyyən etmək üçün istehsal məlumatları ilə uyğunlaşdırılmışdır. Statistik modelə sabit amillər kimi paritet, ay və TNİ daxil edilmişdir. İnek isə təsadüfi faktor kimi daxil edilmişdir. Bütün statistik təhlillər SAS 9.4 proqramı istifadə edilməklə aparılmışdır

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - Ətraf mühitin temperaturunun artmasının Simental inəklərin məhsuldarlığına və aktivliyinə təsiri tədqiq edilmişdir. İstilik stressinin müxtəlif səviyyələrinə görə istehsal xüsusiyyətlərinin dəyişməsi göstərilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri – Bizim tədqiqatın nəticələrinə əsasən İstilik Stressinə məruz qalan inəklərdə TNİ süd və döl məhsuldarlığı ilə negativ korelasiya, aktivliklə isə pozitiv korelasiya mövcuddur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi - Südlük Simental inəklərinin istehsal xüsusiyyətlərinə TNİ-nin təsiri azdır (Həm Türkiyədə, həm də Azərbaycanda). Həmçinin, Simental inəklərində istilik stressi şəraitində aktivliyin və ruminasiya müddətinin dəyişməsi haqqında məlumat çox azdır. Bu nəticələr hazırkı tədqiqatın orijinallığını göstərir. Bu nəticələr Azərbaycanın oxsar ekoloji şəraitə malik əraziləri üçün əhəmiyyətli məlumat mənbəyi ola bilər.

Açar sözlər: İstilik stressi, süd məhsuldarlığı, döl məhsuldarlığı, Simental, Temperatur nəm indeksi (TNİ)

Giriş.

Dünya əhalisinin sürətlə artması önümüzdə qida çatışmazlığı deyə çox aktual olan bir problem atır ki, bizim qida zəncirimizin çox önəmli hissəsini proteinlə zəngin olan heyvandarlıq sahəsi qarşılayır. Heyvandarlıqda əsas pay böyükbaş qaramal üzərinə düşür. 2016-cı il məlumatlarına görə dünya üzərində 1.474.887.717 böyükbaş heyvan vardır ki, bunlardan 659.150.049 ton süd istehsal edilməkdədir. (Koç və Uğurlu 2019). Bu rəqəmlər ilk başdan böyük görünsədə əslində istehlak tələbləri qarşısında çox kiçikdir və Hollandiya, Avstriya kimi heyvandarlıq yüksək dərəcədə inkişaf etmiş ölkələrlə yanaşı heyvandarlığı ibtidai şəkildə davam etdirən ölkələr daha çox olduğu üçün heyvan sayına göstərən rəqəmlər ət və süd məhsuldarlığına əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmir.

Heyvandarlıqda süd və reproduktivlik məhsuldarlığın əsas göstəricilərindən biridir. Ama hər ikisi də irsilik dərəcəsi aşağı olan xarakterlər olduğu üçün ətraf mühit şərtlərindən asılıdırlar. Xüsusilə mədəni cinslərdə əlverişsiz ətraf mühit şərtlərinə uyğunlaşma genləri resesivləşdiyi üçün bu asılılıq özünü çox bariz şəkildə göstərməkdədir. İqlim dəyişikliyinə uğrayan bir dünyada yaşadığımızı nəzərə alsaq bu ətraf mühit şərtlərindən baxım və bəsləmənin yanında İstilik Stresidə ən önəmli amildir. Xatırladaq ki əsrin sonunda orta istiliyin 1.8-4.8 dərəcə Selsi artacağı gözlənilməkdədir. (Çıldır və Özmen 2019).

İnəklərin yaşayış sahəsində ətraf mühit temperaturu 21 dərəcə Selsinin üzərinə çıxdıqda İstilik Stresi əlamətləri görünməyə başlayır. Heyvanın yem alımı azalır, bunun əksi olaraq özünü soyuda bilməsi üçün enerji sərfi çoxalır. Bunun nəticəsi olaraq da heyvan özünü qurtarmağa çalışır ki, bu zaman bir növ digər xüsusiyyətlərini unudur.

İnəklərin əhliləşdirilməsi neolit dövrünə gedib çıxır, kökləri vəhşi Ur cinsidir. (Koç 2016). İnəklər ətlik, südlük və kombine cins olaraq üç yönə ayrılır. Simmental cinsi kombine cins olaraq dünyada ən çox yetişdirilən cinsdir. Ən çox seçilmə səbəbi kimi yerli şəraitə daha tez adaptasiya olması, yüksək məhsuldarlıq, uzunömürlülük, xəstəliklərə davamlılıq (xüsusilə dırnaq xəstəliklərinə) və sair göstərmək olar.

Süd verimi və reproduktivlik nə qədər irsilik və təkrarlama dərəcəsi aşağı olan xarakterlər olsa da yenə də heyvanın genetik quruluşundan asılı olur. Belə ki baxım və bəsləmə nə qədər yüksək olsa da bu xarakterlərin məhsuldarlığı genetikasının izn verdiyi limitin üzərinə çıxa bilməz. 14-cü xromosom üzərində yerləşən FABP4 geni ət keyfiyyətini yüksəldilməsi üçün istifadə edilsə də ət keyfiyyəti ilə süddə yağ faizi arasında müsbət korelasiya olduğu üçün süd məhsuldarlığı üçün istifadə edilir. Bundan başqa süd ifrazını yüksəldən endokrin bəzləri idarə edən POU1F1, STAT5A genləri də süd məhsuldarlığının yüksəldilməsi üçün istifadə edilən genlərdəndir. (Korhan və b. 2019)

Süd məhsuldarlığına və reproduktivliyə genetik amillərlə yanaşı qeyri genetik amillər də güclü təsir göstərir. Süd məhsuldarlığına təsir göstərən qeyri genetik amillər bunlardır. Yaş, canlı ağırlıq, inəyin hamilə olması, qızqınlıq, doğum mövsümü, quruda qalma müddəti, bəsləmə, xəstəliklər, bəsləmə, günlük sağım sayı və istilik stresidir. Reproaktivliyə təsir edən qeyri genetik amillər isə süni toxumlayıcı baytar-texnikin təcrübəsiylə yanaşı yenədə ən önəmli amil İstilik stresidir.

Atmosferdə karbon qazı kimi istiliyi özünə çəkən qazlar çoxaldığı üçün bir növ “parnik” effekti yaranmaqdadır ki bu da atmosferdə nəm faizini də artırır. Odur ki, inəklərin istilik stresinə məruz qalması üçün temperaturla yanaşı atmosferdəki nisbi nəmlikdə önəmli amillərdəndir. Nisbi nəmlik və temperaturun birlikdə təsirini dəyərləndirən formul olan Temperatur Nəm İndeksi (TNİ) aşağıdakı formul ilə hesablanır və heyvanın stressə girdiyi nöqtəyi düzgün olaraq ortaya qoyar.

$$TNİ=(1.8 *Tdb +32) - (0.55 - (0.55 + RH/100) * (1.8 *Tdb - 26,8)$$

Tdb = Quru termometr istiliyi

RH = Nəm faizi

Ama buna ehtiyac qalmadan belə temperatur nəzərə alınaraq da istilik stresi səviyyəsi haqqında qənaətə gəlmək mümkündür. (Dikmen və b. 2009).Canlıların hər birinin bir məşın olduğunu nəzərə alsaq hüceyrədaxili yanma prosesi (oksidləşmə) prosesi nəticəsində istilik ayrılmaqdadır. Normal şərtlərdə orqanizmin təbii soyutma sistemi tərəfindən bu istilik vücutdan atılır. Amma hər bir növ üçün üst limit TNİ vardır ki ətraf mühit temperaturu və nisbi nəmlik bu üst limiti keçdikdə orqanizmin təbii soyutma sistemi öhdəsindən gələ bilmir və heyvan stressə girir.

Təkcə yay aylarında istilik stresinə məruz qalan inəklərdə o laktasiya dövründə 10-25% süd itgisi yaşana bilər. (Collier və b.2006). İstilik stresinə məruz qalan bir inəkdən heç bir vaxt istənilən performans ala bilmərik. Odur ki bizim tədqiqatın əsas məqsədi istilik stresinin Simmental cinsi inəklərdə məhsuldarlığa necə təsir göstərdiyini öyrənməkdir.

Materiallar və metodlar. Tədqiqatın canlı materialını Türkiyə Cümhuriyyəti Bursa Vilayətinin Karacabey rayonu ərazisində fəaliyyət göstərən “ERMA SÜT HAYVANCILIK GİDA SANAYİ ve TİC. LTD ŞTİ” -də istifadə olunan 952 baş Simmental cinsi inəklər təşkil etdi. KURTSAN marka 30*2 sürətli çıxış sistemli sağım sistemi, sərnlətmə olaraq isə fan, pərvanə və damcı-yağış sistemi istifadə edilmişdir. Heyvanların sağlamlıq vəziyyəti isə Allflex SCR programı ilə kontrol edilməkdədir.

Tədqiqatda istifadə edilmiş inəklər 2021-ci ildə doğmuş və laktasiyasını bitirmiş inəklərdir. Bu tədqiqatda toxumlanan inəklərin reproduktivlik qeydləri və doğumdan sonra ümumilikdə 66358 günlük laktasiya qeydləri incələnmişdir. Araştırmada incələnən 4 fərqli paritetdə aprel ayından sentyabr ayına qədər olan müddətdə və 6 fərqli TNİ səviyyəsindəki məhsuldarlıq xüsusiyyətlərindəki fərq incələnmişdir. Ayrıca nəsil vermə xüsusiyyətlərinin incələməsi məqsədilə 2020-2021-ci illərdə doğmuş və süni toxumlama edilmiş ümumilikdə 1087 baş Simmental cinsi inək icələmişdir.

Nəsil vermə qeydlərində inək nömrəsi, toxumlama tarixi, istifadə edilən buğa, toxumlayan texnik, toxumlandığı gündəki süd məhsuldarlığı, SNİ dərəcəsi və toxumlamaya görə hamiləlik vəziyyəti incələmişdir. Süd məhsuldarlığı qeydlərində isə inək nömrəsi, inək pariteti, doğum tarixi, sabah, günorta və axşam sağılan süd miqdarı və günlük sağılan süd miqdarı qeyd edilmişdir. İnəklərin istilik stresi şərtlərində və normal şərtlərdə performanslarının qarşılaşdırılma bilməsi üçün əraziyə yerləşdirilən HOB0 U2 marka məlumat toplayıcı cihazlardan əldə edilən temperatur, nəm faizi və islaq termometr ilə temperaturu məlumatları əsas alınmışdır. Temperatur nəm indeksi aşağıdakı formulla hesablanmışdır.

$$THI = (1.821 \times Tdb + 32) - [(0.55 - 0.0055 \times RH) \times (1.8 \times Tdb - 26.8)] \text{ (NRC, 1971)}$$

Tdb- quru temometre istiliyi (C)

RH- nəm faizi (%)

Hesablanan TNİ, dərəcələrinin süd və nəsil vermə məhsuldarlığı üzərinə təsirinin araşdırılması məqsədi ilə 6 fərqli səviyyəyə ayrılmışdır. Səviyyə 1 – TNİ 60-65, səviyyə2 – TNİ 65-70, səviyyə 3 – TNİ 70-75 və səviyyə 4- TNİ 75-80. Beləliklə tədqiqatın müddəti boyunca istilik stresinin olmadığı səviyyədən ən yüksək olduğu səviyyəyə qədər süd və nəsil verimində ola dəyişmələr görülmüşdür.

Yem xammaddəsi kimi istifadə olunan materiallar heyvanların ümumi ehtiyacları nəzərə alınaraq mövsümi olaraq tədarük edilməkdədir. (Cədvəl 1)

Cədvəl1: Xammaddənin quru maddə və protein bilgiləri

Xammaddələr	Quru maddə %	Protein %
Quru Yonca Otu	86	18
Saman	90	4.5
Qarğıdalı silajı	31	8
Baypass yağ	99	
Melas	70	
Soya pulpası	89	46
Premax	95	
Buğda silajı	32	37

Qarğıdalı flake	86	86
ATK		35
Doğuş süd yemi		23
Pambıq toxumu		

Statik analizlər SAS 9.4 statistik proqramında edilmişdir. Süd və nəsil məhsuldarlığı xüsusiyyətlərinə aid məlumatların analizi üçün PROG GLIMMIX proseduru tətbiq edilmişdir. Süd məhsuldarlığı analizi fazasında, statistik modeldə; paritet (1-4), ay (4-8) və TNİ dərəcəsi (1-5) nəzərə alınmışdır. Bundan başqa hər inək təsadüfi amil olaraq nəzərə alınaraq fərdi fərqliliklərdən qaynaqlanan təsirlər aradan qaldırılmışdır.

Bütün analizlərdə statistik önəmlik $P < 0.05$ olaraq təyun olunmuş və nəticələr aid ortalamalar \pm Standart xəta ilə göstərilmişdir.

Nəticələr və Müzakirə. Tədqiqatda incələnen inəklərə aid ortalama yaş, paritet, sağılan gün sayısı və bir hamiləliyə düşən ortalama toxumlama sayı cədvəl 2-də göstərilmişdir.

Cədvəl 2. Tədqiqatda istifadə edilən inəklərin ortalama dəyərləri

Xüsusiyyət	Ortalama (\pm SE)
Yaş (ay)	43.3 \pm 0.53
Paritet	1.90 \pm 0.04
Sağılan gün sayı	188.36 \pm 4.53
Quru Dönəm müddəti	70.01 \pm 0.97
Servis periyodu	120.6 \pm 3.22
Hamiləlik başına düşən toxumlama sayı	2.1 \pm 0.07

Tədqiqat müddətində müəssisədə qeydə alınan günlük ortalama istilik ($^{\circ}$ C), nəm faizi (%) və SNİ dərəcələri qrafiq 1-də göstərilmişdir. Tədqiqat müddətincə temperatur dəyişmələri və istilik stresi səviyyəsini əhəmiyyətli göstəricilərindən ola temperatur nəm nisbəti dərəcələrinin statistik olaraq yüksəltdiyi təsbit edilmişdir ($P < 0.0001$).

İnəklərə aid günlük süd məhsuldarlığı dərəcələri; paritet, ay və SNİ səviyyələrinə görə cədvəl 3-də göstərilmişdir.

Cədvəl 3: İnəklərin Laktasiya , Ay və TNİ dərəcələrinə görə günlük ortalama süd məhsuldarlığı səviyyələri (kg).

Laktasiya		Ortalama ± SX
1	344	21.8±0.2
2	226	28.7±0.2
3	357	23.0761±0.1860
4	280	32.6217±0.1951
	1207	P<0.0001
Ay		
Aprel		21.5143±0.1847
May		25.3704±0.1648
İyun		25.8737±0.1824
İyul		26.9716±0.2102
Avqust		26.9576±0.2118
		P<0.0001
TNİ Səviyyəsi		
60 -65		27.1262±0.1831
65-70		26.6767±0.1299
70-75		26.4922±0.1236
75-80		26.1369±0.1326
>80		26.2557±0.1567
		P<0.0001

Simmetal üzərində bu tip tədqiqatlar az olsa da dünyada digər cinslər üzərində yetərinə tədqiqatlar mövcuddur. Belə ki, Gartner və davamında Smithin aparmış olduğu tədqiqatlarda SNİ səviyyəsini hər vahidlik artışına uyğun olaraq günlük 0.3 kg süd itgisi olduğu görülmüşdür (Gartner və b. 2011, Smith və b. 2012). Türkiyədə Holsteinlər üzərində aparılan tədqiqatda TNİ-in hədd səviyyəsinin (68-72) üstündə hər vahidlik artışına görə günlük 0.4 kg azalma görülmüşdür. (Koç və Uygurlu 2019). Polşada aparılan tədqiqatda isə TNİ 76-82 aralığında olduğunda hər vahidlik artış günlük süd məhsuldarlığında 0.18-0.36 kg aralığında azalmaya səbəb olmuşdur. (Herbut və Angrecka 2012). Buryakova gör isə TNİ 68-71 olduğunda günlük süd məhsuldarlığında 1.1 k, 71-79 olduğunda 2.7 kg, 80-89 olduğunda isə 3.9 kg azalmaya səbəb olmuşdur. (Buryakov və b. 2016). Amaral-Phlipsin tədqiqatında hər vahidlik TNİ artışı günlük süd məhsuldarlığında 0.9 2g azalmaya səbəb olmuşdur. (Amaral-Phlips 2021). Bizim tədqiqatda isə hər 5 vahidlik TNİ artışına günlük süd məhsuldarlığında ortalama 0.317 kg azalma görülmüşdür.

Cədvəl 4: Simmental inəklərin Laktasiya, Ay ve Sıcaklık- TNİ səviyyələrinə görə günlük ortalama geviş müddətləri (dəqiqə).

Laktasiya		Ortalama ± SX
1	344	370.26±0.9933b
2	226	377.38±1.1914a
3	357	363.16±0.9142c
4	280	358.06±1.0989d
		P<0.0001
Ay		
Aprel		297.98±1.1318e
May		397.10±1.0282a
Iyun		389.10±1.2413b
Iyul		370.24±1.5624c
Avgust		381.62±1.3895d
		P<0.0001
TNİ səviyyəsi		
60 -65		370.02±1.4628b
65-70		356.34±0.9400d
70-75		362.40±0.8642c
75-80		371.84±0.9527b

>80	375.45±1.1279a
	P<0.0001

Südlük inəklərdə ruminasiya (geviş gətirmə) ən əsas rifah göstəricilərindən biri hesab olunur. Normalda bir inək günün 8 saatını geviş gətirərək keçirmişdir ki, (Gaspardy və b. 2014) bizim tədqiqatda bu müddət ortalama 6.4 saat olaraq görülmüşdür. TNİ səviyyəsi ilə geviş müddəti arasında mənfi korelasiyanın mövcud olduğu qeyd edilmişdir (Soriani və b. 2013, Moretti və b. 2017). Bizim tədqiqatda isə TNİ səviyyəsi 70-ə qədər yüksəldiyində mənfi, 70-dən sonra isə müsbət korelasiya görülmüşdür. TNİ səviyyəsi 76 və üstündə olduğunda hər vahidlik artışı görə geviş gətirmə müddətində 2.2 dəq/gün azalma olduğu qeyd edilmişdir (Soriani və b. 2013). Bizim tədqiqatda bu göstəricidə tam tərsi, yüksəlmə görülmüşdür (hər 5 vahidlik artışı paralel olaraq 9.44 dəq/gün).

Cədvəl 5: Simmental inəklərin Laktasiya, Ay və TNİ səviyyələrinə görə günlük ortalama addım sayları (ədəd).

Addım Sayları	
Laktasiya	Ortalama ± SX
1	356.19±0.6907
2	346.53±0.8275
3	330.27±0.6360
4	336.16=±0.7633
	P<0.0001
Ay	
Aprel	247.44±0.8042
May	365.38±0.7316
Iyun	362.17±0.8953
Iyul	353.81±1.1490
Avqust	382.65±1.0048
	P<0.0001
TNİ Səviyyəsi	
60 -65	317.71±1,0887
65-70	339.11±06950
70-75	343.45±0.6303

75-80	349.92±0.7028
>80	361.26±0.8293
	P<0.0001

Südlük yöndə yetişdirilən inəklərin bir digər rifah göstəricisi də aktivlikdir (addım sayı). Tədqiqatlara görə TNİ səviyyəsinin yüksəlməsi ilə aktivlik arasında müsbət korelasiya mövcuddur. Belə ki, TNİ səviyyəsi 54-dən 70.5-ə yüksəldiyində yatma müddətində 1 saat/gündən artıq azalma görülmüş, ayaqda durma isə 2.6 saat/gündən 4.5 saat/günə yüksəlmişdir (Cook və b. 2007). Bizim tədqiqatda isə TNİ səviyyəsi 65-dən 70-ə və onu üstünə yüksəldiyində addım sayıda 25.74 addım/gün yüksəlmə görülmüşdür. Heyvanlar istilik stresinə məruz qaldığında aktivlikdə 0.24 dəq/gün yüksəlmə görülmüşdür ki, (Wang və b. 2020) bizim tədqiqatda heyvanlar çox yüksək istilik stresinə məruz qaldıqlarında hər saat başına ortalama 1.34 addım daha artıq aktivlik görülmüşdür.

Cədvəl 6: Simmental inəklərin doğum ayının, hamiləliyə xas toxumlama sayı (ədəd) və Servis Periyodu (gün) üzərinə təsiri.

Ay		Hamiləliy Xas Toxumlama Sayı	Servis Periyodu
		Ortalama ± SX	Ortalama ± SX
Yanvar	169	2.2722±0.1865	134.10±8.0964
Fevral	225	1.8844±0.1616	104.40±6.7389
mart	186	2.2903±0.1778	124.36±7.2354
Aprel	112	1.7679±0.2291	117.83±9.5881
may	63	1.6290±0.3079	110.59±13.5597
Iyun	30	2.7667±0.4427	128.74±18.1041
Iyul	52	1.5000±0.3362	118.73±22.4180
Avqust	58	1.8448±0.3184	139.19±18.9466
Sentyabr	36	1.9167±0.4041	109.73±224180
Oktyabr	41	2.6341±0.3787	149.93±15.8519
Noyabr	35	2.4000±0.4098	108.19±18.9466
Dekabr	81	2.2099±0.2694	124.38±117074
	1088	P=0.11	P>0.05

İstilik stresinin döl məhsuldarlığı üzərinə təsirinə aid tədqiqatlara baxdığımızda 40-50 gün sonra dominant follikul olacaq antral follikulların negativ təsirlənməsinin nəticəsi olaraq hamilə qalma nisbətində noyabr ayına qədər eniş yaşana biləcəyi görülmüşdür (Wolfenson və b. 2002). Bizim tədqiqatda hamiləliyə xas toxumlama sayı oktyabr-noyabr aylarında yüksək görünərək

(2.63 və 2.40 ədəd/hamiləlik), dekabrda düşməyə (2.21 ədəd/hamiləlik) başlaçığıdır. Bəzi tədqiqatlarda istilik stresinə məruz qalan inəklərdə tsikl müddətinin uzandığı (Wilson və b. 1998) və gizli qızqınlıq (Hansen 1997) görülmüşdür. Bizim tədqiqatda da servis periyodu ən yüksək 139 gün olaraq aşkar edilmişdir.

Yekun nəticə. Bu bölümdə alınan nəticələr ümumiləşdirilməli və onun müvafiq tədqiqat sahəsinə gətirdiyi elmi yenilik, tədqiqatın nəzəri-praktiki əhəmiyyəti göstərilməlidir. Bu bölmədə həmçinin tədqiqatın məhdudiyətləri və gələcək tədqiqatçılar üçün potensial tədqiqat istiqamətləri tövsiyə edilməlidir

Tədqiqatda qeydləri incələnən 1207 baş inəyin günlük ortalama süd məhsuldarlığında ən aşağı göstərici 1-ci laktasiyada (21.8 ± 0.2 kg/gün) ən yüksək isə 4-cü laktasiyada (32.6 ± 0.2 kg/gün) görülmüşdür. Aylara görə incələndikdə isə aprel ayında aşağı, digər aylarda isə bənzər olmuşdur. TNİ dərəcələrinə görə baxdıqda isə fərq daha açıq şəkildə özünü göstərmişdir, belə ki, TNİ dərəcəsi 60-65-dən 80-in üzərinə qaxdıqda ortalama süd məhsuldarlığı 27.1 ± 0.18 kg/gün səviyyəsindən 26.3 ± 0.2 kg/gün səviyyəsinə enmişdir. (cədvəl 2)

Tədqiqatda incələnən inəklərdə geviş müddətinin paritetə, aylara və TNİ-ə görə dəyişiklik göstərdiyi görülmüşdür. Belə ki, ən düşük geviş müddəti 4-cü laktasiyadakı inəklərdə (358.1 ± 1.0 dəq/gün) görüldüyü halda ən yüksək geviş müddəti 2-ci laktasiyadakı inəklərdə (377.4 ± 1.1 dəq/gün) görülmüşdür. Aylara görə ən düşük aprel (297.1 ± 1.13 dəq/gün), ən yüksək may ayında (397.1 ± 1.02 dəq/gün) görülmüşdür. TNİ səviyyəsinə görə isə ən düşük 65-70-də (356.3 ± 0.9 dəq/gün) ən yüksək isə 80 və ondan yuxarı olduğunda (375.4 ± 1.12 dəq/gün) görülmüşdür. (cədvəl 3)

Tədqiqatda incələnən inəklərdə ortalama adım sayları laktasiyaya görə 1-ci laktasiyadan (356.19 ± 0.69 adım/gün) 4-cü laktasiyaya doğru (336.16 ± 0.76 adım/gün) bir azalma olmuşdur. Aylara görə yenə aprel ayında ən aşağı olmuşdur (247.5 ± 0.8 adım/gün) may ayında yüksəlmiş davamında iyuna qədər düşmə olmuş avqust ayında bir sıçrama yaşanmışdır. TNİ səviyyəsinə görə baxdıqda, yüksəlməyə paralel olaraq aktivlikdə də yüksəlmə görülmüşdür. (Cədvəl 4)

Döl məhsuldarlığı incələnən 1088 baş laktasiyada olan Simmental inəyi hamiləliyə xas toxumlama sayı incələdikdə, il boyunca ortalama 2.11 ± 0.08 ədəd/hamiləlik olduğu aşkarlanmışdır. Hamiləliyə xas toxumlama saylarının aylara görə dağılması incələndiyində, qış aylarından yay aylara doğru aşağı meyllilik olduğu ($P=0.11$), daha sonra payız aylarında isə təkrar yüksəldiyi görülmüşdür. Amma hamilə qala inək saylarına baxıldıqda yay aylarında aşkar bir şəkildə toxumlanan inək sayının $1/5$ ilə $1/7$ nisbətində azaldığı aşkarlanmışdır. Servis periyodunun aylara görə fərqliliyin statistik olaraq önəmli olmadığı ($P>0.05$) aşkar edilmişdir. (Cədvəl 5)

Bu tipli araşdırmalar yox dərəcəsində olduğu üçün bizim tədqiqat öz orijinallığı ilə seçilməkdədir. Tədqiqatın nəticələrinə əsasən isti iqlimə sahib bölgələrdə yaşana biləcək itgilər öncədən hesablanıla bilər. Bizim tədqiqat mülayim və nəmli iqlimə sahib bölgədə aparılmışdır, quraq iqlimə sahib bölgələrdə davam etdirilərək istilik stresinin təsirinin iqlimə məxsusluğu öyrənilməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Collier RJ. Stiening CM. Pollard BC. VanBaale MJ. Baumgard LH. Gentry PC. Coussens PM. (2006). Use of gene expression microarrays for evaluating environmental stress tolerance at the cellular level in cattle. *Journal of Animal Science* 84 (suppl_13) E1-E13.
2. Cook NB. Mentink RL. Bennett TB. Burgi K. (2007). The effect of heat stress and lameness on time budgets of lactating dairy cows. *Journal of dairy science* 90 (4), 1674-1682.
3. Çıldır Ö. Ş. Özmen Ö. (2019). Sıcak stresi ve termotolerans: Sığırlarda moleküler çalışmalar. *Lalahan Hayvancılık araştırma Enstitüsü Dergisi* 59 (Ek Sayı), 117-129.
4. Dikmen S. Hansen PJ. (2009). Is the temperature-humidity index the best indicator of heat stress in lactating dairy cows in a subtropical environment? *Journal of dairy science* 92 (1), 109-116.
5. Gaspard A. Efrat G. Bajcsy A. Fekete S. (2014). Electronic monitoring of rumination activity as an indicator of health status and production traits in high-yielding cows. *Acta Veterinaria Hungarica* 62 (4), 452-462.
6. Herbut P. Angrecka S. (2012). Forming of temperature-humidity index (THI) and milk production of cows in the free-stall barn during the period of summer heat. *Animal Science Papers & Reports* 30 (4).
7. Koç A. (2017) Siyah-Alaca, Kırmızı-Alaca ve Simental Irkı Sığırların Sürü Ömrü Üzerine Bir Araştırma. *Adnan Menderes Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi* 14 (2) 63-68.
8. Koç H. U. Uğurlu M. (2019). Süt Sığırlarında Isı Stresinin Verim Üzerine Etkisi. *Lalahan Hayvancılık Araştırma Enstitüsü Dergisi* 59(1), 30-35.
9. Korhan A. (2019). Holstei Irkı Sığırlarda FABP4, NR1H3 VE SCD Genleri ile Bazı Süt Verim Özellikleri Arasındaki İlişkilerin Araştırılması. *Erciyes Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi* 16 (2) 115-121.
10. Moretti R. Biffani S. Chessa S. Bozzi R. (2017). Heat stress effects on Holstein dairy cow's rumination. *Aimal* 11(12) 2320-2325.
11. Smith JR. Harner JP. (2012). Strategies to reduce the impact of heat and cold stress in dairy cattle facilities. *Environmental physiology of livestock*, 267-288.
12. Soriani N. Panella G. Calamari L. (2013). Rumination time during the summer season and its relationships with metabolic conditions and milk production. *Journal of dairy science* 96 (8), 5082-5094.
13. Wang J. Li J. Wang F. Xiao J. Wang Y. Yang H. Li S. Cao. Z. (2020). Heat stress on calves and heifers: a review. *Journal of Animal Science and Biotechnology* 11 (1), 1-8.
14. Wilson SJ. Marion RS. Spain JN. Spiers DE. Keisler DH. Lucy MC. (1998). Effects of controlled heat stress on ovarian function of dairy cattle. 1. Lactating cows. *Journal of Dairy Science* 81 (8), 2124-2131.
15. Wolfenson D. Sonogo H. Bloch A. Shaham-Albalancy A. Kaim M. Meidan R. (2002). Seasonal differences in progesterone production by luteinized bovine thecal and granulosa cells. *Domestic Animal Endocrinology*. 22 (2), 81-90.
16. Буряков Н. П. Бурякова М. А. Алешин Д. Е. (2016). Тепловой стресс и особенности кормления молочного скота. *Российский ветеринарный журнал*, 5-13.

¹Kamran Fikrat oğlu MIKAILOV, ²Serdal İbrahim oğlu DİKMEN

SUMMARY

The purpose of the research - Global climate change as well as heat stress has significant effects on livestock. Heat stress negatively effects the production capability in cattle. The objective of this study was to investigate the level of effects of heat stress on milk yield, fertility and daily activities of Simental lactating cows.

The methodology of the research- The research was conducted at „ERMASÜT HAYVANCILIK GIDA SANAYİ VE TİC LTD ŞTİ” which was located in Bursa province of Turkey. The records of daily milk yield, insemination date, number of inseminations per pregnancy, daily activity and rumination count were recorded. The daily weather data was obtained with using HOBO U23 dataloggers during the study and this data matched with the production data to determine the level of effect of Temperature humidity index (THI) on production traits and activity. The statistical model included parity, month and THI as fixed factors. And cow is included as random factor. All statistical analyzes were conducted with using SAS 9.4.

The practical importance of the research –The effect of increase in environmental temperature on production and activity of Simental cows were investigated. The change in production traits according to different levels of heat stress were shown.

The results of the research – Our results showed that heat stress negatively effected the milk yield and fertility in lactating Simental cows. Every 5 unit increase in THI resulted a significant decrease in milk yield and fertility. But on the other hand, activity increased with the increase of THI.

The scientific novelty of research – The effect of THI on production traits of lactating Simantal cows is scarce (Both in Turkey and Azərbaycan). And also, there is very little information on the change in activity and rumination time under heat stress conditions in Simental cows. These results shows the originalty of the current study. These results might be a significant information source for the areas of Azərbaycan which have similar environmental conditions.

Keywords; Heat stress, milk yield, fertility, Simental, Temperature humidity index (THI).

ПЕРФОРМАНСЫ ПРОДУКТИВНОСТИ СИММЕНТАЛЬСКИХ КОРОВ В УСЛОВИЯХ ТЕПЛООВОГО СТРЕССА

Камран Фикрат оғлу МИКАЙЛОВ. Сердал Ибрагим оғлу ДИКМЕН

РЕЗЮМЕ

Цель исследования -Глобальное изменение климата, а также тепловой стресс оказывают значительное влияние на домашний скот. Тепловой стресс отрицательно влияет на продуктивность крупного рогатого скота. Цель настоящего исследования заключалась в изучении степени влияния теплового стресса на удои, плодовитость и суточную активность лактирующих коров симментальской породы.

Методология исследования - Исследование проводилось в компании «ERMASÜT HAYVANCILIK GIDA SANAYİ VE TİC LTD ŞTİ», расположенной в провинции Бурса в Турции. Регистрировали данные о суточном удое, дате осеменения, количестве осеменений за беременность, суточной активности и количестве жвачки. Ежедневные данные о погоде были получены с использованием регистраторов данных HOBO U23 во время исследования, и эти данные сопоставлялись с производственными данными для определения уровня влияния индекса температурно-влажностный индекс (ТИВ) на производственные характеристики и активность. Статистическая модель включала паритет, месяц и ТИВ в качестве фиксированных факторов. И корова включена как случайный фактор. Все статистические анализы проводились с использованием SAS 9.4.

Важность исследовательского приложения - Исследовано влияние повышения температуры окружающей среды на продуктивность и активность симментальских коров. Показано изменение продуктивных признаков в зависимости от уровня теплового стресса.

Результаты исследования - Наши результаты показали, что тепловой стресс отрицательно влиял на удои и оплодотворяемость лактирующих симментальских коров. Увеличение ТИВ на каждые 5 единиц приводило к

значительному снижению удоя и оплодотворяемости. Но, с другой стороны, активность увеличивалась с увеличением ТИВ.

Научная новизна исследования - Влияние ТИВ на продуктивные качества лактирующих симментальских коров незначительно (как в Турции, так и в Азербайджане). А также очень мало сведений об изменении активности и времени жвачки в условиях теплового стресса у симментальских коров. Эти результаты показывают оригинальность текущего исследования. Эти результаты могут быть важным источником информации для регионов Азербайджана со схожими условиями окружающей среды.

Ключевые слова: Тепловой стресс, удой, плодовитость, симментал, температурно-влажностный индекс (ТИВ).

Məqalə daxil olmuşdur: 10.02.2023

Təkrar işləməyə göndərilmişdir:

20.02.2023

Çara qəbul edilmişdir: 28.02.2023

Дата поступления статьи в

редакцию: 10.02.2023

Отправлено на повторную

обработку: 20.02.2023

Принято к печати: 28.02.2023

The date of the admission of the article

to the editorial office: 10.02.2023

Send for reprocessing: 20.02.2023

Accepted for publication: 28.02.2023

UOT: 633.85:633.81

YONCA BİTKİSİNİN ÇİMLİ-PODZOL TORPAQLARDA BECƏRİLMƏSİAybəniz Kamil qızı Hüseynova¹, Jalə Vəliyəddin qızı Hüseynzadə²**XÜLASƏ****Tədqiqatın məqsədi** - Kiçik Qafqazda yayılan yem bitkilərinin əhəmiyyətini öyrənmək**Tədqiqatın metodologiyası** – Botanikadan tədris və tədqiqat metodlarına əsasən əlverişli və əlverişsiz iqlim şəraitində bitkilərdə gedən quruluş dəyişikliklərinə dair ədəbiyyatlarda V.X.Tutayuy, Z.İ.Hümbətov, M.A.Baranova geniş məlumatlar verilmişdir. Bu alimlər çox geniş tədqiqatlar apararaq əlverişli və əlverişsiz iqlim şəraitində bitkilərdə xarakterik quruluş xüsusiyyətləri əmələ gəlir.**Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti** - Yonca bitkisinin güclü kök sistemi sayəsində quraq iqlimə malik çöl rayonlarında böyüyür və yaxşı ot məhsulu verir, torpağın azot və üzvi maddələrlə zənginləşməsinə töhfə verir**Tədqiqatın nəticələri** –tədqiqat etdiyimiz yem bitkilərində təbii və mədəni otların quru və yaşıl kütləsini nəzərə alaraq onların məhsuldarlıq dinamikasını öyrənilməsi**Tədqiqatın elmi yeniliyi** - Kiçik Qafqazda yayılmış yem bitkilərinin heyvandarlığın inkişafında rolunu nəzərə alaraq, onların məhsuldarlıq dinamikası, taksonomik tərkibi, bioekoloji xüsusiyyətlərinin təyin edilməsi**Açar sözlər:** yonca, bitki, podzol, torpaq, becərmə

Giriş. Yonca otu yüksək yem keyfiyyətləri ilə seçilir, bu göstəriciyə görə yem bitkiləri arasında birinci yeri tutur, çoxlu miqdarda protein, fosfor, kalsium, əvəzolunmaz amin turşularına malikdir. 100 kq yonca otu 50,2 yem vahidinə uyğundur və tərkibində 13,7 kq həzm olunan zülal var.

Yonca yem məqsədləri üçün yaşıl formada və ya yem hazırlamaq üçün (saman, saman, ot unu) istifadə olunur. Çiçəkləmə mərhələsində yığılmış 100 kq təzə ot 21,3 yem vahidinə uyğundur və tərkibində 4 kq həzm olunan zülal var (Məmmədov Q., və b., s.480, 2020)

Mütləq quru maddə baxımından 48% nəmliyi olan yonca otunun kimyəvi tərkibinə aşağıdakılar daxildir: 15,9% zülal, 23,5% lif, 3,2% yağ, 8,2% kül, 49,2% AEM, 2,2% kalsium, 0,3% fosfor. 100 kq ot unu 85 yem vahidinə uyğun gəlir, 10-14 kq həzm olunan zülal və 25-30 qr karotin ehtiva edir (Андреев Н., 1985, s. 27-44, Андреев Н., 1984, s.15-395).

Yonca dəmyə şəraitdə (suvarmasız) yetişdirildikdə yayda 2-3 dəfə, suvarılarda 4-5 dəfə biçilir. Yonca ilə müqayisədə əkinlərdəki yonca daha davamlıdır, çöl zonasında 3-4 il, meşə-çöldə 5-6 il inkişaf edə bilir. Maksimum məhsuldarlıq bitki həyatının 3-cü ilinin 1-ci biçininə düşür.

Güclü kök sistemi sayəsində quraq iqlimə malik çöl rayonlarında böyüyür və yaxşı ot məhsulu verir, torpağın azot və üzvi maddələrlə zənginləşməsinə töhfə verir, quru maddə hesabı ilə iki ildə 200-300 kq azot, 8-10 ton kök və məhsul qalıqları buraxır. Üçillik bitkilər 60-70 ton peyin tətbiqinə uyğun olaraq torpaqda azot toplamağa qadirdir (Кияк Г., 1980, s. 12-47)

Yonca sahəsi yazlıq bərk buğda, çəltik, darı, xüsusilə pambıq və digər bitkilər üçün əla sələf kimi çıxış edir. Yonca-pambıq növbəli əkinləri yüksək lif keyfiyyətinə malik pambıq və yüksək məhsul verir, torpağı göbələk infeksiyasından, soluxma xəstəliyindən (viltdən) sağaldır. Yonca torpağın duzsuzlaşmasına kömək edir (Медведев П., 1974, s.144)

Materiallar və metodlar. Tədqiqatın nəticəsində müəyyən edildi ki, yonca (Medicago) bitkisi əhəng verilmiş torpaqlarda və yeraltı suların dərinliyi 2 m-dən daha dərin olması şərti ilə Qeyri-Qaratorpaq zonasında da yaxşı inkişaf edir.

Çöl və quru çöl zonalarında, eləcə də Orta Asiya və Cənubi Qafqazda suvarılan mədəni otlaqların ot qarışıqlarının ən mühüm tərkib hissəsi yonçadır (Willey R., 1985, s.119-133)

Otlaq üçün də istifadə edilə bilər, lakin erkən, çox və tez-tez otarıldıqda məhsuldarlığı azalır. Donuzları və quşları otarmaq üçün təmiz yonca bitkiləri, mal-qara üçün ot qarışıqları uyğun gəlir, çünki təmiz formada heyvanlarda timpanitə (köpməyə) səbəb ola bilər.

Ot qarışıqlarında qılçıqsız tonqalotu, daraqotu və digər taxıl otları ilə birlikdə istifadə olunur. Qarışıqlar daha yaxşı qışlayır və daha aşağıdan biçilir, məhsulu daha sabit, zərərvericilərə və alaq otlarına davamlı olur.

Ümumi qida dəyərində və xüsusilə zülal tərkibinə görə dənli bitkiləri 3-3,5 dəfə üstələyir. 100 kq yonca otunun tərkibində 50-60 yem vahidi və 12-15 kq həzm olunan zülal, 100 kq yonca silosunda isə 15 yem vahidi və 2,6 kq həzm olunan zülal vardır (<https://universityagro.ru>)

Qönçələnmə fazasında - çiçəkləmənin başlanğıcında biçilmiş yoncanın yaşıl kütləsində zülalın miqdarı 18%, yağ - 3%, sellüloz-24,9%, azotsuz ekstraktiv maddələr - 43,3%, kalsium - 2,12%, fosfor - 0,27%, kalium - tam quru maddədə 1,1% təşkil edir. Yoncanın yaşıl kütləsi bütün mal-qara və ev quşları üçün multivitaminli yemdir. Tərkibində A, B, C, D, E, K, PP qrupları vitaminləri var. Bir çox sortlarının tərkibindəki askorbin turşusunun miqdarı qırmızı üçyarpaqda olduğundan 1,5-2 dəfə çoxdur. 1 kq yaşıl kütlədə C vitamininin miqdarı 210 mq, karotin - 48-50, B vitamini - 5-6, E vitamini - 150, K vitamini - 150-200 mq təşkil edir.

Yoncada hazırlanmış otunun tərkibində yüksək vitaminlər də qeyd edilmişdir: onun 1 kq-da 200-300 mq karotin, 26 mq vitamin E, 14 mq vitamin B₂, 29 mq vitamin B₃ (pantoten turşusu), 830 mq vitamin var. B₄ (kolin) və 31 mq vitamin PP (nikotin turşusu). Cavan yoncadan hazırlanmış 100 kq senajın tərkibində 30-40 yem vahidi, 7,5-9 kq həzm olunan zülal və 4 qr-dan çox karotin olur.

Böyük yemlik dəyəri ilə yanaşı, yonca böyük aqrotexniki əhəmiyyətə malikdir. Yonca sahəsi torpağın münbitliyini bərpa edən tarla, tərəvəz, pambıq və digər növbəli əkinlərdə mühüm həlqədir. Yonca yetişdirilərkən torpaq üzvi maddələr və azotla zənginləşdirilir ki, onun maksimum miqdarı üç-dörd yaşlı yoncanın altında toplanır. Bu yığılma torpağın növündən və kənd təsərrüfatı texnologiyasından asılıdır, yaxşı inkişaf etmiş yonca orta hesabla 1 ha-da 120-180 kq azot toplayır. Yonca kökləri parçalandıqda torpaq təkcə azotla deyil, həm də mübadiləvi fosfor turşusu, kalium və kalsiumla zənginləşir.

Torpağı üzvi maddələrlə zənginləşdirməsi nəticəsində onun struktur və su-fiziki xüsusiyyətlərini yaxşılaşdırır. Güclü struktur quruluşun yaradılması yonca və yonca - dənli taxıl ot qarışıqlarının məhsuldarlığını artırmağa imkan verir. Şəkər çuğundurunun məhsuldarlığını azaldan nematodların inkişafının yatırılmasında və çoxillik alaq otlarının aradan qaldırılmasında yoncanın rolu daha böyükdür.

Şoran və şoranlaşmaya meyli torpaqlarda yonca böyük meliorativ dəyərə malikdir. Yonca kökləri ilə torpağın daha dərin qatlarına daxil olduğuna görə su və külək eroziyasına qarşı effektiv vasitə kimi perspektivlidir. Yonca üçyarpaqdan, xəşəmbüldən (şirin yonca) və xaşadan geri qalmasına baxmayaraq yaxşı bal verir bitkidir.

Nəticələr və müzakirə. Yüksək yem keyfiyyətlərinə, eləcə də çoxlu növ və sortlarına görə minilliklər boyu becərilir və geniş çeşidə malikdir. Əvvəlcə yonca Orta Asiya və Cənubi Qafqaz respublikalarında becərilmişdir, hazırda yonca əkin zonası Ural, Sibir, Şimali Qazaxıstan, Qeyri-Qara Torpaq bölgəsi (hətta şimal rayonlarına) və Baltıqyanı ölkələr hesab edilir. Yonca xüsusilə suvarılan əkinçilik sahələrində perspektivlidir, burada vegetasiya dövründə 4-5-ə qədər çalım əmələ gətirir, ümumi yaşıl kütlə məhsuldarlığı 1 hektardan 400-600 sentner, quru ot məhsuldarlığı isə 100-150 sentnerdir. Qabaqcıl təsərrüfatların təcrübəsi göstərir ki, respublikanın nəinki cənub, hətta qərb rayonlarında yonca becərməsi əkin sahələrinin istifadəsində yüksək səmərəliliyi təmin edir. Ayrı-ayrı təsərrüfatlarda hər suvarılan hektardan 600-700 sentner yaşıl kütlə, 10-12 min yem vahidi və 22-27 sentner zülal alınır (<https://universityagro.ru>, www.sorttoxumagro.gov.az)

Ağır, sukeçirməyən və yamac torpaqlar, soyuq torpaqlar, bataqlaşmış torpaqlar, eləcə də torflu - bataqlıq torpaqlar yonca üçün yararsızdır. Belə torpaqlarda yonca bitkisi xəstəliklərə güclü yoluxur. Yonca bitkisini qunt suları 0,5-0,1 m dərinlikdə yerləşən gilli və qumlucağı çimli-podzol torpaqlarda da becərmək olar.

Cədvəl 1
Yonca becərilməsi üçün torpaqların optimal aqrokimyəvi göstəriciləri

Torpaq	Humus,%	pH	Torpaqda miqdarı, mq/kq	
			P ₂ O ₅	K ₂ O
Gilli	1,8-2,2	6,0-7,0	230-240	210-230
Qumluca	1,5-2,0	6,0-7,0	220-240	170-200

Yonca əkilən ili və sonrakı illərdə köküpöhrəli və kökümsov gövdəli alağ otlarına həssasdır, buna görə də sürünən çayır, tarla qanqalı və digər zərərli alağ otları ilə zibillənmiş sələflər ona daha uyğundur.

Yonca üçün ən yaxşı sələf cərgəarası becərilən bitkilərdir. Payızlıq və yazlıq taxıllar sonrakı yerləri tutur. Sələf bitkisi altına üzvi gübrələrin tətbiq olunduğu şəraitdə örtük bitkiləri altında da yerləşdirməklə yüksək məhsul əldə etmək olar. Növbəli əkində yonca öz yerinə 3-4 ildən sonra qaytarılmalıdır.

Yonca torpaqdakı fosforun miqdarına görə bütün bitkilər arasında ən tələbkardır, kaliuma həssaslığına görə isə şəkər çuğundurundan sonra ikinci yerdədir. Ən yaxşı effekt peyin mineral gübrələrlə birlikdə verildikdə əldə edilir. Fosforlu-kaliumlu gübrələr bilavasitə əkindən əvvəl tətbiq olunur. Çimli-podzol torpaqlarda mineral gübrələrin təxmini normaları cədvəldə təqdim olunur. Turş torpaqlarda sələf bitkisi altına mütləq əhəng verilməlidir.

Cədvəl 2
Çimli-podzol torpaqlarda mineral gübrələrin təxmini normaları

Torpağın qranulometrik tərkibi	Gübrə norması, kq/ha (t.e.m.-ilə)	
	P ₂ O ₅	K ₂ O
Qumlu və qumsal (qumluca)	80-100	140-160
Gilli	90-120	150-180

Yonca əkmək üçün, sələf bitkisini məhsulu yığılmasının ardınca əkin işləri başlayır. Taxılların yığılmasından sonra küləş yeri diskli alətlərlə üzlənir, üzləmənin sayı və dərinliyi seçilir. Dondurma şumu üzləmədən 2-3 həftə sonra əkin qatının dərinliyi nəzərə alınmaqla optimal müddətdə aparılır.

Əgər yoncanın sələfi cərgəarası becərilən bitkilər olarsa və onlardan sonra sahə alağ otlarından təmiz olarsa, dərhal dondurma şumu aparılır. Şumdan sonra torpağın üst qatının hamarlanması, həmçinin səpinqabağı və səpindən sonra vərdənəlməsi işləri həyata keçirilir.

Yonca örtük bitkisindən ayrı səpildikdə, torpaq örtüyü örtük bitkisi əkildikdən sonra, yəni yonca səpinindən əvvəl vərdənəlməlidir. Örtük bitkinin səpilməsi ilə yonca toxumlarının səpilməsi arasındakı fasilə 3 gündən çox olmamalıdır.

Yonca toxumları əkindən bir ay əvvəl icazə verilən preparatların suspenziyaları ilə (1 ton toxum üçün 5-10 litr su) ilə dərmanlanır. Suspenziyalara bor və molibden əlavə olunur (1 sentner toxum üçün 20-30 qr 17% -li bor turşusu, 20 qr molibdenli turş ammonium). Heç vaxt yonca becərilməyən sahələrdə səpindən əvvəl toxumları rizotorfin və ya nitraginin bakterial preparatları ilə işləmək lazımdır (hər hektar toxum normasına 200 qr. hesabı ilə).

Yonca həm örtük bitkiləri altında, həm də təmiz formada səpilə bilər. Əkin ilində əkin sahəsindən daha intensiv istifadə etmək üçün yonca adətən payızlıq və yazlıq dənli bitkilərin örtüyü altında, yaşıl yem və silos üçün yığılan əkinlərin altına səpilir. Eyni zamanda, alağ otları olan ərəzilərdə örtük

bitkiləri qoruyucu ekran rolunu oynayır, yəni. yoncaya ziyan verən alaq otlarına qarşı mübarizə aparmağa kömək edin.

Yonca üçün ən yaxşı örtük bitkiləri arpanın, yazlıq buğdanın, birillik otların (paxlalı və taxıl otları) və yaşıl yem üçün darının yatmağa davamlı sortlarıdır. Payızlıq taxıllar və vələmir (yulaf) intensiv kölgə saldıqından örtük bitkiləri kimi mənfi xüsusiyyətləri nəzərə çarpır ki, bu da xüsusilə quraqlıq illərdə şitillərin güclü seyrəkləşməsi kimi özünü göstərir. Yonca cücərtilərini daha yaxşı saxlanılması üçün örtük bitkisinin səpin normasını 30-50% azaltmaq lazımdır.

İntensiv istehsal şəraitində yonca örtüksüz əkilir, ancaq torpaq əvvəlcədən hazırlanmalı, alaq otları məhv edilməlidir. Respublika şəraitində ən yaxşı əkin vaxtı erkən yaz, əkin üsulu adi cərgəvi üsuldur. Gilli torpaqlarda toxumların basdırılmasının optimal dərinliyi 1,0-1,5, qumlu torpaqlarda isə 1,5-2,0 sm.-dir. Hektara səpin norması 10-12 kq-dır.

Örtük bitkisinin məhsulu yığıldıqdan sonra əkinlər dərhal mineral gübrələrlə (P₃₀₋₄₅, K₄₀₋₅₀) yemləndirilir. Örtük bitkisinin biçin hündürlüyü 8-10 sm-dir. Bütün istifadə illərində yazda texnikanın sahəyə çıxması mümkün olan kimi bitki qalıqlarını təmizləmək və gübrə vermək üçün dırmıqlama (malalama) aparılır. Həyatın ikinci və sonrakı illərində erkən yazda gübrələmə fosfor və kalium gübrələri ilə aparılır. Bor gübrələrini digər gübrələrlə qarışdırılmış və ya ayrılıqda bor məhlulu çiləyərək tətbiq etmək lazımdır.

Yekun nəticə. Nəticədən belə məlum olur ki, örtüksüz əkin zamanı yoncanın alaq otlarından qorunması sisteminə aşağıdakılar daxildir:

- Payızda sahələrə alaq otlarına qarşı qlifosat tərkibli preparatların verilməsi; “Alaq otlarının ağ saplar” mərhələsində (ilkin mərhələdə) 2-3 dəfə yaz becərilməsi (dişli mala ilə dırmıqlanması);
- Birillik, birləpəli və ikiləpəli alaq otlarına qarşı mübarizə üçün torpaq herbisidlərinin tətbiqi;
- Əkinin birinci ilində alaq otlarının 10 sm hündürlükdə bir və ya iki dəfə biçilməsi;
- Birillik ikiləpəli alaqlara və taxıl alaq otları ilə mübarizə məqsədi ilə əkindən əvvəl torpaq herbisidləri verilir və dərhal torpağa basdırılır;
- 1-2 - ci həqiqi yarpaq fazasında və bitkilər 5-7 sm bitki hündürlükdə olduqda birillik ikiləpəli alaqlara qarşı herbisid çilənir;

Həyatın ikinci ilindən başlayaraq yem üçün yonca istifadə ehtiyacından asılı olaraq müxtəlif fazalarda yığılır. Ot unu (qranul, briketlər) istehsalı və cavan heyvanları yemləmək üçün, biçin budaqlanma və qönçələmənin başlanğıcında, ot və senaj üçün qönçələmə və çiçəklənmənin başlanğıcı mərhələsində aparılır.

Yonca biçini üçün ən yaxşı vaxt qönçələnmə və çiçəkləmənin başlanğıcıdır (bitkilərin 10-15 %-i çiçəklədikdə). Məhsul optimal müddətdən sonra yığıldıqda gündəlik 0,2-3% protein itirilir və karotinin miqdarı kəskin şəkildə aşağı düşür.

Axırıncı biçin vegetasiya dövrünün sonuna ən azı 30 gün qalmış aparılır ki, bitkilər uğurlu qışlamaq üçün qida ehtiyatlarını bərpa etməyə vaxt tapsınlar. Yoncanın biçilmə hündürlüyü 8-10 sm-dir. Çox aşağı biçilmə onun böyüməsini ləngidir, çoxlu tumurcuqlar və yeni budaqlar itirilir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Hübətov H. S., Hüseynov A. R. Yem otları, Bakı: “Elm və təhsil” 2013, -184 s.
2. Məmmədov Q. Y. Hübətov H. S., Hüseynov A. R. Məmmədov V. Ə. Yem istehsalı, Gəncə, “Star” 2020, - 480 s.
3. Андреев Н. Г. Луговое ведение. М., 1985, - с. 27-44.
4. Андреев Н. Г. Луговое и полевое кормопроизводство. М., Колос, 1984, - 15-395 с.
5. Кияк Г. Луговое ведение. Киев, Урожай, 1980, - с. 12-47.
6. Медведев П. Ф. Семеноводство новых кормовых культур. Л.: Колос, 1974, -144 с.

7. Willey R.W. Evaluation and presentation of intercropping advantages // Experimental Agriculture, 1985. vol. 221. № 2. -p. 119-133.

8. <https://universityagro.ru>

10. www.sorttoxumagro.gov.az

11. www.stat.gov.az

SUMMARY

The purpose of the research - To study the importance of fodder plants in the Lesser Caucasus

The methodology of the research - V.K.Tutayug, Z.I.Khumbatov, M.A.Baranova provide extensive information on structural changes in plants under adverse climatic conditions based on the teaching and research methods of botany. These scientists have conducted extensive research on the formation of characteristic structural features in plants under favorable and unfavorable climatic conditions.

The practical importance of the research - Thanks to the strong root system of the alfalfa plant, it grows in steppe regions with an arid climate and produces a good crop of grass, contributing to the enrichment of the soil with nitrogen and organic matter.

The results of the research - Studying the productivity dynamics of natural and cultivated grasses in the researched fodder plants, taking into account the dry and green mass.

The scientific novelty of research - Taking into account the role of fodder plants in the development of animal husbandry, their productivity dynamics, taxonomic composition, determination of bio ecological characteristics.

Keywords: alfalfa, plant, podzol, soil, cultivation

РЕЗЮМЕ

Цель исследования - Изучение значений кормовых растений распространившиеся на Малом Кавказе.

Методология исследования - По методике преподавания и исследования ботаники в литературе В.Х.Тугаюк, З.И.Гумбатов даются обширные сведения о структурных изменениях растений в благоприятных и неблагоприятных климатических условиях. По обширным исследованиям этих ученых в благоприятных и неблагоприятных климатических условиях появляются формирование характерных признаков строения у растений.

Важность исследовательского приложения - Благодаря мощной корневой системе люцерна, растение произрастает в степных районах с засушливым климатом и дает хороший урожай, способствуя обогащению почвы азотом и органикой.

Результаты исследования - Изучении динамики продуктивности естественных и культурных трав у изучаемых нами кормовых растений с учетом сухой и зеленой массы.

Научная новизна исследования - Учет роли кормовых растений, распространенных на Малом Кавказе в развитии животноводства, определение динамики их продуктивности, таксономического состава и биоэкологических характеристик.

Ключевые слова: люцерна, растение, подзол, почва, возделывание

Məqalə daxil olmuşdur: 14.02.2023

Təkrar işləməyə göndərilmişdir:

22.02.2023

Çapa qəbul edilmişdir: 01.03.2023

Дата поступления статьи в

редакцию: 14.02.2023

Отправлено на повторную

обработку: 22.02.2023

Принято к печати: 01.03.2023

The date of the admission of the

article to the editorial office:

14.02.2023

Send for reprocessing: 22.02.2023

Accepted for publication: 01.03.2023

TARAXACUM OFFICINALE L. (DƏRMAN ZƏNCİROTU) BİTKİSİNİN FITOKİMYƏVİ TƏDQIQI

¹Mahruh Mahmud qızı Nağıyeva, ²Aytəkin Səbuhi qızı Məmmədova

XÜLASƏ

Tədqiqatın məqsədi - *Taraxacum officinale* L.– dərman zəncirotu bitkisinin fitokimyəvi tərkibinin tədqiq edilməsidir.

Tədqiqatın metodologiyası - Bitki xammalında flavonoidlərin miqdarı təyini rutinə əsasən ultrabənövşəyi spektrofotometriya ilə öyrənilmişdir.

Tədqiqatın tədbiqi əhəmiyyəti – Analiz edilən dərman bitki xammalı qidaya bioloji fəal əlavələrin hazırlanmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın nəticələri - Müəyyən edilmişdir ki, flavonoid məcmusunun rutinə görə təyin olunmuş miqdarı 2.19%-dir. Həmçinin tədqiqatda nazik təbəqədə xromatoqrafiyadan da istifadə edilmişdir. Analiz zamanı rutin, hesperidin, naringenin, darçın turşusu, xlorogen turşusu, qəhvə turşusu, kversetin standart məhlulları da hazırlanmış və bitki ekstraktı ilə yanaşı nazik təbəqədə xromatoqrafiya edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi - Bütün bu tədqiqatların nəticələrinə nəzər yetirsək bitki xammalının gələcəkdə bir sıra yeni dərman vasitələrinin yaradılmasında daha dərindən öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: *zəncirotu, flavonoid, spektrofotometriya, nazik təbəqədə xromatoqrafiya*

Giriş.

Bildiyimiz kimi dərman bitkiləri cəmiyyətin sağlamlığı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bitkilərin tibbi dəyəri insan orqanizmi üzərində fizioloji təsir göstərən bəzi kimyəvi maddələrlə zəngindir. Bitkilərin tərkibində olan bioloji aktiv maddələrinin ən vacibi alkaloidlər, tanninlər, flavonoidlər və fenol maddələridir.

Son zamanlarda yabani bitkilərin kimyəvi tərkibinin öyrənilməsinə və istifadəsinə diqqət getdikcə artmaqdadır. Belə bitkilərdən biridə *Taraxacum officinale* L. – dərman zəncirotu bitkisidir. Mülayim və subtropik bölgələrdə geniş yayılmış çoxillik ot bitkisidir. Dünyanın əksər ölkələrində 100-dən çox növü geniş yayılmışdır. Azərbaycan florasında bu cinsin 20 növü verilib. Son tədqiqatlar nəticəsində Azərbaycan florası üçün daha 10 yeni növ əlavə edilmişdir (A. Əsgərov, 2016). *T. officinale* L. bitkisinə əsasən, quraq yamaclarda, çəmənliklərdə, kolluqlarda və əlaqlı sahələrdə rast gəlinir.

Aparılan ədəbiyyat araşdırmaları nəticəsində bitkinin həm yerüstü həm də yeraltı hissələrindən xalq təbabətində geniş istifadə edildiyi müəyyən edilmişdir. Uzun müddət bu bitki xalq təbabətində qızdırmasalıcı, boğaz ağrısını yüngülləşdirmək və mədə yanmalarını aradan qaldırmaq üçün istifadə edilmişdir (Y. You et al, 2010).

Taraxacum cinsinə aid növlər ilə daha əvvəl aparılan fitokimyəvi tədqiqatlarda bitkinin tərkibindən triterpenlər, seksiterpen laktonları, indol alkaloidləri, fitosterollar, liqnanlar, fenol turşuları, kumarinlər, beta-karbolin alkaloidləri, karotenoidlər kimi müxtəlif qrup bioloji fəal maddələr aşkar edilmişdir (C. Hu, 2018). Acı maddələr, fenollar və fitosterollar daxil olmaqla bəzi fitokimyəvi maddələr antioksidant və iltihabəleyhinə təsirə malikdir (M. Martinez et al, 2015). Fitokimyəvi tədqiqatlar nəticəsində dərman zəncirotu bitkisinin tərkibində fenol birləşmələrinin üstünlük təşkil etdiyi müəyyən edilmişdir (A. Sarı et al, 2020, Prashant V. Ajmire et al, 2021).

¹Mahruh Mahmud qızı Nağıyeva, Email: ADAU-nun Əczaçılıq kafedrasının müdiri, mob: machruch70@mail.ru

²Aytəkin Səbuhi qızı Məmmədova, Email: garibli90@mail.ru, Orcid ID: 0000-0001-5834-2546

Dərman zəncirotu bitkisinin tərkibində acı qlikoizidlər, triterpen saponinləri, qətranlar, üzvi turşular vardır (A. Əsgərov, 2016).

Aparılan araşdırmalarda *T. officinalis* L. bitkisinin antioksidant, hepatoprotektor, iltihabəleyhinə, şişəleyhinə təsirləri ilə yanaşı həmçinin, diüretik, revmatizma əleyhinə təsirlərinin olduğu da müəyyən edilmişdir (B. Lis et all, 2020). Xalq təbabətində zəncirotu bitkisinin köklərindən alınan qatı ekstraktı iştahaartırıcı, həzmi yaxşılaşdırıcı, ödqovucu və işlədici vasitə kimi istifadə olunur (Y. Kərimov və b., 2010).

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan florasında yayılmış *Taraxacum officinalis* L. – dərman zəncirotu bitkisinin fitokimyəvi tədqiqidir.

Materiallar və metodlar. Tədqiqat üçün istifadə ediləcək *T. officinale* L. (dərman zəncirotu) bitkisi 2022-ci ilin aprel ayında, bitkinin çiçəkləmə fazasında Bərdə rayonunun ərazisindən toplanılmışdır.

Nazik təbəqədə xromatoqrafiya üçün xammalın yerüstü hissəsindən 1.0 q (dəqiq kütlə) çəkilərək həcmi 100 ml ölçülü kolbaya əlavə edilir, üzərinə 70%-li 50 ml etanol əlavə edilir. Daha sonra kolba əks soyuducuya birləşdirilir, qaynar su hamamı üzərində 2 saat ekstraksiya edilir. Alınmış məhlul kağız filtdən süzülür. Əldə olunmuş filtratdan nazik təbəqə xromatoqrafiyada (NTX) baxmaq üçün istifadə edilir. NTX-nin üsulunun köməyi ilə *T. officinalis* L. xammalının yerüstü hissəsinin ekstraktı n-butanol-buzlu sirkə turşusu-su (4:1:2) sistemində aliminyum silifol lövhə (*TLC Silic gel 60 F254 (HX301812)*) üzərində baxılır.

Spektrofotometrik tədqiqat üçün götürülmüş dərman zəncirotunun yerüstü hissənin analitik nümunəsi o dərəcədə xırdalanır ki, məsamələrinin diametri 1 mm olan ələkdən ələnsin. Xırdalanmış və ələnmiş xammaldan 2 qr (dəqiq çəki) götürülür, həcmi 250 ml olan cilalanmış kolbaya tökülür və üzərinə 30 ml 50%-li etil spirti əlavə edilir. Kolba əks soyuducuya birləşdirilir, qaynar su hamamı üzərində 30 dəq müddətində qızdırılır. Kolbanın divarlarına qalan bitki hissəciklərini ekstraksiya etmək üçün aradabir çalxalanır. İsti çıxarış pambıq vasitəsilə həcmi 100 ml olan ölçülü kolbaya süzülür. Xammal hissəciklərinin pambığın üzərinə tökülməməsinə diqqət yetirmək lazımdır. Süzmək üçün istifadə olunmuş pambıq ekstraksiya aparılan kolbaya yerləşdirilir. Daha sonra üzərinə yenidən 30 ml 50%-li etil spirti əlavə edilir. Ekstraksiya yuxarıda qeyd edilən qaydada 2 dəfə də təkrarlanır, alınmış çıxarışlar bir kolbada birləşdirilir. Çıxarış soyuduqdan sonra onun həcmi 50%-li etil spirti ilə ölçüyə çatdırılır və qarışdırılır. Alınmış məhlul A məhlulu hesab edilir.

A məhlulundan həcmi 25 ml olan ölçülü kolbaya 1 ml tökülür, üzərinə 2 ml alüminium-xloridin 95%-li etil spirtindəki məhlulu əlavə edilir və kolbanın həcmi 95%-li etil spirti ilə ölçüyə çatdırılır. 40 dəq-dən sonra məhlulun optik sıxlığı spektrofotometrə 415 nm dalğa uzunluğunda, qatının qalınlığı 10 mm olan küvetdə ölçülür. Müqayisə məhlulu kimi 25 ml-lik ölçülü kolbaya tökülmüş 1 ml çıxarışdan, 1 damcı duru sirkə turşusundan və həcmi 95%-li etil spirti ilə ölçüyə çatdırılmış qarışıqdan istifadə olunur.

Standart nümunə kimi rutin məhlulundan istifadə edilir. Məhlulu hazırlamaq üçün 0,05 qr (dəqiq çəki) standart rutin nümunəsi qabaqcadan 130-135⁰C temperaturda 3 saat müddətində qurudulur. Həcmi 100 ml olan ölçülü kolbada 85 ml 95%-li etil spirtində qızdırmaqla həll edilir. Soyudulur, miqdarı cəhətdən 100 ml-lik ölçülü kolbaya keçirilir, kolbanın həcmi 95%-li etil spirti ilə ölçüyə çatdırılır və qarışdırılır (Государственная фармакопея, 2015).

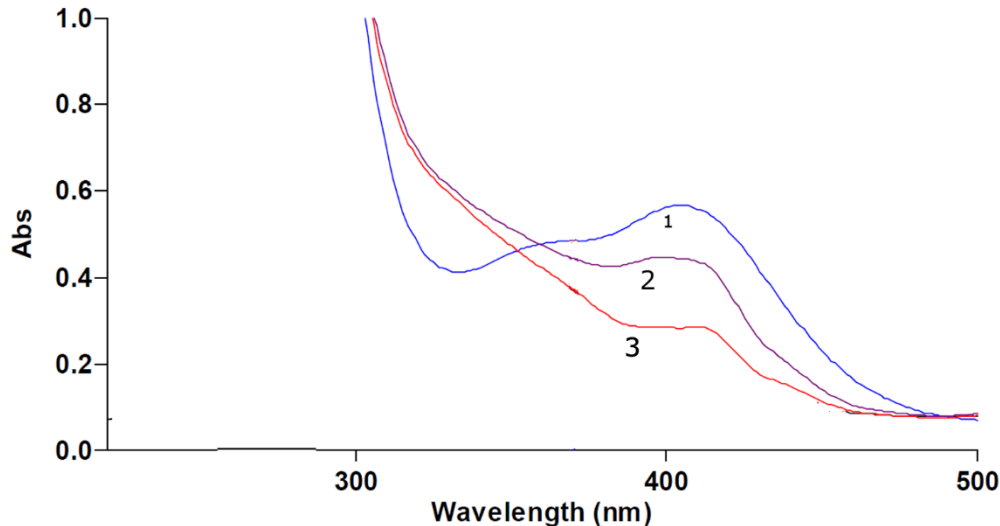
Müvafiq olaraq yuxarıda göstərilən qaydada hazırlanmış rutin standart nümunə məhlulunun optik sıxlığı da eyni şəraitdə ölçülür.

Nəticələr və müzakirə. *Taraxacum officinalis* L. bitkisinin fitokimyəvi tərkibi nazik təbəqədə xromatoqrafiya və ultrabənövşəyi spektrofotometriya ilə öyrənilmişdir.

Silifol lövhə üzərində *T. officinalis* L. ekstraktı ilə yanaşı rutin, hesperidin, naringenin, darçın turşusu, xlorogen turşusu, qəhvə turşusu və kversetin standartlarının məhlulları da

yerləşdirilmişdir. Silifol lövhə kameraya yerləşdirilmiş və 22 saat gözlənilmişdir. İşlənmiş silifol lövhə quruducu şkafda 100-105⁰C temperaturda qurudulmuş və UB şüalar altında $\lambda=366$ və $\lambda=254$ dalğa uzunluğunda baxılmışdır. Bitki ekstraktının tərkibindəki ləkələrin kversetinə, qəhvə və xlorogen turşusuna müvafiq gəldiyi müşahidə edilmişdir. Bu da bitki xammalının tərkibinin fenol birləşmələri ilə zəgin olduğunu göstərmişdir.

Spektrofotometrə (*Agilent Technologies Cary 60 UV-Vis*) rutin standart məhlulunun, tədqiq edilən məhlulun və müqayisə məhlulunun spektrləri də çəkilmişdir (Şəkil).

Şəkil. Rutin standart məhlulunun (1), *T. officinale* L. bitkisindən alınan məhlulun (2) və müqayisə məhlulunun (3) spektrləri

Xammalda flavonoidlərin rutinə nisbətən faizlə miqdarı aşağıdakı düsturla hesablanmışdır:

$$x = \frac{D \cdot m_0 \cdot 100 \cdot 100 \cdot 100}{D_0 \cdot m \cdot 100 \cdot (100 - W)} = 2.19 \%$$

Burada, D – tədqiq olunan məhlulun optik sıxlığı 0.4139;

D_0 – rutin standart nümunə məhlulunun optik sıxlığı 0.5403;

m – xammalın çəkisi, 2.0 qr;

m_0 – rutin standart nümunəsinin çəkisi, 0.05 qr;

W – xammalı qurutduqda çəkide itki, %-lə (12 %).

Aparılan analizin nəticəsinə müvafiq olaraq, tədqiq edilən dərman zəncirotu bitkisinin xammalında flavonoidlərin rutinə nisbətən faizlə miqdarı 2.19% olmuşdur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, spektrofotometrik üsulla miqdarı analiz 6 dəfədən az olmamaqla aparılmalıdır. *Taraxacum officinale* L. bitkisinin tərkibindəki flavonoidlərin rutinə əsasən miqdarı təyinatının nəticələrinin statistik işlənilməsi aparılmışdır (Cədvəl).

Cədvəl. *T. officinale* L. Bitkisinin yer üstü hissəsinin tərkibindəki flavonoidlərin rutinə əsasən miqdarı təyininin metroloji xarakteristikası

X	2.1983 %
S	0.0074
$S_{\bar{x}}$	0.003
E_a	0.0077
A	$\pm 0.35\%$

Yekun nəticə. Beləliklə, tədqiqat nəticəsində dərman zəncirotu bitkisinin yerüstü hissəsinin tərkibində 2.19% flavonoid məcmusu olduğu müəyyən edilmişdir. Həmçinin, nazik təbəqədə xromatoqrafiyanın nəticələrinə müvafiq olaraq, dərman zəncirotu bitkisinin ekstraktının tərkibində kversetin, qəhvə və xlorejen turşularının varlığı təyin edilmişdir. Aparılan tədqiqat *T. officinale* L. bitkisinin tərkibindəki fenol birləşmələrinin daha dərindən öyrənilməsinin zəruri olduğunu göstərir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. A. Əsgərov. Azərbaycanın bitki aləmi. Teas press, 2016, səh 400-401
2. A. Sarı, N. Özsoy, S. Karahüseyn. Investigation of antioxidant activity of the plant *Taraxacum farinosum* Hausskn. & Bornm, Istanbul University Institute of Health Sciences Journal of Advanced Research in Health Sciences, Journal of Advanced Research in Health Sciences, February 2020; Volume 3, Issue 1, p. 13-19
3. B. Lis, D. Jedrejek, J. Rywaniak, A. Soluch, A. Stochmal, B. Olas. Flavonoid Preparations from *Taraxacum officinale* L. Fruits-A Phytochemical, Antioxidant and Hemostasis Studies. *Molecules*. 2020, 25(22), p. 5402
4. C. Hu. *Taraxacum*: Phytochemistry and health benefits, *Chinese Herbal Medicines*. 2018; 10:353-61.
5. Государственная фармакопея Российской Федерации X, XI издание. М.,2015. Т-1.1470с
6. M.Martinez, P.Poirrier, R. Chamy, D. Prüfer, C.Gronover, L. Jorquera, G. Ruiz *Taraxacum officinale* and related species: An ethnopharmacological review and its potential as a commercial medicinal plant, *J Ethnopharmacol*. 2015; 169:244-62.
7. Prashant V. Ajmire, Sarin A. Chavhan, Prayuti V. Thete, Ravindra L. Bakal. Pharmacognosy, phytochemistry, pharmacology and clinical applications of *Taraxacum officinale*. *Journal of Pharmacognosy and Phytochemistry*, 2021, 10(3), p. 165-171
8. Y. Kərimov, T. Süleymanov, C. İsayev, C. Xəlilov. *Farmakoqnoziya, Herba flora*, 2010, səh 335-336
9. Y. You, S.Yoo, H.G. Yoon, J. Park, H.Y. Lee, S. Kim, K.T. Oh, J. Lee, H.Y.Cho, W. Jun, 2010. In vitro and in vivo hepatoprotective effects of the aqueous extract from *Taraxacum officinale* (dandelion) root against alcoholinduced oxidative stress. *Food and Chemical Toxicology*. 48(6): 1632-1637.

PHYTOCHEMICAL STUDY OF (DANDELION) *TARAXACUM OFFICINALE* L.

¹Mahruh Mahmud Nagiyeva, ²Aytekin Səabuhi Mammadova

SUMMARY

The purpose of the research - The article considers the phytochemical composition of *Taraxacum officinale* L., a dandelion medicinal plant.

The methodology of the research - The quantification of flavonoids based on rutin in plant materials has usually been studied using ultraviolet spectrophotometry.

The practical importance of the research –

The results of the research - It was found that the quantitative determination of the number of flavonoid substances, determined by rutin, is 2.19%. Thin-layer chromatography was also used in

the study. During the analysis, standard solutions of rutin, hesperidin, naringenin, cinnamic acid, chlorogenic acid, caffeic acid, and quercetin were also prepared and chromatographed in a thin layer along with the plant extract.

The scientific novelty of research - If we consider the results of all these studies, then a deeper study of plant materials is of particular importance when creating a number of new drugs in the future.

Keywords: *dandelion, flavonoid, spectrophotometry, thin-layer chromatography*

ФИТОХИМИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ (ОДУВАНЧИК) *TARAXACUM OFFICINALE L.*

¹Махрур Мачмуд кызы Нагиева, ²Айтекин Сабухи кызы Мамедова

РЕЗЮМЕ

Цель исследования - В статье рассмотрен фитохимический состав *Taraxacum officinale L.* - лекарственного растения одуванчика.

Методология исследования - Количественное определение флавоноидов на основании рутина в растительном сырье обычно изучали с помощью ультрафиолетовой спектрофотометрии.

Важность исследовательского приложения –

Результаты исследования - Было установлено, что количественное определение суммы флавоноидных веществ, определяемого по рутину, составляет 2,19%. В исследовании также использовалась тонкослойная хроматография. В ходе анализа также готовили стандартные растворы рутина, гесперидина, нарингенина, коричной кислоты, хлорогеновой кислоты, кофейной кислоты и кверцетина и хроматографировали в тонком слое вместе с растительным экстрактом.

Научная новизна исследования - Если рассматривать результаты всех этих исследований, то особое значение приобретает более глубокое изучение растительного сырья в будущем при создании ряда новых лекарственных средств.

Ключевые слова: одуванчик, флавоноид, спектрофотометрия, тонкослойная хроматография

Məqalə daxil olmuşdur: 18.02.2023

Təkrar işləməyə göndərilmişdir:

25.02.2023

Çapa qəbul edilmişdir: 05.03.2023

Дата поступления статьи в

редакцию: 18.02.2023

Отправлено на повторную

обработку: 25.02.2023

Принято к печати: 05.03.2023

The date of the admission of the article

to the editorial office: 18.02.2023

Send for reprocessing: 25.02.2023

Accepted for publication: 05.03.2023

UOT: 631:634.8.

MƏRMƏRİ KİŞMİŞİ SORTUNUN AMPELODESKRIPTOR QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİRamin Kamil oğlu Məmmədov¹, İlkin oğlu Şəmilov²**XÜLASƏ**

Tədqiqatın məqsədi - Azərbaycan florasının ən qədim və zəngin formasılarından olan üzüm genotiplərinin tam olaraq qorunması, gələcək nəsillərə çatdırılması, genetik ehtiyatlardan səmərəli və davamlı istifadə olunması elmi və təcrübə baxımdan əhəmiyyətlidir.

Tədqiqatın metodologiyası - Elmi-tədqiqat işlərinin gedişində üzüm sortlarının fenoloji, biomorfoloji, aqrobioloji tədqiqi, ampelo-deskriptor xüsusiyyətləri və ampeloqrafik təsvirləri üzümçülükdə ümumi qəbul edilmiş metodikalar əsasında yerinə yetirilmişdir. V.vinifera növünə aid olan üzüm sortları A.V. Daşkeviç və M.L. Lazarevski üsulları ilə təyin edilir. Beynəlxalq Üzüm və Şərab Təşkilatının (OİV) üzüm klassifikatorları tərəfindən yabanı və mədəni üzümün morfogenetik, biomorfoloji xüsusiyyətlərinin rəqəmsal təsviri hazırlanmışdır.

Tədqiqatın tədbiqi əhəmiyyəti – Azərbaycanın üzüm genofondunun sortlarının düzgün təyin edilməsi, müvafiq regionlara məxsus olmasının aşkarlanması əhəmiyyətlidir və sortların perspektivliyinin qiymətləndirilməsini asanlaşdırır. Bu səbəblə üzüm genofondunun qorunması və tədqiqi, sort tərkibinin zənginləşdirilməsi, bioloji və təsərrüfat xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, yüksək rentabelli, nisbətən dözümlü yeni sortların genofonda əlavə edilməsi və istifadəsi üçün səmərəli təkliflərin işlənilməsi aktual problemlərdəndir.

Tədqiqatın nəticələri –Sortun biomorfoloji, aqrotexnoloji xüsusiyyətlərinin və xəstəliklərə qarşı davamlılığı, beynəlxalq miqyasda qeydiyyatı üçün ampelo-deskriptor xüsusiyyətlərinin öyrənilmiş,eyni zamanda Mərməri kişmiş üzüm sortunun ən azı 44 əlamət ampeloqrafik təsviri verilmiş, və kodlaşdırılmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi - Klassik ampeloqrafik sxemin üsullardan və interaktiv ampeloqrafyanın metodlarından olan rəqəmsal kodlaşmadan istifadə edərək ampelodeskriptor xüsusiyyətləri təsvir edilmişdir.

Açar sözlər: genofond, uvoloji, ampelodiskriptor, ampeloqrafik, fenoloji müşahidə, biomorfoloji

Giriş. Qeyd edək ki, Azərbaycanda üzümçülük qədim və ənənəvi istehsal sahələrindən biridir və şərəfli inkişaf yolu keçmişdir. Tarixən Azərbaycanda 600-ə qədər aborijen və introduksiya olunmuş üzüm sortları becərilmiş və bunlardan təxminən 400-ü aborijen üzüm sortlarına aid olmuşdur. Üzümçülüğün genişləndirilməsində ölkə ərazisində üzüm sahələrinin coğrafi cəhətdən yerləşdirilməsi regionların əlverişli torpaq-iqlim şəraiti nəzərə alınmaqla həyata keçirilmişdir.

Azərbaycanda aqrar islahatların həyata keçirilməsinə olan dövlət qayğısı və bu sahədə sahibkarların inkişafı üçün yaradılmış əlverişli şərait, üzümçülüğün keçmiş şöhrətinin yenidən bərpa ediləcəyinə şərait yaradır (Abduləliyeva S. Ş. 2008, s. 17-18).

Öyrəndiyimiz Mərməri kişmişi sortu Azərbaycanda qədimdən becərilən üzüm sortudur. Sortun adı yarpaqlarının kənarlarında, xüsusilə gilələrində tək-tək albinosluq nəticəsində mərmər rənginə oxşadığından qaynaqlanır. Bu sorta Azərbaycanın əksər bölgələrində, o cümlədən Naxçıvanda, Samuxda, Göygöldə rast gəlinir (Pənahov T.M., Səlimov V.S. 2012, səh. 57)

¹Əsas müəllif/Correspondent author: Ramin Məmmədov, Bakı şəhəri, “Aqro-Training –International Group” MMC-nin baş direktor, aqrar elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, email: ramin_78@gmail.com, mob: + 99450222327

²Əsas müəllif/ Correspondent author: İlkin Şəmilov, ADAU-nun magistrantı, email: shamilovilkin17@gmail.com, mob:+994559180987

Ərazisi qədim Azərbaycan torpaqları olan, indiki Ermənistanda 1947-ci ildən rəsmi olaraq "Erevani mramorniy" adlandırılmaqla, üzüm sortu kimi qeyd edilir. XVI-XVII əsrdə mövcud olmuş Ordubad rayonunun köhnə Kotam kəndi ərazisindəki üzüm bağının qalıqları içərisindən bu sortun çubuqları toplanaraq üzüm genofondu kolleksiya bağına əkilmişdir. Morfoloji əlamətlərinə və bioloji xüsusiyyətlərinə görə Şərq süfrə üzüm sortları (*convar orientalis subconvar antasiatica* Negr.) qrupuna daxildir.

Sinonimi: Yoxdur.

Nəticələr və müzakirə. Məhz buna görə də yeni yaradılmış Bayaşıre süfrə üzüm sortunun biomorfoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi istiqamətində tədqiqat işi aparılır. Sort Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin Tədris Təcrübə Təsərrüfatının üzümlük sahəsində öyrənilmiş və ampeloqrafik təsviri verilmişdir. sortun təsvirində istifadə edilən ən azı 44 əlamət təsvir edilərək kodlaşdırılmışdır (Cədvəl 3). Bunlara daxildir: 001, 003-010, 012, 017, 051, 053, 056, 065, 067-068, 070, 075-076, 079,082, 084, 087, 093-094, 103, 151, 202, 204, 206, 220, 223, 225,228, 231, 35-236, 240-241, 301, 303 və 612 (Quliyev V.M. 2011, s. 70-79, Abduləliyeva S. Ş.,2008, s. 17).

Mərməri kışmişi sortunun ampelodeskriptor qiymətləndirilməsi. Ampeloqrafik xüsusiyyətləri

Tənək: Tənəkləri çox da güclü inkişaf etmir, yeni zoğlar maili vəziyyətdə ətrafa yayılaraq kollanır. Yazda tənəklərdəki tumurcuqların 98,0 %-dən çoxunda yeni yaşıl zoğlar inkişaf edir. Tənəklərdə məhsuldar zoğlar ən azı 69,8 % təşkil edir.

Birillik zoğlar: Birillik zoğların orta uzunluğu 140-160 sm-dir. Zoğlarda buğumaraları nəzərə çarpacaq dərəcədə qısadır. Tam mummyetmiş çubuqları açıq-sarımtıl rənglidir, üzərində bəzən qəhvəyi tünd ləkələr olur. Buğumları açıq-qəhvəyi rənglidir.

Yaşıl zoğ: Rəngi açıq yaşıldır, yeni inkişaf edən zoğların tacı və ilk 3-5-ci yarpaqlarının üzərində və alt səthində az miqdarda ağ tükcüklər, təzə yarpaqların kənarlarında isə albinosluğa rast gəlinir.

Yarpaq: Yarpaqları orta ölçülü, dairəvi formalıdır (diam. 12,0 - 13,0 sm) üzəri parlaq açıq-yaşıl rənglidir. Səthi 86,95 sm², indeksi 1,01, orta damarın uzunluğu 8,0-8,5 sm-dir. Yarpaqların üzərində və kənarlarında albinosluğa tez-tez rast gəlinir. Yarpaq kənarları yuxarı yönəlir, alt səthində zəif torşəkilli tükcüklərdən ibarət ağ örtük olur. Yuxarı yan kəsikləri dayaz və ya orta dərinlikdədir, əsasən qapalıdır, ensiz kəsiklidir, bəzi hallarda açıq, ensiz lıraşəkillidir. Aşağı yan kəsiyi orta, bəzən dərin, əsasən açıq formada, ensiz lıraşəkilli, iti diblelidir. Bəzən itibucaşşəkilli aşağı yan kəsiyi olan yarpaqlara da rast gəlinir. Yarpağın pəncələrinin ucları iti, uzun, kənar dişcikləri isə xırdadır, ucu küt, müxtəlif uzunluqda mişardışlidir. Xəzan dövründə yarpaqları sarı rəngləyir.

Saplaq: Saplağı 7,0-7,5 sm uzunluğunda olmaqla, orta damarın uzunluğundan bir qədər qısadır, açıq-sarımtıl rənglidir. Saplaq oyuğu əsasən açıq formada, enli və ya ensiz lıraşəkillidir.

Çiçək: Çiçəkləri ikicinslidir. Erkəkciqlərin saplağı qısa olsa da dişcikdən bir qədər hündürdür. Yumurtalığı iridir, konusvari formalıdır. Erkəkciqdə tozcuqlar sarımtıl-ağ rənglidir. Tozcuqlarının fertilliyi 85,0 % olmuşdur.

Salxım: Salxımları iridir (uzun. 18,0-24,0 sm, eni 13,0-16,0 sm), qanadlı-silindrik formadadır. Salxım saplağı nisbətən qısa (uzun. 2,0-5,0 sm) olub, məhsulun tam yetişmə dövrü odunlaşır. Darağı ağ rənglidir.

Gilə: Gilələri orta irilikdədir (diam. 12,0-16,0 mm), kürəformalıdır və sarımtıl-ağ rənglidir. Gilələrin rəngində tam albinosluq baş verir. Gilə saplağı qısa olduğundan salxımlar sıxgiləlidir. Gilələrdə ridument halda toxum qalıqları vardır (Quliyev V.M. 2017, s.149).

Aqrobioloji və texnoloji xüsusiyyətləri

Vegetasiya dövrü: Orta tez yetişən sortdur. Ümumi şirə axını mart ayının axırlarında, aprel ayının əvvəllərində, tumurcuqların açılması isə aprel ayının ikinci on günlüyündə, çiçəkləmə iyun ayının ortalarında, məhsulun fizioloji tam yetişməsi isə sentyabr ayının ortalarında baş verir. Vegetasiya müddəti 140-165 gündür. Məhsulun tam yetişməsi üçün 2960-3200⁰C aktiv temperatur sərf olunur. Salxımları tənəklərdə sentyabr ayının sonuna qədər qala bilir. Xəzan dövrü yarpaqları sarımtıl rəngləni

Cədvəl 1. Əsas fenoloji fazaların gedişi

İllər	Tumurcuqların açılması		Çiçəkləmə		Meyvələrin yetişməsi		Tumurcuqların açılmasından, gün		Xəzan
	kütləvi	davamətə müddəti, gün	kütləvi	davamətə müddəti, gün	kütləvi	davamətə müddəti, gün	çiçəkləməyə qədər	meyvələrin yetişməsinə qədər	
2021	11.04	5	13.06	8	25.09	38	56	160	17.11

Məhsuldarlığı: Orta məhsuldar sortdur. Şpaler sistemində becərildikdə məhsuldarlığı tum becərilmə sistemindən aşağı olur. Tum becərilmə sistemində 85-90 bar yükündə hər koldan 6,0-7,0 kq məhsul toplanılır. Hər hektardan məhsuldarlıq 150,0- 200,0 sentnerə yüksəlir. Salxımları çox müxtəlif çəkildə olur. Tənəklərdə əsasən 115,0 - 356,0 q-a qədər çəkisi olan salxımlara da rast gəlinir. Məhsulu tam yetişdikdə şirə çıxımı 90,1 %, şəkərliliyi 24,0-26,5 q/100 sm³, turşuluğu isə 4,1-4,7 q/dm³ olur. Salxımlarda 5-9 % xırdagiləlik müşahidə olunmuşdur. Çiçəkləmə fazasında tozlanmadan sonra çiçək salxımlarında açılan çiçəklərin 50,0-54,0 %-i tökülür.

Cədvəl 2. Əsas məhsuldarlıq göstəriciləri

Salxımın orta kütləsi	Salxımda gilələrin sayı	100 gilənin kütləsi,	Gilədə, %		Ümumi şirə çıxımı,	Şirədə		Məhsuldarlıq əmsali		Bir tənəkdə məhsuldarlıq, kq
			qabıq	toxum		şəkərliliyi, q/100 sm ³	turşuluğu, q/100 sm ³	tənəkdə	barlı zoğların sayı	
180,0	170,0	198,0	6,6	-	90,1	25,6	4,1	0,70	1,0	6,0

Ampelo-deskriptor xüsusiyyətləri: Sortun ampelo-deskriptor xüsusiyyətləri beynəlxalq miqyasda qəbul edilmiş metodika əsasında aparılmışdır (Quliyev V.M. 2017, s.263)..

Ampelo-deskriptor xüsusiyyətləri: Sortun ampelo-deskriptor xüsusiyyətləri beynəlxalq miqyasda qəbul edilmiş metodika əsasında yerinə yetirilmiş və alınmış nəticələr cədvəl 3-də verilmişdir.

Cədvəl 3

Morfoloji əlamətləri		İrsi əlamətlərin təzahürü	
şifrə	adları	kod	forması
1	2	3	4
004	tac üzərində ağ torabənzər tükcüklər	1	seyrək ağ tüklü
053	yarpaqlarda ağ torabənzər tükcüklər	1	yoxdur,yaxud çox azdır
065	yarpağın səthinin sahəsi	3	Iri (d 17-20sm)
067	yarpağın forması	4	paz şəkilli
068	yarpaq pəncələrinin sayı	3	beş pəncəli
069	yaşıl zoğlarda ilk 3-5 yarpaqların səthinin rəngi	3	açıq yaşıl
074	yarpağın yandan görünüşü	1	yastı
075	yarpaq səthindəki qabarcıqlar	1	yoxdur və ya zəifdir
076	yarpaq kənarlarındakı dişciklərin forması	3	hər iki tərəfi qabarıq
079	saplaq oyuğunun forması	3	qapalı, eninə oval
082	yuxarı yan kəsiyin forması	2	bağlı
084	yarpaqların alt səthində ağ tükcüklər	3	zəif
085	yarpaqların alt səthində ağ qılçıqlar	1	yoxdur və ya zəifdir
093	saplağın əsas damarın uzunluğuna nisbəti	5	bərabər
151	çiçək tipi	3	funksional dişi tipli
202	salxımın ölçüsü (uzunluğu + eni)	3	(u12-22,eni 9-16) iri salxımlı
204	salxımın sıxlığı	2	orta sıx salxımlı
206	salxım saplağının uzunluğu	2	uzun
207	salxım saplağının odunlaşması	7	çox
220	gilələrin ölçüsü (eni :uzunluğu)	1	xırda,eni 13 mm, daha az
228	gilədə qabığın qalınlığı	1	orta
230	gilədə lətli hissənin rəngi	1	sarımtıl-yaşıl
232	lətli hissənin sululuq xassəsi	1	sulu-şirəli
234	lətli hissənin bərkliyi	2	yumşaq
236	gilələrin dad xüsusiyyəti	1	kişmiş üzümə xas dadı
238	salxımlarda meyvə saplağının uzunluğu	3	orta, 8-12 mm
241	gilələrdə toxumların cücərməyə yararlılığı	-	yoxdur
243	toxumun kütləsi	-	yoxdur
304	gilələrin tam fizioloji yetişmə dövrü	4	orta yetişən (141-150 gün)
452	yarpaqlarda mildiu xəstəliyinə dözümlülük	3	dözümsüz (4 bal)
453	salxımlarda mildiu xəstəliyinə dözümlülük	5	dözümsüz (4 bal)
455	yarpaqlarda oidium xəstəliyinə dözümlülük	3	dözümsüz (4 bal)
456	salxımlarda oidium xəstəliyinə dözümlülük	3	dözümsüz (4 bal)
458	yarpaqlarda boz çürüməyə dözümlülük	7	dözümsüz (4 bal)

459	salxımlarda boz çürüməyə dözümlülük	3	dözümsüz (4 bal)
504	bir hektardan məhsuldarlıq, t/ha	3	yüksək. 0.76 yuxarı
505	şirədə şəkərlilik, q/100 sm ³	4	orta, 21-25,4q/100 sm ³
506	şirədə turşuluq, q/dm ³ .	3	aşağı, 3-6 q/dm ³
604	çubuqların mummyetşmə dərəcəsi, %	5	orta
629	tam yetişməsinə qədər vegetasiya müddəti	6	orta-gec yetişən, 159 gün
630	tənəklərdə tumurcuqların cücərmə dərəcəsi	9	çox yüksək
631	şaxtalara dözümlülüüyü	7	orta dözümlü

Kolda mummyetşmə: Sort orta-gecyetışəndir. Gilələrinin tam yetişməsi sentyabr ayının ortalarına təsadüf edir. Vegetasiya müddəti 159 gün davam edir. Birillik zoğları güclü boy ataraq (250,0 sm), yaxşı yetişirlər (94,2%).

Tənəkdə mummyetşmə: Tənəklərə ştamsız çoxqollu yelpik forması verildikdə ėubuqlarda mummyetşmə iyul ayının əvvəllərində başlayır. Payızın sonunda çubuqlarda mummyetşmə 96,0 % təşkil edir və 5 balla qiymətləndirilmişdir.

Xəstəliklərə, ziyanvericilərə və şaxtalara qarşı dözümlülüüyü: Tənəkləri və məhsulu göbələk xəstəliklərindən mildiuya 1-2 bal, oidiuma isə 0-1 bal yoluxma olmuşdur. Boz çürüməyə isə 2,0 % yoluxma qeydə alınmışdır. Salxım yarpaqbükən ziyanvericisinə yoluxmur. Quraqlığa dözümlüdür. Qarlı- şaxtalı qış fəslində tənəkləri mənfi 18-19⁰C-ə qədər şaxtalara dözümlüdür.

Məhsulunun istifadə olunması: Salxımları çox cəlbedici əmtə görünüşünə malik olduğuna görə, təzə halda süfrə üzümü kimi daha ėox istifadə edilir. Nəqliyyatla daşınmağa davamlıdır. Kişmiş istehsalı üçün iqtisadi səmərəliliyi yüksəkdir. Quru kişmişidə nəmlik 16,6 %, ümumi şəkərlilik 71,2 q/100 sm³, turşuluğu 1,59 q/dm³, "C" vitamini 7,14 mq %-dir. Məhsulunun dequstasiya qiyməti 9,0 bal olmuşdur.

Klon və variasiyaları: Ərazidə iki klonu (şərti nömrəsi F. 89/1 və F. 89/2) və bir variasiyası - Kotam mərmərisi qeydə alınmışdır. Yeni klonlar yetişmə müddətlərinə, gilələrin xırda və nisbətən oval formada olması, bir koldan məhsuldarlığına görə və s. irsi əlamətləri ilə fərqlənirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Ampeloqrafiyası. Bakı: Müəllim, 2017,740 səh.
2. Abduləliyeva S. Ş. Üzümçülükdə sortöyrənmənin metodikasına dair // AKTA - nın elmi əsərlər toplusu, I buraxılış, Gəncə, 2008, s. 17-18
4. Əkrərov Z.İ., Musayev M.K., Məmmədov A.T., Səlimov V.S. Azərbaycanda üzümün genetik ehtiyatlarının öyrənilməsi // Azərbaycan aqrar elmi, Bakı, 2010
5. Quliyev V.M., Quliyev İ.A. İntroduksiya olunmuş üzüm sortlarının öyrənilməsi // Naxçıvan Elmi-tədqiqat bazasının əsərləri. Naxçıvan, 2002, s. 54-57
6. Quliyev V.M. Üzüm sortlarının rəqəmsal ampeloqrafik təyini üsulu // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri Təbiət və texniki elmlər seriyası, Naxçıvan: Tusi, 2011, № 4, s. 70-79
7. Pənahov T.M., Səlimov V.S. Azərbaycanın üzüm sortları. Bakı: Müəllim, 2012
8. Pənahov T.M., Səlimov V.S. Azərbaycanın aborigen və introduksiya olunmuş üzüm sortları, Bakı: Müəllim, 2008, 255 s.

UOT: 631:634.8.

Ампелодескрипторная оценка сорта Мермери кишмиши
Севиль Шамшир кызы Абдулалиева¹, Илькин Расим оглы Шамилов²

Резюме

Цель исследования-полное сохранение генотипов древних и богатых форм флоры Азербайджана- винограда, доведение их до будущих поколений, эффективное и устойчивое использование генетических ресурсов имеет большое значение как с научной, так и с практической точки зрения.

Сбор генетических ресурсов винограда и включение их в коллекцию, обеспечение устойчивого развития в данной области, сортового изучения, интродукции и селекционной работы заключается в сборе информации важных качественных показателей, генетических ресурсов включении их коллекцию, обеспечение устойчивого развития в данной области, сорт изучение, интродукция и проведение селекционных работ.

Методика исследования - в ходе научно-исследовательской работы были выполнены фенологические, биоморфологические, агробиологические исследования сортов винограда, проведены ампельно-дескрипторные характеристики и ампелографические описания на основе общепринятых в виноградарстве методик. Сорта, относящиеся к виду *V.vinifera* определялись по методам А.В. Дашкевича и М.Л. Лазаревского.

Результаты исследования – изучение сортового разнообразия аборигенного винограда региона, обогащение, восстановление редких сортов, оценивание, выявление перспективных сортов разработаны с целью дальнейшего развития виноградарства в регионе. Были изучены биоморфологические, агротехнологические свойства сорта и его устойчивость к болезням, ампело-дескрипторные свойства для международной регистрации, а также дано ампелографическое описание сорта винограда Мермери кишмиши, при этом в описании сортов использовано и закодировано не менее 44 признаков.

Научная новизна исследования – Описаны ампелодескрипторные свойства винограда использованием классической ампелографической схемы и методов интерактивной ампелографии с применением цифрового кодирования.

Ключевые слова: генофонд, урологический, ампелодескриптор, ампелографический, фенологическое наблюдение, биоморфологический.

UOT: 631:634.8.

Amplodescriptive evaluation of the variety Mermeri kishmishi
Abdulaliyeva Sevil Shamshir qızı¹, Shamilov Ilkin Rasim oğlu².

Summary

Purpose of the study - full preservation of genotypes of the most ancient and rich forms of flora of Azerbaijan - grapes, bringing them to future generations, effective and sustainable use of genetic resources is of great importance from both scientific and practical points of view.

Concludes in the collection of information important quality traits, genetic resources inclusion in their collection, ensuring sustainable development field, varietal study, introduction and breeding work.

The research methodology - phenological, biomorphological, agrobiological studies of grape varieties, ampel-descriptor characteristics and ampelographic descriptions based on the methods generally accepted in viticulture were carried out in the course of research work. Varieties belonging to the species *V.vinifera* were determined according to the methods of A.V.Dashkevich and M.L. Lazarevsky.

Experimental values of research – The correct identification of kishmish grape varieties located in the genepool of Azerbaijani grapes is important for identifying the belonging of varieties to the relevant regions and facilitates the assessment of the prospects of varieties. **Research results** – Biomorphological, agrotechnological features of the variety and its resistance to diseases, ampel-descriptor properties for international registration were studied, as well as ampelographic descriptions of at least 44 features of the marble raisin grape variety were given, and codified.

Scientific novelty of the study – Ampelodescriptor properties of grapes are described using the classical ampelographic scheme and methods of interactive ampelography using digital coding.

Key words: gene fond, urological, ampelodescriptor, ampelographic, phenological observation, biomorphological.

Məqalə daxil olmuşdur: 23.02.2023

Təkrar işləməyə göndərilmişdir:

03.03.2023

Çapa qəbul edilmişdir: 12.03.2023

Дата поступления статьи в

редакцию: 23.02.2023

Отправлено на повторную

обработку: 03.03.2023

Принято к печати: 12.03.2023

The date of the admission of the article

to the editorial office: 23.02.2023

Send for reprocessing: 03.03.2023

Accepted for publication: 12.03.2023

UOT: 631:634.8.

ŞAMAXI MƏRƏNDİSİ SORTUNUN AMPELODESKRIPTOR QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Sevil Şəmşir qızı Abduləliyeva¹, Qurban Elbrus oğlu Dadaşov²

XÜLASƏ

Tədqiqatın məqsədi – Gəncə-Daşkəsən bölgəsində üzüm sortlarının biomorfoloji və genetik xüsusiyyətlərinin tədqiqi, ayrı-ayrı irsi əlamətlərə malik, müxtəlif vaxtlarda yetişən aborigen üzüm sortlarının sort müxtəlifliyinin araşdırılması, zənginləşdirilməsi, ərazidə üzümçülüğün daha da inkişaf etdirilməsi, perspektivli sortların seçilməsi və iqtisadi qiymətləndirilməsini öyrənməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası - Elmi-tədqiqat işlərinin gedişində üzüm sortlarının fenoloji, biomorfoloji, aqrobioloji tədqiqi, ampelo-deskriptor xüsusiyyətləri və ampeloqrafik təsvirləri üzümçülükdə ümumi qəbul edilmiş metodikalar əsasında yerinə yetirilmişdir. *V.vinifera* növünə aid olan üzüm sortları A.V. Daşkeviç və M.L. Lazarevski üsulları ilə təyin edilir. Beynəlxalq Üzüm və Şərab Təşkilatının (OİV) üzüm klassifikatorları tərəfindən yabanı və mədəni üzümün morfogenetik, biomorfoloji xüsusiyyətlərinin rəqəmsal təsviri hazırlanmışdır.

Tədqiqatın tədbiqi əhəmiyyəti – Üzümün müxtəlif genetik irsi əlamətlərə malik genotiplərinin, müsbət irsi əlamətli donorlarının müəyyənləşdirilməsi, kəmiyyət və keyfiyyət dəyişkənlikləri qanunauyğunluqlarının tədqiqi, onların istehsalata yönəldilməsi mühüm *elmi-praktik* əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın nəticələri - Şamaxı mərəndisi üzüm sortunun ampeloqrafik təsviri verilmişdir. Eyni zamanda Dövlət Sort Sınaq Komissiyasına təqdim olunmuş üzüm sortlarının patentləşdirilməsi üçün, yaxud sort namizədlərinin təsvirində istifadə edilən ən azı 44 əlamət təsvir edilərək kodlaşdırılmışdır. Aborigen üzüm sortların beynəlxalq miqyasda qeydiyyatı üçün ampelo-deskriptor xüsusiyyətləri öyrənilmişdir. O cümlədən sortun biomorfoloji, aqroteknoloji xüsusiyyətlərinin və xəstəliklərə qarşı davamlılığının tədqiqi öyrənilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi - klassik ampeloqrafik sxemin üsullardan və interaktiv ampeloqrafiyanın metodlarından olan rəqəmsal kodlaşmadan istifadə edərək ampelodeskriptor xüsusiyyətləri təsvir edilmişdir.

Açar sözlər: uvoloji, ampelodiskriptor, ampeloqrafik, fenoloji müşahidə, biomorfoloji

Giriş

Üzüm sortlarının poliformizm xüsusiyyəti onların təyin edilməsi üçün müvafiq üsulların yaradılması zərurətini ortaya qoymuşdur. Hazırda respublikalarda müxtəlif morfoloji əlamətlərə malik olan *V.vinifera* növünə aid olan üzüm sortları A.V. Daşkeviç və M.L. Lazarevski üsulları ilə təyin edilir. Üzüm sortlarının düzgün təyin edilməsi aborigen sortların müvafiq regionlara məxsus olmasının aşkar edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Üzümçülükdə sortlarının perspektivliyinin qiymətləndirilməsi məqsədilə biomorfoloji, təsərrüfat-texnoloji, iqtisadi, riyazi-statistik üsullardan geniş istifadə edilir. OİV-ni üzümün seleksiyası üzrə ekspert qrupu *Vitis* L. cinsinin genetik ehtiyatlarının dünya kolleksiyasını mərhələli təsvir etməyi təklif edirlər. Birinci mərhələdə kolleksiyanın səkkiz “pasport” göstəriciləri əsasında təsviri həyata keçirilir. Bu əlamətlər çox yüksək fenotipik təzahür edərək təkrarlanır; *ikinci* mərhələdə genotiplər 77 əlamət üzrə təsvir edilir; nəhayət *üçüncü* mərhələdə təsvir edilmiş obyektlərin müqayisəsinin aparılması və dünya üzüm genofondunun kataloqunun nəşr etdirilməsi məsələləri durur.

¹Əsas müəllif/ Correspondent author: Sevil Abduləliyeva, ADAU-nun Bağçılıq kafedrasının dosenti

²Əsas müəllif/Correspondent author: Qurban Dadaşov, ADAU-nun magistrantı, email: qurbandadasov38@gmail.com, mob: + 994516259199

Üzüm sortları mənşə və inkişaf etmə xüsusiyyətlərindən asılı olaraq daxil olduğu cinsin, növün, ekoloji-coğrafi qrupun əlamətlərini özündə daşıyırlar.

Üzüm sort və formanümunələrini ayırmaq (fərqləndirmək) və onların xarakteristikası məqsədilə (bunlar yeni hibrid formalar, yaxud sort populyasiyalardakı protoklonlar ola bilər) 37 məcburi (001, 002, 004, 006,007, 011, 012, 016, 017, 065, 067, 068, 070, 075–081, 084–087, 090, 091, 102, 151, 202, 204, 206, 220, 223, 225, 230, 236, 301) və 40 məsləhət bilinən (003, 005, 008–010, 015, 051–056, 069, 071–074, 082, 083, 089, 093, 101, 103–106, 207, 222, 224, 226–229, 232, 235, 238, 240, 241, 303, 351) əlamətlərdən istifadə təklif edilir (Pənahov T. 2008, səh 21, 2012, səh 36).

Üzüm sortlarının təsvirində ən azı 44 əlamətin təsvir edilərək kodlaşdırılması təklif edilir. Bunlara daxildir: 001, 003-010, 012, 017, 051, 053, 056, 065, 067-068, 070, 075-076, 079,082, 084, 087, 093-094, 103, 151, 202, 204, 206, 220, 223, 225,228, 231, 35-236, 240-241, 301, 303 və 612.

Azərbaycan Respublikasında üzümçülük aqrar-sənaye sahələri arasında xüsusi yer tutmaqla, əlavə dəyər yaradılması və iqtisadi səmərəlilik baxımından ölkə iqtisadiyyatı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Üzüm digər kənd təsərrüfatı məhsulları arasında hər 100 hektar torpaq sahəsi üzrə yeni yaradılan iş yerlərinin sayına və ümumi məhsul buraxılışına görə ən yüksək göstəriciyə malik olan texniki bitkilərdən biridir. Bununla belə, üzümçülük kənd təsərrüfatı istehsalının ən çox kapital tələb edən sahəsidir.

Azərbaycan Respublikasında üzümçülüyn yüksək səviyyədə inkişafına nail olunması üçün süfrə üzümçülüynə və ondan hazırlanan müxtəlif məhsulların istehsalının artırılmasına, şərabçılığın genişləndirilməsinə diqqət ildən-ilə artmaqdadır (Əkpərov Z.İ.,və b. .2010, səh 55-68)

Şamaxı mərəndisi sortu Azərbaycanın qədim, gec yetişən, çox yüksək məhsuldar, qiymətli süfrə üzüm sortlarından biridir. Sort şərq ekoloji coğrafi qrupunun süfrə sortları yarımqrupuna (*convar orientalis subconvar antasiatica* Neqr.) daxildir

Sort respublikanın sort standartlarına daxil edilmişdir. Respublikanın əksər bölgələrində rayonlaşdırılaraq Ağdam, Şamaxı, Göycay, Ağsu, İsmayilli, Gəncə ərazilərində əkilib-becərilir.

Sinonimi: Çəhrayı Xəzəri

Botaniki təsviri

Tənək: Tənəklərinin böyümə gücü yüksəkdir (287 sm və daha çox olur).

Birillik zoğ: Yetişmiş birillik zoğları açıq sarı fonda açıq qəhvəyidir. Rəng buğumlarda kəşafətlidir. Buğum aralarında zoğun uzunluğunu boyu xırda sırımlar vardır. Buğumları çox şişkin deyildir. Buğum araları 10-15 sm-dir. Dixotomik budaqlanmaya tez-tez rast gəlinir. Üzüm bitkisində dixotomik budaqlanma məsələsi heç bir yazılı mənbədə göstərilir. Göbələk xəstəliklərinin təsirindən yaşıl zoğların böyüməsində anamaliya baş verir və fassasiya (anormallıq) əmələ gəlir. Bizim müşahidə etdiyimiz fassasiya yox, dixotomik budaqlanmadır. Dixotomiyada budaqlanmadan sonra hər bir zoğ üzünü normal zoğ kimi aparır. Normal zoğda olduğu kimi bunların da barlı və barsız olur. Ancaq simpodiallıq I-ci və yaxud 2-ci buğumdan başlayır.

Birillik zoğları qənaətbəxş yetişir (79,0%).

Yaşıl zoğ: Cavan zoğ tünd yaşıl rəngli və üstündə mum təbəqəsi vardır. Mum təbəqəsi o qədərdir ki, əllə silinəndə gedir. Rəng buğumlarda daha kəsafətlidir. Bəzi hallarda yaşıl fonda tünd bənövşəyi rəngin cizgiləri görünür.

Yarpaq: Yarpaqları iri, dəyirmi formada olub, 5 pəncəlidir. (uzunluğu 21 sm, eni 20 sm), orta kəsimplidir, yarpaq ümumən yuxarı qatlanmış olur. Yarpağın üst səthi zəif qırışlı, parlaqlığı zəifdir, tünd yaşıldır, alt tərəfi bir qədər açıq rənglidir. Alt səthi isə açıq-yaşıl rəngdədir.

Yuxarı kəsikləri orta dərinlikdə, pəncələr arası kəsiklər örtülü və geniş elleps şəkillidir. Az hallarda ensiz elleps şəkilli və iti diblidir. Az hallarda kəsiklər açıq və lirə şəkilli olur. Aşağı kəsikləri xırda, açıq, iti diblidir.

Kasa oyuğu açıqdır, genişdir. Az hallarda iti dibli kvadrat şəkillidir. Pəncənin uç dişciyi iri, üçbucaqlı, itidir, az hallarda dartılmış vəziyyətdə olur. Kənar dişləri orta ölçülü, üçbucaq, mişarşəkilli və ya qabarıq tərəfli mişar şəkillidir. Yarpağın alt tərəfi seyrək cod tüklüdür.

Saplaq: Saplaq orta damara bərabərdir.

Çiçək: Çiçəyi ikicinslidir. Erkəkcikləri 5, az hallarda 6-dır. Erkəkcikləri dik durandır. Erkəkcik saplağı dişciyin ağızığı ilə müxtəlif səviyyədə olur. Yumurtalıq kiçik, konusşəkillidir. Dişciyin ağızığı geniş, disk şəkillidir. Çiçəklərinin tökülmə dərəcəsi 36,7%, salxımlarında noxudlaşmış gilələrin miqdarı isə 8,7% həddindədir.

Salxım: Salxımı iridir (uzunluğu 16-20 sm, eni 10-13 sm), enli konusşəkilli, az hallarda konusşəkilli, əsasından qanadlı, sıx, az hallarda seyrək və çox sıx olur. Salxım saplağı əksər hallarda 2-4,5 sm uzunluqda əsasından oduncaqlaşmış olur. Açıq yaşıl rəngdə olur, kifayət qədər kövrəkdir.

Gilə: Gilə saplağı uzundur, açıq yaşıldır. Konusvari yastıqcığı vardır. Xırda qəhvəyi sapcıqları vardır. Saplaq firçası küt ucluqludur, zəif çaxırı qırmızı rəngdədir. Gilənin saplağa birləşməsi bərkdir.

Gilələri iridir (uzunluğu 18-20 mm, eni 15-17 mm-dir) yumurtaşəkilli, yaxud oval yumurtaşəkillidir.

Rəngi tünd qırmızı və ya tünd çəhrayı, qabığı qalın, möhkəm və sıx mum qatı ilə örtülüdür. Ləti ətlidir, xırtıldağan, şirəsi rəngsizdir, dadı adi, xoşagələn və harmonikdir.

Toxum: Toxum gilədə əksər hallarda 2, az hallarda 1 və 3 olur. Toxum iridir (5,5-7,5), qəhvəyidir, uzunsov ovalıdır. Bel tərəfdən azca donqardır. Xalaza toxumun ortasında yerləşir. Ortadan bir qədər sıxılmış vəziyyətdədir. Dimdiyi orta uzunluqda, incə, konusvari və kütür.

Aqrobioloji və texnoloji xüsusiyyətləri

Vegetasiya dövrü: Sort gec yetişən sortlar qrupuna daxildir. Gəncə şəraitində gilələri oktyabr ayının əvvəllərində tam yetişmiş və vegetasiya müddəti 169- 175 gün davam edir.

Tam yetişkənlik üçün 3055- 3070⁰C aktiv temperatur sərf olunur (**Cədvəl 1**).

Cədvəl 1. Əsas fenoloji fazaların gedişi

İllər	Tumurcuqların açılması		Çiçəkləmə		Meyvələrin yetişməsi		Tumurcuqların açılmasından, gün		Xəzan
	ktləvi	davametmə müddəti, gün	ktləvi	davametmə müddəti, gün	ktləvi	davametmə müddəti, gün	Çiçəkləməyə qədər	Məhsulun yetişməsinə qədər	
2021	16.04	3	16.06	8	10.10	45	65	179	19.11

Cədvəl 2. Əsas məhsuldarlıq göstəriciləri

salxımın orta çəkisi, q	salxımda gilələrin sayı, ədəd	100 gilənin çəkisi, q	Gilədə %		ümumi şirə çıxımı, %	Şirədə		Məhsuldarlıq əmsalı		Bir koldan məhsuldarlıq, kq
			qabıq	toxum		Şəkərliliyi, q/100sm ³	Turşuluq, q/dm ³	kolda	Barlı zoğlarda	
215	82	262	7.7	4.5	81.0	18,4	4.63	0.7	1.3	6.8

Məhsuldarlığı: Yüksək məhsuldar sortdur. Barlı zoğların miqdarı 58,3%; bar əmsalı 0,70; tənəyin orta məhsuldarlığı 6,8 kq; hektardan məhsuldarlıq 151 s/ha–dır. Bir salxımın orta çəkisi 209 ilə 226 qram arasındadır. Gilənin saplaqdan qopma qüvvəsi 295 qram, təzyiqlə davamlılığı 991 qramdır.

Giləsində şəkərlilik 18,4 q/100 sm³, titrənən turşuluq 4,63 q/dm³ olmuşdur.(Cədvəl 2).

Ampelo-deskriptor xüsusiyyətləri: Sortun ampelo-deskriptor xüsusiyyətləri beynəlxalq miqyasda qəbul edilmiş metodika əsasında yerinə yetirilmiş və alınmış nəticələr cədvəl 3-də verilmişdir.

Cədvəl 3

Morfoloji əlamətləri		İrsi əlamətlərin təzahürü	
şifrə	adları	kod	formas
1	2	3	4
004	tac üzərində ağ torabənzər tükcüklər	9	daha çoxdur
053	yarpaqlarda ağ torabənzər tükcüklər	1	yoxdur,yaxud çox azdır

065	yarpağın səthinin sahəsi	7	iri
067	yarpağın forması	4	dairəvi
068	yarpaq pəncələrinin sayı	4	beşpəncəli
069	yaşıl zoğlarda ilk 3-5 yarpaqların səthinin rəngi		gümüşü, yaşıl
074	yarpağın yandan görünüşü	3	kənarları yuxarı yönəlidir
075	yarpaq səthindəki qabarcıqlar	3	zəif
076	yarpaq kənarlarındakı dişciklərin forması	2	hər iki tərəfi düz
079	saplaq oyuğunun forması	1	çox enli açıq formalı
082	yuxarı yan kəsiyin forması	1	açıq
084	yarpaqların alt səthində ağ tükcüklər	1	yoxdur və ya çox azdır
085	yarpaqların alt səthində ağ qılçıqlar	1	çox azdır
093	saplağın əsas damarın uzunluğuna nisbəti	5	bərabərdir
151	çiçək tipi	3	ikicinsli
202	salxımın ölçüsü (uzunluğu + eni)		(u18-20,eni 15-17)irisalxımlı
204	salxımın sıxlığı	5	orta sıx salxımlı
206	salxım saplağının uzunluğu	5	orta
207	salxım saplağının odunlaşması	7	çox
220	gilələrin ölçüsü (eni :uzunluğu)	5	iri,eni 18-20, uz15 -17 mm
228	gilədə qabığın qalınlığı	7	qalın
230	gilədə lətli hissənin rəngi	1	rəngsiz
232	lətli hissənin sululuq xassəsi	2	sulu-şirəli
234	lətli hissənin bərkliyi	2	bərk,xırtıldayan
236	gilələrin dad xüsusiyyəti	4	sorta xas dad
238	salxımlarda meyvə saplağının uzunluğu	5	orta, 8-12 mm
241	gilələrdə toxumların cücərməyə yararlılığı		
243	toxumun kütləsi	7	iri, (40-45 mq)
304	gilələrin tam fizioloji yetişmə dövrü	7	gec yetişən
452	yarpaqlarda mildiu xəstəliyinə dözümlülük	2	dözümsüz (4 bal)
453	salxımlarda mildiu xəstəliyinə dözümlülük	2	dözümsüz (4 bal)
455	yarpaqlarda oidium xəstəliyinə dözümlülük	2	dözümsüz (4 bal)
456	salxımlarda oidium xəstəliyinə dözümlülük	2	dözümsüz (4 bal)
458	yarpaqlarda boz çürüməyə dözümlülük	2	dözümsüz (4 bal)
459	salxımlarda boz çürüməyə dözümlülük	2	dözümsüz (4 bal)
504	bir hektardan məhsuldarlıq, t/ha	7	yüksək, 151 s/ha
505	şirədə şəkərlilik, q/100 sm ³	5	orta, 18,4q/100 sm ³
506	şirədə turşuluq, q/dm ³ .	3	aşağı, 4,63 q/dm ³
604	çubuqların mumyeyişmə dərəcəsi, %	7	yüksək
629	tam yetişməsinə qədər vegetasiya müddəti	5	gec yetişən, 159 gün
630	tənəklərdə tumurcuqların cücərmə dərəcəsi	9	çox yüksək
631	şaxtalara dözümlülüyü	5	orta dözümlü

Kolda mummyetışmə: Sort gejyetişəndir. Gilələrinin tam yetiřməsi sentyabr ayının ortalarına təsadüf edir. Vegetasiya müddəti 169-175 gün davam edir. Birillik zoğları güclü boy ataraq (250,0 sm), yaxşı yetiřirlər (94,2%).

Xəstəliklərə, ziyanvericilərə və şaxtalara dözümlüliyi: Sort Abşeron şəraitində oidium və boz çürümə xəstəliklərinə qarşı davamsızlıq (4 bal), antraknoz xəstəliyinə qarşı isə tolerantlıq (3 bal) nümayiş etdirmişdir.

Tənəkləri mənfi 20⁰C-ə qədər şaxtalara dözümlüdür.

İstifadə edilən məhsullarının xüsusiyyəti: Çox qiymətli süfrə üzüm sortudur. Yerli əhali tərəfindən ondan həm təzə halda yeyilməsində, həm də müxtəlif üzüm şirələrinin hazırlanmasında istifadə edilə bilər. Salxım və gilələrinin əmtəlik keyfiyyəti və orqanoleptik göstəriciləri yüksəkdir. Gilələrinin dadı şirin və xoşagələndir. Təzə halda geniş istifadə olunur. Salxımları nəqliyyatla uzaq məsafələrə daşınmağa orta dərəcədə davamlıdır.

Sort perspektivli olduğundan, respublikanın rayonlaşdırılmış kənd təsərrüfatı bitkilərinin reyestrinə daxil edilmişdir. Alçaq dağlıq zonası üçün perspektivli sayılaraq rayonlaşdırılmışdır.

Nəticələr və müzakirə. Azərbaycanın aborigen Şamaxı mərəndisi üzüm sortunun biomorfoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi istiqamətində tədqiqat işi aparılır. Sort Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin Tədris Təcrübə Təsərrüfatında öyrənilmiş və ampeloqrafik təsviri verilmişdir. Bu sortların rəqəmsal təsvirində istifadə edilən ən azı 44 əlamət təsvir edilərək kodlaşdırılmışdır (Cədvəl 3). Bunlara daxildir: 001, 003-010, 012, 017, 051, 053, 056, 065, 067-068, 070, 075-076, 079,082, 084, 087, 093-094, 103, 151, 202, 204, 206, 220, 223, 225,228, 231, 35-236, 240-241, 301, 303 və 612 (Quliyev V.M. 2014, səh 15-25, Abduləliyeva S. Ş. 2020, səh 20)

Məlum metodikaya əsaslanaraq sortun adı, sinonimi, ekoloji qrupu, yaranma tarixi və yayılması, müasir arealı, botaniki təsviri, aqrobioloji və təsərrüfat-texnoloji xüsusiyyətləri, variasiya və klonları ardıcılığı ilə aparılmışdır.Üzüm sortlarının ampeloqrafik üsullarla öyrənilməsi ampeloqrafik kolleksiya bağlarında, üzümlüklərdə, yabanı halda bitən formaların öyrənilməsi isə yayıldığı ərazidə aşağıdakı sxem üzrə həyata keçirilir.

Üzümlüklərin sort tərkibinin yaxşılaşdırılması və üzüm sortlarına məxsus lazımi fərdi aqrotexnikanı işləmək üçün sortları düzgün təyin etmək olduqca vacibdir. Son illər dünya üzümçülük elmində üzüm biomüxtəlifliyinin öyrənilməsində, onların müqayisə edilməsində molekulyar-genetik markerlərə üstünlük verilsə də, yenə də genotiplərin fenotipik əlamət və göstəriciləri üzrə qiymətləndirilməsi və markerləşdirilməsi aktual tədqiqat işi olaraq qalmaqdadır.

Bunları nəzərə alaraq, bu gün respublikamızda üzümçülük sahəsindəki tədqiqat işləri OİV-in tələbləri səviyyəsində həyata keçirilməli, üzüm genotiplərinin öyrənilməsi, qiymətləndirilməsi, təsviri, başqa sözlə genotiplərin fenotipik əlamətləri qurumun beynəlxalq deskriptorları əsasında öyrənilərək müəyyən edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Ampeloqrafiyası. Bakı: Müəllim, 2017,740 səh.
2. Abduləliyeva S. Ş. Üzümçülükdə sortöyrənmənin metodikasına dair // AKTA - nın elmi əsərlər toplusu, I buraxılış, Gəncə, 2008, s. 17-18

4. Əkrərov Z.İ., Musayev M.K., Məmmədov A.T., Səlimov V.S. Azərbaycanca üzümün genetik ehtiyatlarının öyrənilməsi // Azərbaycan aqrar elmi, Bakı, 2010
5. Quliyev V.M., Quliyev İ.A. İntroduksiya olunmuş üzüm sortlarının öyrənilməsi // Naxçıvan Elmi-tədqiqat bazasının əsərləri. Naxçıvan, 2002, s. 54-57
6. Quliyev V.M. Üzüm sortlarının rəqəmsal ampeloqrafik təyini üsulu // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri Təbiət və texniki elmlər seriyası, Naxçıvan: Tusi, 2011, № 4, s. 70-79
7. Pənahov T.M., Səlimov V.S. Azərbaycanın üzüm sortları. Bakı: Müəllim, 2012
8. Pənahov T.M., Səlimov V.S. Azərbaycanın aborigen və introduksiya olunmuş üzüm sortları. Bakı: Müəllim, 2008, 255 s.

UOT: 631:634.8.

Ампелодескрипторная оценка сорта Шамахи мерендиси

Севи́ль Шамши́р гызы Абдулалиева¹, Гурбан Елбрус оглы Дадашов²

Резюме

Цель исследования – Изучение биоморфологических и генетических особенностей сортов, изучение обогащения, сортового разнообразия аборигенных сортов винограда, имеющих отдельные наследственные признаки, с разными сроками созревания, дальнейшее развитие виноградарства на территории, отбор и экономическая оценка перспективных сортов в Гянджа-Дашкесанском районе,.

Методика исследования - В ходе научно-исследовательской работы были выполнены фенологические, биоморфологические, агробиологические исследования сортов винограда, ампельно-дескрипторные характеристики и ампелографические описания на основе общепринятых в виноградарстве методик.

Сорта винограда, относящиеся к роду *V. vinifera*. определялись методами А.В. Дашкевича и М.Л. Лазаревского. Цифровое описание морфогенетических, биоморфологических характеристик дикого и культивированного винограда разработано классификаторами международной организации винограда и вина (ВИЧ).

Экспериментальные значения исследований – выявление доноров с положительными наследственными признаками, генотипов винограда с различными генетическими наследственными признаками, изучение закономерностей количественной и качественной изменчивости, ориентация их на производство имеет важное научно-практическое значение.

Результаты исследований - Дается ампелографическое описание сорта винограда Шамахи мерендиси. В то же время при патентовании сортов винограда, представленных в Государственную сортоиспытательную комиссию, в описании сортов-кандидатов, описаны и закодированы не менее 44 признаков. Изучены ампельно-дескрипторные свойства аборигенных сортов винограда для международной регистрации. В том числе изучены биоморфологические, агротехнологические особенности сорта и его устойчивость к болезням.

Научная новизна исследования - описаны ампелодескрипторные свойства классической ампелографической схемы с использованием методов и цифрового кодирования с использованием методов интерактивной ампелографии.

Ключевые слова: урологический, ампелодискрипторный, ампелографический, фенологические наблюдения, биоморфологический

UOT: 631:634.8.

Ampelodescriptor evaluation of the Shamakhi merendisi variety

Sevil Shamshir qızı Abdulaliyeva¹, Qurban Elbrus oğlu Dadaşov²

Summary

The purpose of research - is to study the biomorphological and genetic characteristics of varieties, to study the enrichment, varietal diversity of indigenous grape varieties with separate hereditary characteristics, with different maturation periods, further development of viticulture in the territory, selection and economic evaluation of promising varieties in Ganja–Dashkesan district.

Research methodology - In the course of the research work, phenological, biomorphological, agrobiological studies of grape varieties, ampel-descriptor characteristics and ampelographic descriptions were carried out on the basis of generally accepted methods in viticulture.

Grape varieties belonging to the genus *V.vinifera*. determined by the methods of A.V. Dashkevich and M.L. Lazarevsky. A digital description of the morphogenetic, biomorphological characteristics of wild and cultivated grapes has been developed by the classifiers of the International Organization of Grapes and Wine (HIV).

Experimental values of research – identification of donors with positive hereditary traits, grape genotypes with various genetic hereditary traits, study of patterns of quantitative and qualitative variability, their orientation for production has an important scientific and practical significance.

Research results - An ampelographic description of Shamakhi merendisi grape variety is given. At the same time, during the patenting of grape varieties submitted to the State Variety Testing Commission, at least 44 features are described and coded in the description of candidate varieties. Ampel-descriptor properties of native grape varieties for international registration were studied. Including the biomorphological, agro-technological features of the variety and its resistance to diseases were studied.

Scientific novelty of the study - ampelodescriptor properties of the classical ampelographic scheme using methods and digital coding using interactive ampelography methods are described.

Keywords: urological, ampelodescriptor, ampelographic, phenological observations, biomorphological

Məqalə daxil olmuşdur: 28.02.2023

Təkrar işləməyə göndərilmişdir:

10.03.2023

Çapa qəbul edilmişdir: 19.03.2023

Дата поступления статьи в

редакцию: 28.02.2023

Отправлено на повторную

обработку: 10.03.2023

Принято к печати: 19.03.2023

The date of the admission of the article

to the editorial office: 28.02.2023

Send for reprocessing: 10.03.2023

Accepted for publication: 19.03.2023

GƏNCƏ -DAŞKƏSƏN İQTİSADI RAYONUNDA NƏQLİYYAT-TEXNOLOJİ TƏMİNATIN ENERJİ XƏRCLƏRİNİN TƏHLİLİ.

Vaqif Adil oğlu Mirzaliyev¹

XÜLASƏ

Tədqiqatın məqsədi. Azərbaycan Respublikasının Gəncə - Daşkəsən iqtisadi rayonunun yeni təsərrüfat sistemində aqrar istehsalatda müxtəlif yüklərin daşınması zamanı nəqliyyat – texnoloji təminatın səmərəli təşkili və yük daşımalarında müasir nəqliyyat vasitələrin düzgün seçilməsi tədqiqat işinin əsas məqsədidir.

Tədqiqatın Metodologiyası. Məlumatlar Dövlət Statistika Komitəsinin, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin, Respublika Nəqliyyat və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyinin və bölgə üzrə Aqruparkların o, cümlədən dövlət və özəl kənd təsərrüfatı müəssisələrinin göstəricilərinə istinad edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti: Tədqiqatın nəticələri Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunda aqrar istehsalata investisiya yatan investorların müvafiq təsərrüfat əməliyyatına uyğun olaraq nəqliyyat vasitəsinin qabaqcadan seçilməsi və müəyyən edilməsi işində dəyərli əhəmiyyət daşıyır.

Nəticələr və müzakirə:

- aparılmış nəzəri tədqiqat əsasında kənd təsərrüfatı yüklərinin daşınması zamanı tam xüsusi enerji xərclərinin formalaşdırılması təklif olunmuşdur;

- istifadə olunan riyazi model ən az enerji sərfiyyatı olan məhsulların istehsalı üçün nəqliyyat-texnoloji təminatı müəyyən etməyə imkan verəcək;

İqtisadi rayonu üzrə formalaşmaqda olan dövlət və özəl təsərrüfatlarda məhsulun avtomobil nəqliyyatı ilə daşınması üzrə hesabat aparılması məqsəduyğun qəbul edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Aqrar təsərrüfatlarda, məhsulun miqdarına, mineral və üzvi gübrələrin, kimyəvi mühafizə materiallarının, toxum və məhsulun sahədən daşınmasına görə hər bir əməliyyat üçün ayrı-ayrılıqda tam xüsusi enerji xərclərinin hesabatının aparılması tədqiqatın elmi yeniliyi hesab edilir.

Açar sözlər: aqrar istehsalat, məhsul, enerji məsrəfləri, xüsusi enerji xərcləri, nəqliyyat-texnoloji təminat.

Giriş.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında 7.07.2021-ci il tarixli Fərmanına müvafiq yaradılan Gəncə - Daşkəsən iqtisadi rayonunda yeni təsərrüfat münasibətlərinin formalaşdığı bir ərəfədə aqrar istehsalatda müxtəlif yüklərin daşınması zamanı nəqliyyat – texnoloji təminatın səmərəli təşkili və effektiv idarə edilməsi yük daşımalarında müasir nəqliyyat vasitələrin düzgün seçilməsindən çox asılıdır. (AR Prezidentinin iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında 7.07.2021-ci il tarixli Fərmanı).

Yeni təsərrüfat münasibətləri əsasında əkin sahəsinə və istehsal edilən məhsulun miqdarına görə istismar olunan mövcud nəqliyyat – texnoloji təminat nəqliyyat vasitələrinin potensialını tam əks etdirmir. Məhz bu baxımdan tədqiqat işinin məqsədi Gəncə - Daşkəsən iqtisadi rayonu təsərrüfatlarında nəqliyyat-texnoloji təminatın əsas elementi kimi yük daşınmasında önəmli nəqliyyat vasitələrinin seçilməsi və onun işinin səmərəli təşkili həlli vacib olan problemlərdəndir. Aqrar istehsalatda təmiz və ekoloji məhsulların istehsalı Respublika əhalisinin təkçə istehlakı üçün deyil, eyni zamanda ixracla gəlirin əldə edilməsi üçün də vacib bir sahədir. Ona görə də bu gün Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizlərinin qovuşuğunda yerləşən

¹ texnika elmləri namizədi, dosent Vaqif Adil oğlu Mirzaliyev, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti mirze.vaqif@gmail.com

Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatında ən yeni texnologiyaların və ən yeni texnoloji maşınların tətbiqi olmadan, nə intensiv istehsalın təşkilindən, nə də ki, səmərəli nəqliyyat texnologiyasından danışmaq mümkün deyil. Məhz bu baxımdan intensiv becərmə ilə məhsul yetişdirilməsinin və məhsulun səmərəli daşınmasının artan təlabata uyğun təşkili və idarə olunması günün həlli vacib olan məsələsidir.

Təbii ki, Azərbaycanda istehsal xüsusiyyətləri ciddi şəkildə zonal xarakter daşıyır. Bununla yanaşı, nəzərə almaq lazımdır ki, Gəncə - Daşkəsən iqtisadi rayonu üzrə aqrar istehsalatda nəqliyyat-texnoloji təminatın və kənd təsərrüfatında becərilən əsas bitkilərin(pambıq, taxıl, qarğıdalı, yem bitkilər, meyvə-təvəz, kartof, üzüm) rayonlaşdırılmasına ciddi ehtiyac vardır. Çünki kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsi, yığılması, xüsusi daşıma texnologiyaları və texniki təminat proqramları uzunmüddətli dövr üçün hazırlanmalıdır, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 29 yanvar tarixli 500 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”)

“Azərbaycanda nəqliyyat” statistika məcmuəsi respublikamızda iqtisadi rayonlar üzrə məhsul istehsalını, nəqliyyat təminatını və region üzrə kənd təsərrüfatında becərilən bitkiləri(pambıq, taxıl, qarğıdalı, yonca, meyvə - təvəz, kartof, üzüm) xarakterizə edən əsas göstəriciləri, nəqliyyatın infrastrukturunu və onun inkişaf dinamikası haqqında göstəricilər təhlil edilərkən aydın olmuşdur ki, Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonu üzrə 2017/2021-c illər ərzində kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahəsi,(ha), kənd təsərrüfatı bitkilərinin istehsalı, (t), kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı,(sent./ha) heyvanların, quşların və arı ailələrinin sayı, heyvandarlıq məhsullarının istehsal göstəriciləri ritmik xarakter daşmışdır. <https://www.stat.gov.az/source/regions/az/005.xlsx>. 2022. Azərbaycanda nəqliyyat - Dövlət Statistika Komitəsi.

Regionların əsas sosial iqtisadi göstəriciləri sırasında Gəncə- Daşkəsən iqtisadi rayonu sosial iqtisadi göstəricilərinin önəmli payı vardır. Azərbaycan respublikasının 1 yanvar 2022-ci il tarixli məlumatına görə Gəncə- Daşkəsən iqtisadi rayonuna əhalinin sıxlığı - 1 km² 116 nəfər, əhalinin sayı - 612,1 min nəfərdir. Bu regionda artan istehsal Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonuna

daxil olan rayonlarda Gəncə, Naftalan, Daşkəsən, Goranboy, Göygöl, Samux rayonlarında əmək məşğulluğunun da təminatına geniş yer verir.

Azərbaycan Respublikası üzrə kənd təsərrüfatı məhsulunun 20 faizi, o cümlədən, kartofun 80-85 faizi, üzümün 28 faizi, heyvandarlıq məhsullarının 15 faizi bu iqtisadi rayonun payına düşür. Təsədüfə deyil ki, ildən ilə artan məhsul istehsalı xərclərinin 35-40% -dən artıq hissəsi nəqliyyatın payına düşür. Bu da Gəncə-Daşkəsən iqtisadi regionunda gələcəkdə də rəqabət göstəricisi kimi qəbul oluna bilər. İqtisadi rayonda inkişaf perspektivləri onun əlverişli iqtisadi-coğrafi mövqeyə malik olmasından və Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin üzərində Azərbaycanın Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi üzərində perspektivli nəqliyyat qovşağına yerləşməsindən irəli gəlir. Bu isə istər daxili, istərsə də satış bazarlarına çıxış üçün çox çeşidli məhsul istehsalı və inkişaf etmiş nəqliyyat texnologiyaları ilə Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunun əhəmiyyətini artırmışdır. (Bağırov B.)

Müxtəlif iqlim zonasına daxil olan iqtisadi rayonda texniki istismar göstəricilərinin, nəqliyyat-texnoloji təminat və enerji xərclərinin də dəyişkən olması tədqiq olunan məsələnin əhəmiyyətinə ciddi əhəmiyyət verir.

Problem tədqiq edilərkən lazım olan göstəricilər və məlumatlar Dövlət Statistika Komitəsinin, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin, Respublika Nəqliyyat və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyinin və bölgə üzrə Aqroparkların o, cümlədən dövlət dövlət və özəl

kənd təsərrüfatı müəssisələrinin göstəricilərinə istinad edilmişdir. Tənlil zamanı müəyyən edilmişdir ki, kənd təsərrüfatında səmərəli istehsalın təşkili, ən yeni texnologiyaların və texnoloji maşınların tətbiqi olmadan mümkün deyil.

İqtisadi rayon üzrə aşağıda göstəricilər tədqiq edilməlidir:

- daşınma əməliyyatları üçün üçün nəqliyyat vasitəsinin tam xüsusi enerji xərcləri;
- mineral gübrələrin, daşınması üçün nəqliyyat vasitələrinin tam xüsusi enerji sərfiyyatları;
- üzvi gübrələrin daşınması üçün nəqliyyat vasitələrinin xüsusi enerji sərfiyyatı;
- kimyəvi mühafizə vasitələrinin daşınmasında nəqliyyat vasitələrinin tam xüsusi enerji sərfiyyatı;
- toxum daşınmasında, nəqliyyat vasitələrinin tam xüsusi enerji istehlakı;
- yığılmış məhsulun sahələrdən daşınmasında nəqliyyat vasitəsinin xüsusi tam enerji sərfiyyatı;
- alınan məhsulun istehlakçıya nəqlində nəqliyyat vasitəsinin xüsusi enerji məsrəfləri

Tədqiqat nəticəsində iqtisadi rayon üzrə aqrar istehsalatda məhsulun qısa müddətdə və itkisiz daşınması üçün müvafiq təsərrüfat əməliyyatına uyğun olaraq nəqliyyat vasitəsinin hesabat yolu ilə qabaqcadan müəyyən edilməsi, nəqliyyat-texnoloji təminatın tətqiqat yolu ilə həll edilməsi enerji itkisini aradan qaldıracaq və məhsul istehsalında rentabelli istehsala nail olunacaqdır. Tədqiqatın nəticələri Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunda aqrar istehsalata investisiya yatan investorların müvafiq təsərrüfat əməliyyatına uyğun olaraq nəqliyyat vasitəsinin qabaqcadan seçilməsi və müəyyən edilməsi işində dəyərli əhəmiyyət daşıyır.

Kənd təsərrüfatının inkişafının regional planlaşdırılmasını Q.İ. Əliyev(2020) və kənd təsərrüfatı istehsalında texnoloji proseslərin enerji təhlili metodologiyasını tətqiq edən A.H. Никифоровун əldə etdiyi nəticələrin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alsaq, aqrar istehsalatın nəqliyyat-texnoloji təminatının yaxşılaşdırılması, enerji sərfiyyatının azaldılması bu gündə həlli vacib olan məsələdir. (Əliyev Q., səh. 346, Абаев В., səh .31, Абаев В., səh. 70).

Kənd Təsərrüfatında müxtəlif bitkiçilik məhsulları taxıl, tərəvəz, bostan məhsulları, meyvə, pambıq, heyvan və heyvandarlıq məhsullarının o, cümlədən bitkiçilik və digər əkin və səpin materiallarının, kübrə və yanacaq kimi müxtəlif çeşidli məhsul istehsalına müvafiq olaraq müəssisəyə müxtəlif də xərclər xarakterikdir. Bununla yanaşı bu xərclər mövsümdən və müəssisənin istehsal ixtisaslaşmasından asılı olaraq yük axımına müvafiq dəyişəcəkdir. Hər bir müəssisənin daşınma əməliyyatlarının və nəqliyyat vasitələrinin sayı, o cümlədən mineral və üzvi gübrələrin, kimyəvi mühafizə materiallarının, toxumun, yığılmış məhsulun, istehlakçıya çatdırılmasında nəqliyyat vasitələrinin xüsusi enerji xərcləri ciddi çəki təşkil edir.

Qeyd olunanları nəzərə alsaq iqtisadi zonaya müvafiq hər bir müəssisənin ümumi enerji xərclərinin cəmini aşağıdakı kimi ifadə edə bilərik (Абаев В., səh. 287, Никифоров А., səh.96, А.Н. Никифоров, səh.71).

$$\sum_{i=1}^n \cdot \sum_{j=1}^m E_{tij} = \sum_{i=1}^n E_{mt1i} + \sum_{i=1}^n E_{üt2i} + \sum_{i=1}^n E_{k/m3i} + \sum_{i=1}^n E_{t/dtP4i} + + \sum_{i=1}^n E_{ymt5i} + \sum_{i=1}^n E_{m/dti} \\ \rightarrow \min. . (1)$$

Burada; E_{tij} - j-ci əməliyyat üçün i nəqliyyat vasitəsinin tam xüsusi enerji xərcləri, MC/t;
 E_{mt1i} - mineral gübrələrin, daşınması üçün i -ci nəqliyyat vasitələrinin tam xüsusi enerji xərcləri; MC/t,

$E_{üt2i}$ - üzvi gübrələrin daşınması üçün i -ci nəqliyyat vasitələrinin tam xüsusi enerji xərcləri, MC/t tam;

$E_{k/m3i}$ - kimyəvi mühafizə vasitələrinin daşınmasında i -ci nəqliyyat vasitələrinin tam xüsusi enerji xərcləri, MC/t;

$E_{v/d,t4i}$ - toxum daşınmasında, i nəqliyyat vasitələrinin tam xüsusi enerji xərcləri; MC/t
 $E_{y/mt5i}$ - yığılmış məhsulun sahədən daşınmasında i nəqliyyat vasitəsinin tam xüsusi enerji xərcləri; MC/t

$E_{m/d,t}$ - alınan məhsulun istehlakçıya nəqlində i nəqliyyat vasitəsinin tam xüsusi enerji xərcləri, MC/t ;

i – nəqliyyat vasitələrinin sayı; j - əməliyyatların sayı.

Müxtəlif çeşidli məhsulların daşınma prosesinə müxtəlif həcmdə tam xüsusi enerji xərcləri xarakterik olunduğundan yerinə yetirilən işin tam həcmi K_s - nin səmərəlilik əmsalının vahiddən böyük olduğu şərtində yerinə yetirildikdə müxtəlif nəqliyyat-texnoloji təminatlar arasındakı maksimum (E_{mt}) fərq zamanı tam xüsusi enerji xərcləri (E_{tx}) minimum qiymətə malik olacaq, nəqliyyat və texnoloji təminat səmərəli hesab edilir.

$$K_s = \frac{E_{mtb}}{E_{mth}} > 1 \quad (2)$$

Burada: K_s - səmərəlilik əmsalı; E_{mtb} – j əməliyyatlarında i – ci mövcud nəqliyyat vasitələrinin tam xüsusi enerji xərcləri, MC/t ; E_{mth} – j əməliyyatlarında i – ci təklif olunan nəqliyyat vasitələrinin tam xüsusi enerji xərcləri, MC/t ;

Azərbaycan Respublikasında aqrar istehsalatda kəndtəsərrüfatı işlərinin aqrotexniki müddətdə aparılması əkin materiallarının və gübrələrin çatdırılması, habelə yığılan məhsulun istehlakçıya çatdırılması üzrə nəqliyyat-texnoloji təminatın təşkili və idarə olunmasından xərclərdən bilavasitə asılıdır.

Nəticələr və müzakirə:

- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının nəqliyyat-texnoloji təminatı üzrə aparılmış nəzəri tədqiqat əsasında kənd təsərrüfatı yüklərinin daşınması zamanı enerji xərclərinin formalaşdırılması konsepsiyası təklif olunmuşdur.

- riyazi modeldən istifadə ən az enerji sərfiyyatı olan məhsulların istehsalı üçün nəqliyyat-texnoloji təminatı müəyyən etməyə imkan verəcək.

- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının nəqliyyat-texnoloji təminatının təşkili zamanı daşıma əməliyyatlarında daha çox enerji sərf edən nəqliyyat vasitəsinin aşkar etməyə və hərəkət tərkibindən istifadənin səmərəliliyini müəyyən etməyə imkan verir.

İstehsal prosesində sahədən yığılan məhsulun daşınmasında məsafə uzun olduğundan traktor qoşqularından çox az istifadə edilir. Bu baxımdan iqtisadi rayonu üzrə formalaşmaqda olan dövlət və özəl aqrar təsərrüfatlarında məhsulun avtomobil nəqliyyatı ilə daşınması üzrə hesabat aparılması məqsədəuyğun qəbul edilmişdir.

Gəncə - Daşkəsən iqtisadi rayonu üzrə formalaşmaqda olan dövlət və özəl aqrar təsərrüfatlarda istehsal və istehlak edilən edilən məhsulların qısa vaxtda daşınması, məhsulun miqdarına görə mineral və üzvi gübrələrin, kimyəvi mühafizə vasitələrinin, toxum daşınmasının, yığılmış məhsulun sahədən daşınmasının, alınan məhsulun istehlakçıya nəqlində texniki vasitələrinin potensialına uyğun nəqliyyat vasitələrinin seçilməsinin, iqtisadi rayonun aqrar təsərrüfatlarında spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, nəqliyyat-texnoloji təminatın yaxşılaşdırılması, enerji sərfiyyatının azaldılması, əməliyyatların və texniki vasitələrin sayına müvafiq hər bir əməliyyat üçün nəqliyyat vasitələrinin xüsusi enerji xərcləri ciddi əhəmiyyət təşkil edir və yolların təbii iqlim və istismar şəraitindən asılı olaraq tədqiqatın davam etdirilməsi vacibdir.

İstehsal prosesində sahədən yığılan məhsulun miqdarına müvafiq tutumu az olduğuna görə, daşınmalarda traktor qoşqularından çox az istifadə edilir. Bu baxımdan Gəncə - Daşkəsən iqtisadi rayonu üzrə formalaşmaqda olan dövlət və özəl aqrar təsərrüfatlarında məhsulun iri tutumlu avtomobil nəqliyyatı ilə daşınması üzrə tədqiq edilməsi məqsədəuyğun qəbul edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında 7.07.2021-ci il tarixli Fərmanı.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 29 yanvar tarixli 500 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”
3. (<https://www.stat.gov.az/> <https://www.stat.gov.az/source/regions/az/005.xlsx> 2022.)
4. B.M. Bağırov, V.A, Mirzaliyev. Kənd təsərrüfatı məhsullarının daşın masında yaranan itkilərin azaldılması yollarının araşdırılması. ADAU-nun Elmi Əsərləri (Aqrar mühəndislik istiqaməti) Gəncə 2009. № 1
5. Əliyev Q.İ. Maşıntraktor parkının istismarı və aqrar istehsalatın texniki təminatı. Bakı 2020. 346s.
6. Абаев, В. В. Требования к комплексной механизации работ уборочного комплекса/ В.В. Абаев// Техника и оборудование для села. – 2011. – №5. – С. 31.
7. Абаев, В. В. Оптимальная система ресурсосберегающих технологий комплексной уборки зерновых колосовых культур на Кубани / В.В. Абаев, Е.И. Трубилин, Г.Г. Маслов // Тракторы и сельхозмашины. – 2011. – №8. – С. 50.
8. Абаев, В.В. Машинно-технологическое обеспечение ресурсосберегающих процессов уборочно-транспортного комплекса с применением уборочно-почвообрабатывающего агрегата: монография/ В.В. Абаев – Краснодар: КубГАУ, 2009. – 287 с.
9. Никифоров, А.Н., Методика энергетического анализа технологических процессов в сельскохозяйственном производстве / В.А. Токарев, В.А. Борзенков; под общ.ред. А.Н. Никифоров. – М.: ВИМ, 1995. – 96 с
10. Методические рекомендации по топливно-энергетической оценке сельскохозяйственной техники, технологических процессов и технологии в растениеводстве / А.Н. Никифоров, В.А. Токарев, В.А. Боросиков, М.М. Севериев, В.А. Колос, А.В. Тихомиров, В.П. Мурадов, Е.К. Маркслова. – М.: Изд-во ВИМ, 1989. – 71 с.

ANALYSIS OF ENERGY COSTS OF TRANSPORT AND TECHNOLOGICAL SUPPLY IN GANJA-DASHKASAN ECONOMIC REGIONVagif Adil Oglu Mirzaliyev¹,**RESUME**

The purpose of the study. Efficient organization of transport and technological support during transportation of various cargoes in agrarian production in the new economic system of ganja - Dashkasan economic region of the Republic of Azerbaijan and proper selection of modern transport means in cargo transportation is the main objective of the research work.

Methodology of the study. The data were referred to the indicators of the State Statistics Committee, the Ministry of Agriculture, the Ministry of Transport and Information Technologies of the Republic and agro-parks in the region, including state and private agricultural enterprises.

Applied significance of the study: the results of the study are of valuable importance in the preliminary selection and determination of the vehicle in accordance with the relevant economic operation of investors investing in agricultural production in Ganja-Dashkesan economic region.

Results and discussion:

- based on the theoretical research, it was proposed to form a full range of energy costs during the transportation of agricultural goods;

- the mathematical model used will allow determining the transport and technological support for the production of products with the lowest energy consumption;

It was adopted expedient to carry out reports on the transportation of products by road transport in the state and private farms that are being formed on the economic region.

Keywords: agricultural production, products, energy costs, special energy costs, transport and technological support.

АНАЛИЗ ЭНЕРГЕТИЧЕСКИХ ЗАТРАТ ТРАНСПОРТНО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ В ГЯНДЖА-ДАШКЕСАНСКОМ ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЙОНЕ

Вагиф Адиль оглы Мирзалиев¹

РЕЗЮМЕ

Цель исследования. Эффективная организация транспортно - технологического обеспечения при перевозке различных грузов в аграрном производстве в новой хозяйственной системе Гянджа – Дашкесанского экономического района Азербайджанской Республики и правильный подбор современных транспортных средств для грузоперевозок являются основными целями исследовательской работы.

Методика Исследования. Данные ссылались на показатели Государственного комитета по статистике, Министерства сельского хозяйства, Министерства транспорта и информационных технологий республики и Агро парков по региону, в том числе государственных и частных сельскохозяйственных предприятий.

Прикладное значение исследования: результаты исследования имеют ценное значение в работе инвесторов, инвестирующих в аграрное производство в Гянджа- Дашкесанском экономическом районе, по предварительному отбору и идентификации транспортного средства в соответствии с соответствующей хозяйственной операцией.

Выводы и обсуждение:

- на основе проведенных теоретических исследований было предложено сформулировать полные удельные затраты энергии при перевозке сельскохозяйственных грузов;

-используемая математическая модель позволит определить транспортно-технологическое обеспечение производства продукции с наименьшими затратами энергии;

Целесообразно вести отчетность по транспортировке продукции автомобильным транспортом в формирующихся государственных и частных хозяйствах экономического района.

Научная новизна исследования: в аграрных хозяйствах научной новизной исследования считается ведение полного отчета о удельных затратах энергии отдельно по каждой операции в зависимости от количества урожая, транспортировки минеральных и органических удобрений, материалов химической защиты, семян и урожая с поля.

Ключевые слова: аграрное производство, урожай, затраты энергии, удельные затраты энергии, транспортно-технологическое обеспечение.

Məqalə daxil olmuşdur: 03.03.2023

Təkrar işləməyə göndərilmişdir:

13.03.2023

Çapa qəbul edilmişdir: 20.03.2023

Дата поступления статьи в

редакцию: 03.03.2023

Отправлено на повторную

обработку: 13.03.2023

Принято к печати: 20.03.2023

The date of the admission of the article

to the editorial office: 03.03.2023

Send for reprocessing: 13.03.2023

Accepted for publication: 20.03.2023

UOT -37.01

İNTEQRAL MİKROXSEMLƏR TEXNOLOGİYASINDA YARIMKEÇİRİCİ PAMETRİK ELEMENTLƏRİN ƏLAQƏLİ FUNKSİYALARI

İldırım İbrahim oğlu Qasimov¹, Maya Zülfiqar qızı Vəliyeva² Ruslan Natiq oğlu Əliyev³

XÜLASƏ

Tədqiqatın məqsədi - parametrik sistemli elementlərin mikrosxem texnologiyasında iş funksiyalarının tətbiq sahələrinin öyrənilməsidir.

Tədqiqatın metodologiyası – Yarımkeçiricilərin element bazasına görə hazırlanan parametrik elementlərin inteqral mikrosxemlərə əlaqəli iş funksiyasında olurlar. Mikroelektronikanın əsasında duran IC üçün bu ona görə əsaslandırılır ki, onlar bütün əməliyyatları bu parametrik elementlərin köməkliyi ilə yerinə yetirirlər.

Tədqiqatın nəticəsi – Elektronikada müəyyən olmuşdur ki, mikrosxemlər elektrik və impuls siqnalların hasil etmə prosesində parametrik elementlərin xüsusi bir variantda funksiyaları vardır. Əgər parametrik elementlər elektronikanın bu günkü iş sistemlərində onlarla əlaqəli olmasa onda bu IC heç bir işləmə funksiyasını yerinə yetirə bilməzlər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi – İnteqral mikrosxemlər texnologiyasında fiziki parametrlər inteqral mikrosxemlərin əməliyyat daxili funksiyalarına əsaslanaraq yerinə yetirilirlər. Lakin əməliyyatların analoq və kəsilməz impuls siqnallarının çevrilməsində parametrik yarımkeçirici elementlərin xüsusi funksiyaları vardır. Bu əsasdan yarımkeçirici parametrik elementlərin hər birinin ayrı – ayrılıqda iş funksiyası vardır. IC-də köməkçi elementlər kimi olmalıdırlar.

Açar sözlər: elektronika, səhfsiz yığılma, stabillik, generator amplitudu, inteqral mikrosxemlər, dövrə üstü, tezlik xarakteristikası, diferensiaslaşma, diodun əks təsirləri, parametrik tunel, diskret impuls

Keywords: electronics, stability, innocent meeting, oscillator amplitude, integrated circuits, circuit design, frequency response, differentiation, diode inverse effects, parametric tunneling, discrete pulse

Giriş.

İnteqral mikrosxemlər texnologiyasında ən əsası ondan ibarətdir ki, mikrosxemlər iş funksiyalarını yerinə yetirən zaman onlar özlərinin ətrafında olan elementlərdən asılı olurlar. Bu elementlər mikrosxemin işləmə funksiyasına verilən zaman intervalında təsir göstərir. Asılılığın çox saylı xarakteristikası vardır, gərginliyin, cərəyanın stabilliyi, $s(t)$ siqnalının (analoq və diskret) dəyişmədən yerinə yetirilməsi. Siqnallar fiziki mahiyyətinə görə analoq və diskret siqnallara bölünürlər.

Generator amplitudu U_0 , tezliyi ω_0 və fazası φ_0 olan sinsoidal gərginlik siqnalı hasil edirsə onun çıxışında hər hansı anda gərginliyin ani qiyməti bu ifadə ilə müəyyən edilə bilər.

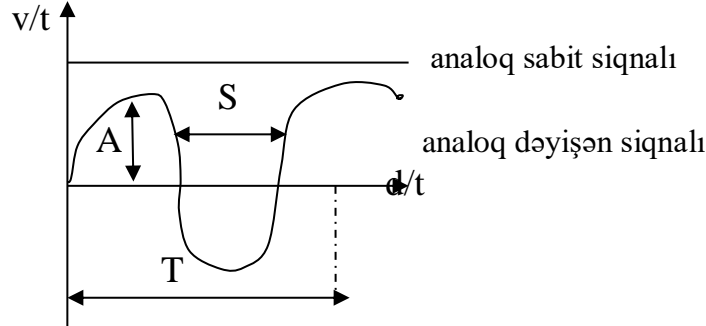
$$U(t) = U_0 \cos(\omega_0 t + \varphi_0)$$

Bu həmin siqnalı riyazi modeli olub zamandan asılı müəyyən funksiyasının yazılışdır.

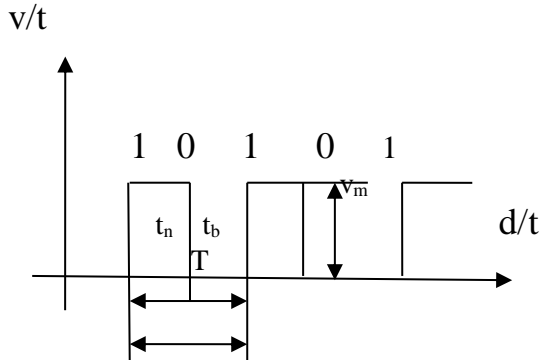
¹İldırım İbrahim oğlu Qasimov, Gəncə Dövlət Universiteti, fiz.riz.üz.f.d., dosent

²Maya Zülfiqar qızı Vəliyeva, Gəncə Dövlət Universiteti, magistr

³Ruslan Natiq oğlu Əliyev, Gəncə Dövlət Universiteti, magistr

İnteqral mikrosxəmlər texnologiyasında diskret siqnallar cərəyanın və ya gərginliyin zamana görə kəsilən funksiyalarından ibarətdir. Bu siqnallar müəyyən məhdud səviyyəyə malik ola bilərlər. Onlara impuls və ikilik siqnallar deyilir.

Çox vaxt impuls ardıcılıqları üzərində müxtəlif çevrilmələr aparılmalıdır. Bu zaman impuls ardıcılığı tezlik, period, sıxlıq əmsalı və s. ilə xarakterizə olunmalıdır. Bu zaman gərginliyin period ərzində orta və təsiredici qiyməti U_{or} və $U_{t.e.}$ müqayisə üçün belə ifadə olunmalıdır.

$$U_{or} = \frac{1}{T} \int_0^{t_i} u(t) dt$$

$$U_{t.e.} = \sqrt{\frac{1}{T} \int_0^i u^2(t) dt}$$

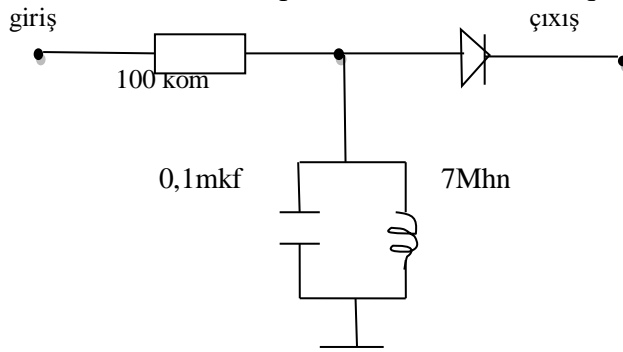
Materials and methods: Minlərlə elektron elementindən ibarət qurğu və sistemlərin yaradılmasının reallığı elektronika və elektron sənayesinin inkişafında yeni ziddiyyətlər ortaya çıxartdı. Çünki belə qurğuların layihələşdirilməsinin çox asan olmasına baxmayaraq onların səhfsiz yığılması və iş qabiliyyətinin təmin olunması çox çətinliklər törədirdi. Elementlərarası birləşmələr probleminin həlli inteqral mikrosxəmlərin meydana çıxmasına səbəb oldu və bu da elektron sənayesində mikroelektronikanın inkişafının əsasını qoydu.

Tədqiqatın sahəsi: İndi bu sistem ardıcılığını inteqral mikrosxəmlər texnologiyasında yarımkeçirici parametrik elementlərə görə analiz edək. İnteqral mikrosxəmlərdə yarımkeçirici parametrik elementlərdən diodlar daha xarakteristik bir funksiyaya malikdirlər. Parametrik diod elementi dövrədə özlərinin qoşulmalarına görə induktiv müqavimət və kondensatorlar olurlar. İnduktiv əlaqəli parametrik diod birləşmələri inteqral mikrosxəmlərin elektrik və impuls siqnallarının verilməsi və qəbulunda əsas rol oynamalıdırlar. Bunun əsas fiziki

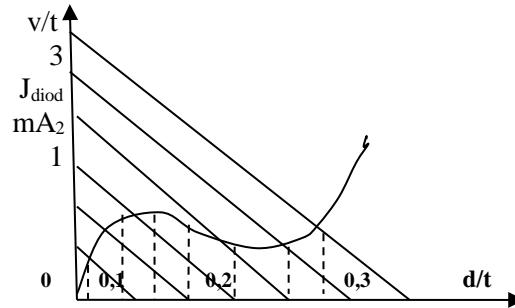
xarakteristikasının izahı ondadır ki, aşağı və yuxarı tezlikli siqnallar təhrif olunmadan ötürülməlidir. Burada əsas məqsəd diod kimi parametrik elementin özünün parametrinə görə yerləşməsidir. Alçaq tezlikli süzgəcləri aşağı tezlikli siqnalları dəyişmədən ötürür və yuxarı tezliklərdə isə siqnalı zəiflədir və çıxışda giriş siqnalına nisbətən faza gecikməsi yaradır. Bu zaman amplitud və faza tezlik xarakteristikaları belə hesablanır:

$$k(\omega) = \frac{1}{\sqrt{1 + \omega^2 R^2 C^2}}$$
$$\varphi(\omega) = \arctg \omega R C$$

Tezlik xarakteristikasında bu siqnal təhrif edicisi sxemlər passiv elementlərlə əlaqəli sxemdə qurulmalıdır. Bu sxemin parametrik elementlə əlaqəsini aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

Bu sxemin integral sxemlərdə qurulması onun əsas bazasında duran və çıxışda diodun əks təsirlərin giriş və qayıtmaması üçündür. Bu sxemdə osilloqrafik əyri qrafiki v/t -nin d/t asılılığı aşağıdakı kimi alınır.

Parametrik tunnel diodu üçün bu sxemin qurulmasında U_{gir} giriş gərginliyi aşağıda verilən ardıcılıqla dəyişir.

$$U_1 = 0,1 \text{ v}$$

$$U_2 = 0,15 \text{ v}$$

$$U_3 = 0,2 \text{ v}$$

$$U_4 = 0,25 \text{ v}$$

$$U_5 = 0,3 \text{ v}$$

$$U_{cix} = 0,35 \text{ v}$$

Burada əsas şərt o zaman ödənilir ki, parametrik diodun integral mikrosxemdə qoşulması zamanı induktiv sarğının və müqavimətin köməkçi əlaqələri vardır. Diod özü isə əsas funksiyanı yerinə yetirir.

Mikroelektronikada integral mikrosxemlərin işləmə funksiyasında xüsusi dövrlər qurulur. Bu dövrlər əsas etibarilə siqnalı deyil IC mikrosxemin gərginlik cərəyanına görə

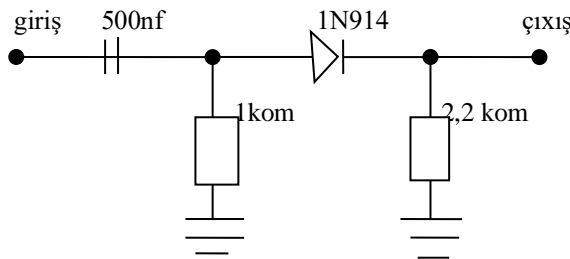
onun dövrəsini qoruyur. Bu halda birləşmələr parametrik elementlərdə diferensiallayıcı dövrə üstündə qurulmalıdır. Cərəyan və gərginlik aşağıdakı kimi hesablanır:

$$i = i_c \frac{du_c}{dt} = c \frac{d[U_{gir}(t) - U_{cix}(t)]}{dt}$$
$$i_{cix}(t) = iR = Rc \frac{d[U_{gir}(t) - U_{cix}(t)]}{dt}$$

Bu halda giriş signalının düzgün diferensiallaşması yalnız tərtib olunmuş sxemə əsasən müəyyən şərt ödənildikdə mümkündür.

$$U_{cix}(t) \ll U_{gir}(t)$$

Parametrik diod sxemində giriş və çıxış üçün əsas funksiyanı diod görür.

Parametrik bu diod birləşməsi integral mikrosxemlərdə yerləşdirilən zaman onlarda xüsusi funksiyalarla qurulmalıdır. Diferensiallayıcı dövrlər analoq hesablanması məşinlərində, diskret impuls sistemli qurğularda riyazi diferensiallaşdırma əməliyyatını aparmaq, harmonik signalın fazasını müəyyən 90% yaxın bucaq qədər döndərmək üçün və qısaldıcı dövrlər kimi istifadə oluna bilərlər.

Laboratoriya işi: Makroelektronikada yarımkeçirici parametrik elementlərin hər birinin ayrı – ayrılıqda özlərinəməxsus funksiyaları vardır. Bu onunla xarakteristikalanırki, elektron qurğularının işi onların təyinatından asılı olmayaraq bilavasitə məlumatın emalı və çevirilməsi ilə əlaqədardır. IC-də parametrik elementlərə əsasən onların gərginlik qida mənbələrinin yığılması, onların giriş və çıxışlarının stabilliyinin dayanıqlığı, elektrik və impuls signalına əsasən parametrik elementlərlə əlaqəsinin yaradılması analoq və diskret signalın çevirilməsi prosesində onların xüsusi rolunun təyin edilməsi diskret signalın çevirilməsi zamanı osilloqrafik ölçmələrin aparılması, tezliklərin ölçülməsi işi bu kimi işlər müasir ölçü qurğular ilə aparılmışdır.

Əvvəlki illərin məlumatı: Keçən əsrin ortalarından başlayaraq elektronikada maya dəyərini, elementlərin ölçü və kütlələrinin azalması, iş müddətinin etibarlılığının artırılması məsələlərinin həlli üzərində aparılan işlər kiçik ölçülü elektron elementlərinin yaradılmasının əsasını qoydu. Bu səbəbdən elementlərarası birləşmələr probleminin həlli mikrosxemlərin meydana çıxmasına səbəb oldu və elektronikada mikroelektronikanın inkişafının əsasını qoydu. 1958 –ci ildə ABŞ –da D.Kilbi və R.Noys tərəfindən yaradılmış və 1962 –ci ildən başlayaraq sənayedə geniş miqyasda buraxılmağa başlamışdır. IC-lər bu günkü texnologiyasında parametrik yarımkeçirici elementlərlə əlaqəli qurulurlar.

Nəticə və müzakirə. Yarımkeçirici tranzistorun kəşfindən sonra elektronikada çox böyük sürətlə inkişaf başladı. Bu elementin köməkliyi ilə cihazların dövrlərinin açılı – bağlama, imkanına malik olması, kiçik ölçüləri və yüksək etibarlılığı tezliklə EHM –nin istehsalında bir çox mütərəqqi ideyaların tətbiqinə yol açdı. Yalnız yarımkeçirici cihazlar əsasında mürəkkəb aviasiya, kosmik, sənaye, tibb texnikasının elektron qurğularının yaradılması mümkün oldu. Riyazi çevrilmələrə görə hazırlanan elektron sistemli diskret yarımkeçirici

sihazların yaranması elektronikanın inkişafında yeni mərhələni xarakterizə edir. Yarımkəçirici pametrik elementlərin xüsusi ilə kəşf olunub yenilənməsi elektronikada eləcə onun yeni sahəsi olan mikroelektronikada daha geniş imkanlar açdı. IC-də məlumat mənbəyinin qurulması, ötürücünün diapazon aralığının qurulması, əməliyyat mənbəyinin onlarla əlaqələndirilməsi əsaslı nəticələrdən biridir.

Nəticə. Müasir texnikanın sürətli inkişafı elektronikanın, xüsusilə mikroelektronikanın, son illərdə qazandığı nailiyyətlərlə sıx əlaqədardır. Elektronikada qurğuların miniatürləşdirilməsinin ən yüksək sadə yolu müəyyən funksional sxemin bütün elementlərinin nazik təbəqələr halında quraşdırmaqdan ibarətdir. Bu baxımdan IC –də parametrik elementlər daha da yığcam formada olmalıdırlar. Ona görə də bu elementlərin müasir yarımkəçirici elementlərindən daha geniş istifadə olunmalıdır. Hal – hazırda yarımkəçirici parametrik hazırlanan elementlərin hamısı mikro sistem şəklində olurlar. Bu imkan verir ki, IC – yığılma sxemləri çox kiçik sahəni tutsunlar.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Б.М.Ситонов., Л.А.Коледов. Микроэлектроника. Учебное пособие для вузов. М.Высшая школа. 1987
2. Степаненко И.П. Основы микроэлектроники. Учебное пособие для вузов. М.Сов.радио. 1980
3. Fərəsov V.C. Yarımkəçirici inteqral mikrosxemlər. Dərs vəsaiti. AzTU. 1996
4. <https://ru.wikipedia.org/wiki/texnika>
5. www.mikroelektronika.com
6. www.mikroelektronikanininkisafarixi.com
7. www.yarimkeciriciinteqralmikrosxem.com

Родственные функции полупроводниковых параметрических элементов в технологии интегральных микросхем

РЕЗЮМЕ

Гасымов Илдырым Ибрагим оглы¹, Велиева Мая Зульфигар кызы², Алиев Руслан Натиғ оглы³

Цель исследования - изучение областей применения работы выхода в микросхемотехнике элементов параметрических систем.

Методология исследования – Параметрические элементы, изготовленные по элементной базе полупроводников, находятся в рабочей функции, относящейся к интегральным микросхемам. Для ИМС, составляющих основу микроэлектроники, это оправдано, поскольку все операции они выполняют с помощью этих параметрических элементов.

Результат исследования - В электронике определено, что микросхемы имеют функции в особом варианте параметрических элементов в процессе формирования электрических и импульсных сигналов. Если в современных работающих системах электроники с ними не связаны параметрические элементы, то эти ИС не могут выполнять никакой эксплуатационной функции.

Научная новизна исследования – в технологии интегральных микросхем физические параметры выполняются исходя из рабочих внутренних функций интегральных микросхем. Однако параметрические полупроводниковые элементы имеют специальные функции по преобразованию операций в аналоговые и непрерывные импульсные сигналы. Исходя из этого, каждый из полупроводниковых параметрических элементов имеет отдельную работу выхода. Они должны быть вспомогательными элементами в ИС.

Ключевые слова: электроника, безошибочное суммирование, устойчивость, амплитуда генератора, интегральные схемы, вершина схемы, частотная характеристика, дифференцирование, реверсирование диодов, параметрическое туннелирование, дискретный импульс.

Related functions of semiconductor parametric elements in the technology of integrated microcircuits**RESUME**

İldırım İbrahim Gasimov¹, Maya Zulfıgar Veliyeva², Ruslan Natig Aliyev³

The purpose of the study is to study the areas of application of the work function in microcircuitry of elements of parametric systems.

Research Methodology - Parametric elements, manufactured according to the element base of semiconductors, are in the working function related to integrated circuits. For ICs, which form the basis of microelectronics, this is justified, since they perform all operations using these parametric elements.

Research result - In electronics, it is determined that microcircuits have functions in a special version of parametric elements in the process of generating electrical and pulse signals. If parametric elements are not associated with them in modern working electronics systems, then these ICs cannot perform any operational function.

The scientific novelty of the research is that in the technology of integrated circuits, physical parameters are performed based on the working internal functions of integrated circuits. However, parametric semiconductor elements have special functions for converting operations into analog and continuous pulse signals. Based on this, each of the semiconductor parametric elements has a separate work function. They should be auxiliary elements in the IP.

Keywords: electronics, error-free summation, stability, oscillator amplitude, integrated circuits, circuit top, frequency response, differentiation, diode reversal, parametric tunneling, discrete pulse.

Məqalə daxil olmuşdur: 06.03.2023

Təkrar işləməyə göndərilmişdir:

15.03.2023

Çapa qəbul edilmişdir: 25.03.2023

Дата поступления статьи в

редакцию: 06.03.2023

Отправлено на повторную

обработку: 15.03.2023

Принято к печати: 25.03.2023

The date of the admission of the article

to the editorial office: 06.03.2023

Send for reprocessing: 15.03.2023

Accepted for publication: 25.03.2023

UOT 631.172:631.2:658.261

ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

Акифа Чингиз кызы Халилова¹, Хатира Вилен кызы Масимова²,
Вусала Фамиль кызы Рустамова³, Эльшад Исраил оглы Ахмедов⁴

РЕЗЮМЕ

Цель исследования - изучение возможностей использования информационных технологий для эффективного развития аграрного производства. Под информационными технологиями мы понимаем специализированный процесс, оперативно использующий комплекс электронно-технических средств и методов сбора, обработки, передачи и хранения первичных данных, обеспечивающих формирование качественно нового информационного продукта.

Важность исследовательского приложения - Последовательное совершенствование информационного обеспечения сельского хозяйства является одним из важнейших условий организации управления в этой сфере на уровне современных требований. В настоящее время в нашей стране формируется новая аграрная информационная система - база данных, соответствующая современным вызовам. Создание ИСЭСХ - это единая система, которая включает в себя основные принципы Министерства сельского хозяйства Азербайджанской Республики - поддержка фермеров, прозрачное и эффективное управление и применение инноваций, предоставляет возможности для интеграции с отечественными и зарубежными системами и создает всеобъемлющую базу данных в сельском хозяйстве.

Результаты исследования - Информационные технологии играют роль важной информационной базы в сельскохозяйственном секторе, расширяя свою интеграцию с зарубежными системами, охватывая все области сельского хозяйства и все процессы регулирования-поддержки-обслуживания в этих областях.

Научная новизна исследования - Накопившиеся знания в сельскохозяйственных исследованиях на протяжении многих лет должны быть применены для получения практически полезной информации путем обработки баз данных. Это означает, что информационные технологии - незаменимый источник для реализации научно-исследовательских разработок.

Ключевые слова: информационные технологии, интеграция, интернет, передача, цифровое сельское хозяйство, сенсоры.

Введение.

Человечество в XXI веке перешло в эпоху постиндустриального общества – информационное общество. За время развития человеческого общества техника и технологии прошли сложный путь от примитивных орудий труда до сложных устройств, которые заменяют физический труд человека машинным. Невозможно представить человека, который прямо или косвенно не использует информационные технологии. Со временем технологии сильно изменились, и если когда-то технология означала простой навык, то в настоящее время технология - это сложный комплекс знаний ноу-хау, полученных с помощью дорогостоящих исследований.

¹Акифа Чингиз кызы Халилова, Научно-Исследовательский Институт «Агро механика» email: xelilovaakife95@gmail.com

²Хатира Вилен кызы Максимова, Научно-Исследовательский Институт «Агро механика» email: masimova1972@gmail.com

³Вусала Фамиль кызы Рустамова, Научно-Исследовательский Институт «Агро механика» email: vusala.rustamova28@mail.ru

⁴Эльшад Исраил оглы Ахмедов, Научно-Исследовательский Институт «Агро механика» email: ehmedovelsad797@gmail.com

Современный мир уже невозможно представить без различных информационных технологий, будь то компьютеры, телефоны или различные виды гаджетов. Компьютеры и электронные гаджеты прочно вошли в нашу жизнь и изменили привычный уклад жизни человека прошлого столетия – человек ежедневно использует их для обучения, на работе или дома. В основе практически всей современной социальной и промышленной инфраструктуры на нашей планете предполагается использование электронно-вычислительных машин. Компьютеры используются в медицине, экономике, сельском хозяйстве, научных исследованиях, промышленности, прогнозировании и обучении. Компьютерная грамотность является необходимым условием трудоустройства и успешной карьеры. Интернет дает шанс людям с ограниченными возможностями. (Акчурин И.А., səh. 75).

Применение информационных технологий имеет большое значение и в народном хозяйстве, а конкретно в сельском хозяйстве. Информационные технологии могут оказать существенную помощь при решении большого количества задач, связанных с планированием, прогнозом, анализом и моделированием сельскохозяйственных процессов. Высокоэффективные технологии сбора и обработки информации (сельскохозяйственных показателей), которые внедряются, выступают инструментом достижения поставленной цели путем координации производственных процессов. Функционирование и развитие экономики сельскохозяйственных предприятий на данном этапе развития экономики возможно лишь внедряя и используя новые информационные технологии. Это позволяет увеличить производительность предприятий и рационально использовать ресурсы. Но повсеместное внедрение компьютерных технологий требует наличия у специалистов соответствующих знаний, умений и навыков.

Современные программные технические комплексы способны обеспечить полную автоматизацию процессов хранения, обработки и моделирования официальной информации. Основу информации составляют информационные технологии, внедряющие новые и более эффективные процедуры сбора, обработки, хранения, передачи, предоставления и доставки информации. (Махотлова М. Ш., səh. 45).

Информационные технологии - это совокупность средств и методов информационных процессов (получение, обработка, хранение, передача информации с использованием технических и программных средств). Благодаря объединению объектов в единую сеть, обмену и управлению данными на основе [интернета](#) вещей, возросшей производительной мощности компьютеров, развитию программного обеспечения и облачных платформ, стало возможным автоматизировать максимальное количество сельскохозяйственных процессов за счет создания виртуальной (цифровой) модели всего цикла производства и взаимосвязанных звеньев цепочки создания стоимости, и с математической точностью планировать график работ, принимать экстренные меры для предотвращения потерь в случае зафиксированной угрозы, просчитывать возможную урожайность, себестоимость производства и прибыль. (<https://ru.wikipedia.org/wiki>, səh. 3).

Материалы и методы: Применение информационных технологий повышает производительность и эффективность управленческого труда, позволяя по-новому решать многие задачи. Например, электронная техника и информационные технологии позволяют определять местонахождение любого предмета в пространстве и во времени, чем и объясняется возможность их использования в «точном (ориентированном) сельском хозяйстве». **Сельское хозяйство** - это идеальная среда для применения **информационных технологий**. В связи с этим для эффективного и

устойчивого функционирования хозяйствующих предприятий в новых условиях необходимо применять передовые информационные технологии, позволяющие выявить их внутренние резервы, привлечь внешние вложения. (Ананьина А.Д., səh.38).

Для ведения «точного сельского хозяйства» необходимо использование специальных приспособлений и технологий, таких как: приемники-антенны глобальных позиционных систем (**GPS** - ГПС или ГЛОНАС), устанавливаемые на любом объекте (машине, агрегате и др.). Они пеленгуют сигналы со спутников, находящихся в зоне приема информации. Для точного определения местонахождения объекта в пространстве и во времени достаточно получать сигналы с 3-4 из 24 спутников, вращающихся вокруг земного шара. Точность определения местонахождения объекта при этом находится в диапазоне от нескольких метров до одного сантиметра.

Принятие решений, например, о необходимости дополнительного внесения удобрений на конкретном участке поля будет основываться на информации, полученной с помощью глобальной позиционной и географической информационных систем, традиционных источников, а также на основе экспертных оценок практиков и консультантов. Зная карты урожайности, почвенные и другие характеристики полей, используя глобальную позиционную и географическую информационную системы, датчики, исполнительные автоматические устройства рабочих частей машин, можно составлять программу последующего движения машинного агрегата (например, с целью внесения удобрений) и по заданным программам вносить на конкретный участок поля соответствующее количество удобрений с сочетанием азота, фосфора и калия в необходимых пропорциях.

Дистанционные датчики служат для измерения температуры и влажности почвы, определения состояния растений (наличие сорняков, болезней и вредителей), урожайности посевов и проч. Действие дистанционных датчиков основано на применении лазерно-радарных, ультразвуковых, электромагнитных установок, использовании инфракрасных волн, спектрофотометров, визуальных телекамер, атомных резонаторов и т.д.

Бортовые датчики служат для мониторинга урожая, определения нормы высева семян, внесения удобрений, ядохимикатов, воды, извести; места нахождения и скорости движения техники; замера технических параметров движения машин (буксования, тяги и проч.). (Асташов Н.Е., səh.126).

Выводы и обсуждение. Современные информационные технологии позволяют фермерам получать советы, рекомендации, независимо от времени и места их расположения. Фермер может описывать свои проблемы через обычную речь, иллюстрированную фотографиями или видеозаписями. При этом время и расположение фермера определяются автоматически. Затем он может посредством электронной почты отослать свои материалы поддерживающим службам ведения сельского хозяйства и получить ответ через некоторое время, или он может решать свою проблему в диалоговом режиме непосредственно через Интернет.

Практическое применение «точного сельского хозяйства» стало возможным благодаря широкому использованию программного обеспечения электронной техники, созданию дистанционных и бортовых датчиков для приведения в действие исполнительных автоматических частей машин и агрегатов. Ускорение решений задач по улучшению управления в агропромышленном комплексе с использованием электронной техники заключается не только в повышении его финансирования, но и в подготовке кадров, способных создавать и применять информационные технологии в сельском хозяйстве, в том числе и ведение «точного сельского хозяйства». Таким

образом, практическое применение информационных технологий в сельском хозяйстве стало возможным благодаря широкому использованию программного обеспечения электронной техники, созданию дистанционных и бортовых датчиков для приведения в действие исполнительных автоматических частей машин и агрегатов. Датчики, сенсоры и контроллеры подключаются к единой сети, что позволяет им обмениваться информацией и развивать IT-систему.

6 мая 2022 году в Баку, во дворце «Гюлистан» при организации Министерством сельского хозяйства Азербайджанской Республики и Продовольственной и Сельскохозяйственной Организацией ООН (FAO) прошла международная конференция под названием «Взгляд в будущее: переход к цифровому сельскому хозяйству». (<https://azertag.az>, səh.2).

Большое возвращение на освобожденные территории и внедрение подходов «умное село» и «зеленое сельское хозяйство» будут напрямую способствовать достижению целей продовольственной безопасности страны. Применение цифровых решений в сфере продовольственной безопасности в Азербайджане, как и во всем мире, создает новые возможности. В этой сфере важную роль в построении более эффективной системы играет замена традиционных систем контроля современными технологиями, цифровыми и инновационными решениями. Наглядный тому пример - работа, проделанная в рамках проекта "Цифровое сельское хозяйство", реализуемого Минсельхозом. Проект стартовал как пилотный эксперимент в Губинском, Гусарском, Хачмазском и Шемахинском районах. В этих регионах запущены пять климатических станций, охватывающих около 60 деревень. Климатические станции - это современная инновационная система, позволяющая отслеживать фазу развития болезней и вредителей в процессе развития растений, и соответственно, своевременно и точно прогнозировать полевые работы. Датчики, интегрированные в эту систему, собирают информацию о температуре воздуха, уровне влажности, осадках, влажности листьев и времени выпадения осадков, скорости ветра, которые анализируются и отправляются фермерам. На основе этой информации фермеры также планируют свою работу по борьбе с болезнями растений и вредителями. В результате повышается эффективность борьбы с болезнями и вредителями, увеличивается урожайность, а фермеры могут оптимизировать расходы. Благодаря этой системе риск нехватки воды, который в последние годы стал глобальной проблемой, в некоторой степени будет устранен. Благодаря этому методу фермеры знают, где и сколько воды использовать, и не тратят ее впустую. Проект распространяется на другие экономические регионы. Расширение предоставления необходимой и качественной информации за счет применения цифровых технологий - один из главных приоритетов проекта "Умное село", который сейчас реализуется на наших освобожденных территориях.

С точки зрения эффективных управленческих решений в сельскохозяйственном секторе также важна информация о сельскохозяйственных рынках. Для регулярного и устойчивого использования такой информации в рамках проекта, реализуемого Министерством сельского хозяйства совместно с Продовольственной и Сельскохозяйственной Организацией Объединенных Наций (ФАО), был создан портал информации о ценах на сельскохозяйственную продукцию. Позже министерство доработало этот портал и создало www.aqrarbazar.az, электронный ценовой информационный портал по сельскому хозяйству. Кроме того, начался процесс создания новых баз, данных в различных областях. Таким образом, портал azaqroinvest.az будет создан как подробная база данных по инвестиционным возможностям в сфере агробизнеса. Предварительные технико-экономические оценки будут проводиться в

области производства, переработки, поставок и поставок сельскохозяйственной продукции, на основе которых будут подготовлены типовые инвестиционные проекты и размещены на этом портале. Портал, доступный на азербайджанском и английском языках, будет регулярно обновляться, представляться местным и иностранным инвесторам. (<https://report.az>, səh.3).

Заклучение. Исследование показало, что в сфере производства информационные технологии применяют с целью облегчить труд работников и уменьшить их количество, а также информационные технологии позволяют осуществить процесс производства быстрее, производя намного больше объемов продукции. Новый этап развития информационных технологий играет ключевую роль широкого распространения в экономике республики и обществе информационно-цифровых технологий и цифровых устройств, способных генерировать, хранить, обрабатывать и передавать разные данные в цифровом формате и непрерывном режиме. Информационные технологии могут оказать существенную помощь при решении большого количества задач, связанных с планированием, прогнозом, анализом и моделированием сельскохозяйственных процессов. Высокоэффективные технологии сбора и обработки информации (сельскохозяйственных показателей), которые внедряются, выступают инструментом достижения поставленной цели путем координации производственных процессов. В заключении можно сказать, что на сегодняшний день информационные технологии помогают решить много проблем и предоставляют возможность сделать мир современнее и комфортнее.

Список литературы

1. Акчурин И.А. 2000. Виртуальные миры и человеческое познание. Москва. 320
2. Ананьина А.Д. 2012. Информационные технологии при подготовке инженерных кадров для АПК. Тамбов. 72
3. Асташов Н.Е. 2007. Организация сельскохозяйственного производства. Москва. 464
4. Махотлова М. Ш. 2015. Инновационные технологии в сельском хозяйстве. Москва. 77
5. <https://azertag.az> 06.05.2022. «Взгляд в будущее: переход к цифровому сельскому хозяйству». Баку. 4.
6. <https://report.az>. 2022. Баку.3.
7. [https://ru.wikipedia.org/wiki.Информационные_технологии](https://ru.wikipedia.org/wiki/Информационные_технологии). 3

KƏND TƏSƏRRÜFATINDA İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARI

Akifə Çingiz qızı Xəlilova¹, Xatirə Vilen qızı Məsimova², Vüsalə Famil qızı Rüstəмова³,
Elşad İsrail oğlu Əhmədov⁴

XÜLASƏ

Tədqiqatın məqsədi - kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəli inkişafı üçün informasiya texnologiyalarından istifadə imkanlarını öyrənməkdir. İnformasiya texnologiyasını keyfiyyətə yeni informasiya məhsulunun formalaşmasını təmin edən ilkin məlumatların toplanması, işlənməsi, ötürülməsi və saxlanması üçün elektron və texniki vasitələr və metodlar toplusundan operativ istifadə edən ixtisaslaşmış proses kimi başa düşürük.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - Kənd təsərrüfatında informasiya təminatının ardıcıl yaxşılaşdırılması bu sahənin idarəetməsinin müasir tələblər səviyyəsində qurulmasının vacib şərtlərindədir. Hazırda ölkəmizdə müasir çağırışlara uyğun yeni aqrar informasiya sistemi - məlumat bazaları formalaşır. EKTİS - Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin əsas fəaliyyət prinsiplərini - fermerlərə yaxınlıq, şəffaf və səmərəli idarəetmə və

innovasiyaların tətbiqi prinsiplərini özündə ehtiva edən, daxili və xarici sistemlərlə inteqrasiya imkanlarını təmin edən, kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə geniş əhatəli informasiya bazasının qurulmasına zəmin yaradan vahid sistemdir. **Tədqiqatın nəticələri** - İnformasiya texnologiyaları kənd təsərrüfatının bütün sahələrini və bu sahələr üzrə bütün tənzimləmə-dəstək-xidmət proseslərini əhatə etməklə, xarici sistemlərlə inteqrasiyanın da genişləndirilməsi hesabına aqrar sahə üzrə mühüm informasiya bazası rolunu oynayır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi - İllər ərzində kənd təsərrüfatı tədqiqatlarında toplanmış biliklər verilənlər bazalarını emal etməklə praktiki olaraq faydalı məlumat əldə etmək üçün tətbiq edilməlidir. Bu o deməkdir ki, informasiya texnologiyaları tədqiqat və təkmilləşdirmə işlərinin həyata keçirilməsi üçün əvəzsiz mənbədir.

Açar sözlər: informasiya texnologiyaları, inteqrasiya, internet, ötürmə, rəqəmsal kənd təsərrüfatı, sensorlar.

INFORMATION TECHNOLOGIES IN AGRICULTURE

Akifa Chingiz Halilova¹, Xatira Vilen Masimova², Vusala Famil Rustamova³,
Elshad Israil Ahmadov⁴

SUMMARY

The purpose of the research - The aim of the study is to study the possibilities of using information technology for the effective development of agricultural production. By information technology, we understand a specialized process that quickly uses a set of electronic and technical means and methods for collecting, processing, transmitting and storing primary data that ensures the formation of a qualitatively new information product.

The practical importance of the research - Consistent improvement of information support for agriculture is one of the most important conditions for organizing management in this area at the level of modern requirements. At present, a new agrarian information system is being formed in our country - a database that meets modern challenges. Establishment of EAIS is a single system that includes the main principles of the Ministry of Agriculture of the Republic of Azerbaijan - support for farmers, transparent and efficient management and application of innovations, provides opportunities for integration with domestic and foreign systems and creates a comprehensive database in agriculture.

The results of the research - Information technology plays the role of an important information base in the agricultural sector, expanding its integration with foreign systems, covering all areas of agriculture and all regulation-support-service processes in these areas.

The scientific novelty of research - The results of the study showed that the accumulated knowledge in agricultural research over the years should be applied to obtain practically useful information by processing databases. This means that information technology is an indispensable source for the implementation of research and development.

Key words: information technology, integration, internet, transmission, digital agriculture, sensors.

Məqalə daxil olmuşdur: 10.03.2023

Təkrar işləməyə göndərilmişdir:

19.03.2023

Çapa qəbul edilmişdir: 30.03.2023

Дата поступления статьи в

редакцию: 10.03.2023

Отправлено на повторную

обработку: 19.03.2023

Принято к печати: 30.03.2023

The date of the admission of the article

to the editorial office: 10.03.2023

Send for reprocessing: 19.03.2023

Accepted for publication: 30.03.2023

MÜNDƏRİCAT

AZƏRBAYCANDA SÜDÇÜLÜK SAHƏSİNİN DAYANIQLI İNKİŞAFI MƏSƏLƏLƏRİ F.F.Fikrətzadə.....	5-20
AQRAR SAHƏDƏ İNNOVASİYA YÖNÜMLÜ İNVESTİSİYALARIN QOYULUŞUNUN STİMULLAŞDIRILMASININ HÜQUQİ ƏSASLARI Ə.Ə.Kazımov, M.A.Məmmədov, E.İ.Əhmədova.....	21-27
KƏND TƏSƏRRÜFATINDA İNNOVASİYA YÖNÜMLÜ İNVESTİSİYA QOYULUŞLARININ MALİYYƏ MƏNBƏLƏRİNİN STİMULLAŞDIRILMASINA DAİR NƏZƏRİ BAXIŞLAR Y.F.Əlifov, V.Y.Əlifov, T.A.Bağirova, F.Ş.Vəliyev.....	28-33
AZƏRBAYCANDA KƏND TƏSƏRRÜFATI ÜZRƏ İNNOVASİYA YÖNÜMLÜ İNVESTİSİYA QOYULUŞUNUN TARİXİ ASPEKTDƏN MÜQAIŞƏLİ TƏHLİLİ A.M.Bayramov, C.N.Hüseynov, E.M.Aslanov.....	34-39
AQRAR RİSKLƏRİN NƏZƏRİ ƏSASLARI VƏ İDARƏDİLMƏSİNDƏ SİĞORTA AMİLİ C.F.Cəfərov.....	40-46
AZƏRBAYCANDA KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARI ÜZRƏ TİCARƏT MARJASININ TƏHLİLİ S.İ. Hacıyeva.....	47-53
AZƏRBAYCANIN ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİ: ƏRZAQ TƏMİNATININ MÖVCUD VƏZİYYƏTİ M.Z.Tağıyev.....	54-60
İXRACIN İQTİSADİ ARTIMA TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ N.A.Nərimanov.....	61-65
SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ VERGİ SİYASƏTİNİN ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ X.E.Həsənova, F.Ş.Vəliyev.....	66-73
YAŞIL DAYANIQLILIQ Z.R.Sabirzadə, H.Q. İsmayılova, X. Ş. Hidayətov	74-81
İXRAC POTENSİALININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ DAYANIQLI İNKİŞAFIN MEYARIDIR G.Q.Hüseynova.....	82-88
AQROMARKETİNQİN İNKİŞAFINDA İSTEHSAL VƏ TEXNİKİ XİDMƏTLƏRİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ F.S. Mehdiyev.....	89-94

İQTİSADİ TƏHLÜKƏSİZLİYİN MAHİYYƏTİ VƏ QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ TƏMİN OLUNMASI MƏSƏLƏLƏRİ E.H. Həsənzadə.....	95-100
MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ VERGİ SİSTEMİNİN FORMALAŞMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ Ə.N.Qəhrəmanov, A.E. Abbasova.....	101-105
AZƏRBAYCANDA İXRAC POTENSİALININ ARTIRILMASINA İNVESTİSİYA QOYULUŞUNUN SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ Ş.F. Qərib, V.H. Şöhrəddin.....	106-111
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA YÜKSƏK MAKROİQTİSADİ GÖSTƏRİCİLƏRİN ƏLDƏ OLUNMASINDA VERGİ GƏLİRLƏRİNİN ROLU C.N. İsmayılov, C.C.İsmayılova.....	112-116
МОДЕЛЬ «ЛАМП» В АНАЛИТИКЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ РЕСУРСОВ Г.М.Тахирова.....	117-122
AZOT TƏRKİBLİ GÜBRƏLƏR VƏ İNSAN ORQANİZMİ T.Z.Osmanova, R.Z. Abdullayeva.....	123-127
MARVELLANCE F1 POMİDOR HİBRİDİNİN BECƏRİLMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ VEGETASİYASI M.M.Həsənova, H.M. Xəlilov.....	128-132
KÜR – ARAZ OVALIĞINDA YAYILMIŞ BƏZİ SU -BATAQLIQ BİTKİLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ S. N. Rəhimova.....	133-138
SİMMENTAL CİNSİ İNƏKLƏRİN İSTİLİK STRESİ ALTINDA MƏHSULDARLIQ PERFORMANSLARI S. İ. DİKMEN, K. F. MİKAİLOV.....	139-151
YONCA BİTKİSİNİN ÇİMLİ-PODZOL TORPAQLARDA BECƏRİLMƏSİ A.K.Hüseynova, J.V. Hüseynzadə.....	152-156
TARAXACUM OFFICINALE L. (DƏRMAN ZƏNCİROTU) BİTKİSİNİN FİTOKİMYƏVİ TƏDQIQI M.M. Nağıyeva, A. S. Məmmədova.....	157-161
MƏRMƏRİ KİŞMİŞİ SORTUNUN AMPELODESKRİPTOR QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ R. K. Məmmədov, İ. Şəmilov.....	162-168
ŞAMAXI MƏRƏNDİSİ SORTUNUN AMPELODESKRİPTOR QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ S. Ş.Abduləliyeva, Q.E.Dadaşov.....	169-176

GƏNCƏ -DAŞKƏSƏN İQTİSADİ RAYONUNDA NƏQLİYYAT-TEXNOLOJİ TƏMİNATIN
ENERJİ XƏRCLƏRİNİN TƏHLİLİ.

V. A.Mirzaliyev.....177-182

İNTEQRAL MİKROXEMLƏR TEXNOLOGİYASINDA YARIMKEÇİRİCİ PAMETRİK
ELEMENTLƏRİN ƏLAQƏLİ FUNKSİYALARI

İ. İ.Qasımov, M.Z.Vəliyeva, R. N. Əliyev.....183-188

ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

А.Ч.Халилова, Х. В. Масимова, В. Ф. Рустамова, Э. И. Ахмедов.....189-194